

2 | 2022

Slpř

Slovanský přehled

Slavonic Review

Ročník 108 / Založen 1898

2 | 2022

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 108 / Založen 1898

Redakce / Editorial Board

Vedoucí redaktor / Editor-in-Chief

František Šístek

Zástupce vedoucího redaktora / Deputy Editor-in-Chief

David Svoboda

Výkonná redaktorka / Managing Editor

Jana Škerlová

Redakční rada / Editorial Board

Lukáš Babka (Slavonic Library), Roman Baron (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Juraj Benko (Institute of History, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Adrian Brisku (Faculty of Social Sciences, Charles University), Jiří Friedl (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Vladimír Goněc (Faculty of Arts, Masaryk University), Lubica Harbulová (Faculty of Arts, University of Presov), Zora Hesová (Institute of Philosophy, Czech Academy of Sciences), Ladislav Hladký (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Martin Holý (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Eva Irmanová (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Petr Kaleta (Faculty of Arts, Charles University), Miroslav Kouba (Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice), Kateřina Králová (Faculty of Social Sciences, Charles University), Jan Němeček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Jan Pelikán (Faculty of Arts, Charles University), Marek Příhoda (Faculty of Arts, Charles University), Přemysl Rosůlek (Faculty of Arts, University of West Bohemia in Pilsen), Petr Stehlík (Faculty of Arts, Masaryk University), Michal Šmigel (Matej Bel University, Banská Bystrica), Václav Štěpánek (Faculty of Arts, Masaryk University), Radomír Vlček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Emil Voráček (Institute of History, Czech Academy of Sciences), Zbyněk Vydra (Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice), Jiří Vykoukal (Faculty of Social Sciences, Charles University)

Mezinárodní vědecká rada / Advisory Board

Maria Alina Asavei (Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University), Ivo Goldstein (Faculty of Philosophy, University of Zagreb), Marc L. Greenberg (University of Kansas, Lawrence), Catherine Horel (Centre national de la recherche scientifique; Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne), Božidar Jezernik (Faculty of Arts, University of Ljubljana), Olena Palko (University of Basel), Piotr M. Majewski (Institute of History, University of Warsaw), Miłoš Rezník (Deutsches Historisches Institut Warschau, Warsaw), Jelena P. Serapionova (Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow), Tamara Scheer (Institute for East European History, University of Vienna; Pontifical Institute Santa Maria dell' Anima, Rome), Dubravka Stojanović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Andrew B. Wachtel (American Academy of Arts and Sciences)

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků a také za jazykovou a stylistickou úroveň článků otištěných v cizích jazycích.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board. The authors are responsible for language in case of articles printed in foreign languages.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl> společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi SCOPUS a European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in SCOPUS and in European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2022

ISSN 0037–6922

OBSAH | CONTENTS

Studie | *Articles*

- DRAGNEA Mihai
Mobility, settlement and colonization on Rügen in the second half
of the twelfth century 227
- KREJČÍ PREISOVÁ Andrea – KOČÍ Jana
Válka v Chorvatsku očima dětí. Kvalitativní analýza dětského časopisu
Náš koutek z let 1991–1993 251
*The war in Croatia through children's eyes: a qualitative analysis
of the children's magazine Náš koutek from the years 1991–1993*
- KREISINGER Pavel – PERUTKA Lukáš
Eduard Preiss: The Forgotten Czech Globetrotter, His Mindsets
and His Impact on the Czech Society 275
- VYDRA Zbyněk
Beautiful and Difficult Years of Adolescence. Aristocratic Education
in Late Imperial Russia 297

Dokumenty a materiály | *Documents and Materials*

- JAKOUBEK Marek
Czoernigova „Etnografie rakouské monarchie“ – (čím dál více
opomíjený) pramen k dějinám českého osídlení Banátu 341
*Czoernig's "Ethnography of the Austrian Monarchy" – an (increasingly
neglected) source for the history of the Czech settlement of Banat*

KAUCKÁ Kristýna – PAVLÍČEK Tomáš W.

Szkoła speleologiczna: „Později na Školy začali zvat špičkový vědce ze Západu.“ Československo-polské vědecké kontakty po roce 1968 (materiálová studie a rozhovor s geologem prof. Pavlem Bosákem)

359

The Polish Speleological School: “Later, experts from the West started to be invited to the schools.” Czechoslovak-Polish Entanglements after 1968 (article based on documents and an interview with the geologist Prof. Pavel Bosák)

Recenze | Book Reviews

Martina ČECHOVÁ – Radana MERZOVÁ – Radomyr MOKRYK – Miroslav OLŠOVSKÝ – Helena PAZDIOROVÁ – Romana ŠTORKOVÁ-MALITI – Helena ULBRECHTOVÁ – Radomír VLČEK, Poloostrov Krym: od křižovatky kultur k ruské kolonii. Řecko – Řím – Byzanc – Osmanská říše – Krymský chanát – Ruské impérium – Sovětský svaz – Ukrajina – Ruská federace (Marek Příhoda)

381

Petr WOHLMUTH, Východ proti Západu. Krymská válka (1853–1856) pohledem historické antropologie (Anežka Kotoučová)

387

Josef BARTOŇ – Jiří K. KROUPA (eds.), Bible západoslovanská: jazyk a styl; Biblia zachodniosłowiańska: język i styl; Zapadosłowjanska biblija: řeč a stil; Pódwjecornosłowjańska biblija: řeč a stil; Západoslovanská biblia: jazyk a štýl (Martin Boukal)

391

Robert ADAM – František MARTÍNEK – Petr PALACKÝ – Magdalena POKORNÁ – Lucie RYCHNOVSKÁ (eds.), Karel Havlíček. Korespondence IV 1848 (Matěj Matela)

395

Eckart CONZE, Velká iluze. Versailles 1919 a nové uspořádání světa (Eva Hauerová)

400

Chad BRYANT, Prague: Belonging in the Modern City
(Tereza Juhászová) 404

Jozef M. IROVIĆ, Od Národní knihovny a čítárny
po Českou besedu Kruščice 1912–2021 408
(Marek Jakoubek)

Đorđe BOROZAN (ed.), Leksikon diplomatije Crne Gore 411
(Boris Vukićević – Miloš Zelenka)

Zprávy | *Book Reports*

415

Zprávy z vědeckého života | *News from Academic Life*

Letní škola žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova
znovu v Praze 417
*The Boris Nemtsov Summer School of Journalism and Cultural Studies
again in Prague*
(Marek Příhoda)

Mezinárodní konference Polsko-czechosłowacka współpraca
wojskowa u progu wojny w 1939 roku – Wrocław, 11. října 2022 420
*International conference Polsko-czechosłowacka współpraca wojskowa
u progu wojny w 1939 roku – Wrocław, October 11, 2022*
(Pavel Kreisinger)

Conference Balkan Express 2021: Neighbors and neighborhood
in the Balkans (Prague, November 12–13, 2021) 421
(František Šístek – Markéta Slavková)

STUDIE / ARTICLE

Mobility, settlement and colonization on Rügen in the second half of the twelfth century¹

MIHAI DRAGNEA

*USN School of Business, Department of Business, History and Social Sciences,
University of South-Eastern Norway, Norway*

Mobility, settlement and colonization on Rügen in the second half of the twelfth century

This study is about group migration to Rügen as a social, cultural, and political phenomenon in the second half of the 12th century. Migration refers to the mobility of people in a broader sense, that is their settlement in a new territory and the colonization of small distinct groups. Based on the information from the narrative sources, the political context in which the migration took place was analyzed. Records of migration in general, and colonization in particular, have been highlighted and discussed in connection to the Danish conquest. The categories of migrants and colonists, the length of stay, the settlement diversity and the causes of migration were identified.

Keywords: Human mobility, settlement, migration, colonization, Rügen, Denmark.

¹ This study is based on research conducted in 2021 at the Faculty of Theology, University of Copenhagen, and was supported through a grant given by the Eugen Lozovan Foundation in Copenhagen.

Introduction

It has been argued that the massive migration of the Germanic speakers in the twelfth century changed the cultural and social landscape of East Central Europe. The changes would have been felt in terms of spirituality, law, administration, architecture² and agriculture.³ A general idea which seems to have become more and more a cliché is that the migration also meant the transfer of German culture, language and mentality.⁴ However, this did not always happen through colonization, but also through the movement of Germanized settlers from different parts of the Empire, both clergy and laymen.⁵ The German settlement in the east was seen by contemporary scholars in the neighboring states as aggression, as a factor of civilization, or both.⁶ There were many polemics especially between Polish and German historians, undoubtedly influenced by political directives.⁷

Large groups from the Flemish, Frisian, and Saxon areas of the Empire settled into the vast eastern territories (Wagria, Mecklenburg, Brandenburg, Pomera-

-
- 2 Hans K. KRISTENSEN, "Architectural relations between Danish Cistercian churches and the Daughters of Esrum at Dargun, Eldena and Kolbacz," in *Glaube, Macht und Pracht. Geistliche Gemeinschaften des Ostseeraums im Zeitalter der Backsteingotik*, eds. Oliver Auge – Felix Biermann – Christopher Herrmann (Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2009), pp. 59–75.
 - 3 Jan M. PISKORSKI (ed.), *Historiographical Approaches to Medieval Colonization of East Central Europe. A Comparative Analysis Against the Background of Other European Inter-Ethnic Colonization Processes in the Middle Ages* (New York: Columbia University Press, 2002); Klaus ZERNACK, "Der hochmittelalterliche Landesausbau als Problem der Entwicklung Ostmitteleuropas," in *Preußen – Deutschland – Polen. Aufsätze zur Geschichte der Deutsch-Polnischen Beziehungen*, eds. Wolfram Fischer and Michael G. Müller (Berlin: Duncker and Humblot, 1998), pp. 185–202.
 - 4 For the positive cultural and social effects of Germanisation, see Jan M. PISKORSKI, "Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters in der Entwicklung des östlichen Mitteleuropa," *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 40 (1991), pp. 27–84.
 - 5 For the multi-ethnicity of the settlers and the different routes of territorial expansion, see the volume Nora BEREND (ed.), *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages* (Farnham: Ashgate, 2012).
 - 6 For the territorial expansion of Europe beyond the borders of "Latin Christendom" between the 11th and 13th centuries in connection to conquest, colonization and ethnic mixing, see Robert BARTLETT, *The Making of Europe: Conquest, Colonization, and Cultural Change, 950–1350* (London: Penguin, 1994), pp. 24–59.
 - 7 For the opposing views on the so-called German expansion to the east in Polish and German historiography and the use of the interdisciplinary concept known as *Ostforschung*, which involves history, geography, and ethnology, see Norbert KERSKEN, "Bilder und Vorstellungen deutscher 'Ostforschung' zu Fragen der mittelalterlichen polnischen Geschichte," *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 46 (1997), pp. 351–375.

nia), from the Carpathian arch and the Balkans,⁸ up to the north in the Baltic Sea region.⁹ Migratory routes (from the old settlement to new locations) existed in other directions and included not only the Germanic groups, but also Romance-speakers. Other minorities like the Jews also migrated across Europe.¹⁰ The so-called “Wallachian colonization” was part of a greater settlement process that began at the end of the 12th century in southeastern parts of the Carpathian arch and ended in the 16th century in northwestern Slovakia and Moravia.¹¹

Among the first waves of colonists were those on the southern shore of the Baltic Sea, in different phases, beyond the Elbe, Oder and Vistula. Compact groups settled among the Baltic Slavs, also known as Wends,¹² in Wagria, Mecklenburg, Pomerania and its eastern neighboring region, Pomerelia.¹³ To some extent, as pre-

-
- 8 There were German colonists who settled in Bosnia, in present-day Romania (Transylvanian Saxons) or in the territory of today's Slovakia (Spiš). Konrad GÜNDISCH, “Autonomie de stări și regionalitate în Ardealul medieval,” in *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie* (Sibiu: Hora, 2001), pp. 33–53.
 - 9 For the German colonization across the Elbe in the 12th century influenced by crusading ideology, see Mihai DRAGNEA, “Crusade and Colonization in the Wendish Territories in the Early Twelfth Century: An Analysis of the So-called Magdeburg Letter of 1108,” *Mediaevalia* 42 (2021), pp. 41–61.
 - 10 Unlike the other minorities involved in the migration process, the Jews were not agricultural migrants because they were not experienced in farming. Shaul STAMPFER, “Settling down in Eastern Europe,” in *Jews and Germans in Eastern Europe: Shared and Comparative Histories*, ed. Tobias GRILL (Berlin: De Gruyter, 2018), pp. 1–20, here p. 3.
 - 11 Miloš MAREK, “Wallachian Colonization and Traces of the Vlachs (Romanians) in Medieval Slovakia,” *Hiperborea* 8 (2) (2021), pp. 204–226. For the history, judicial status, language, traditions and economy of the Romanians in Central Europe from the middle ages until present time, see Eva MĂRZA – Marek SYRŇÝ (eds.), *Valašská kolonizácia na Slovensku a Slovenská kolonizácia v Rumunsku: zborník príspevkov z 10. zasadnutia Komise historikov Slovenska a Rumunska (Banská Bystrica, 25.–27. september 2012)* (Banská Bystrica: Múzeum Slovenského Národného Povstania, 2014); Gheorghe ȘIȘEȘTEAN, *Români care s-au stins. Valahii din Carpații Nordici și românii din Ungaria* (Cluj-Napoca: Editura Academiei Române – Centrul de Studii Transilvane, 2012).
 - 12 The Wends had been labeled as idolaters since the 10th century. For the diversity of the Wendish *gens* and *populus*, the geographical distribution of the tribes, their political structure, social life, and beliefs, see Mihai DRAGNEA, *Christian Identity Formation Across the Elbe in the Tenth and Eleventh Centuries* (New York: Peter Lang, 2021), pp. 12–24; Mats ROSLUND, *Guests in the House: Cultural Transmission between Slavs and Scandinavians 900 to 1300 AD* (Leiden: Brill, 2007), p. 5, 22; Nils BLOMKVIST, *The Discovery of the Baltic: The Reception of a Catholic World-System in the European North (AD 1075–1225)* (Leiden: Brill, 2005), pp. 132–136.
 - 13 Pomerelia, Pomesania and Pogesania across the Vistula were colonized not only by Germans, but also by Christian Pomeranians. Aleksander PLUSKOWSKI et al., “Biała Góra: the forgotten colony in the medieval Pomeranian Prussian borderlands,” *Antiquity* 88 (341) (2014), pp. 863–882.

sented in this study, the island of Rügen (Rugia), where Rugians (*Rugiani*) lived,¹⁴ can also be added to the list. From the 11th-century chronicler Adam of Bremen we know that the Obotrites (*Obotriti*, also called *Reregi*), the Wilzi (later Liuticians; *Leutici*), the Pomeranians (*Pomeranos*), and the Rugians (*Runi*, *Rani*) were the most important Wendish groups.¹⁵

The archaeological research on Rügen did not include intensive excavations on small rural settlement sites where the Slavic population and the foreigners lived.¹⁶ The settlement density on the island increased slightly in the second half of the 12th century and much more in the second half of the 13th century. Previously Rügen still had a much higher settlement density than the opposite mainland. This does not mean that there was a higher population density, but rather a tendency towards single-farm landscapes, while the settlements on Mecklenburg and Pome-

14 The 12th century German chronicler Helmold of Bosau stated that the Rugians lived “in the heart of the sea” (*habitantes in corde maris*). Helmold of Bosau, *Chronica Slavorum*, ed. Heinz STOEB, AQDGM (Rütten & Loening: Berlin, 1963), I, 36, p. 148. In the 12th century, Rügen was still an archipelago; Wittow, where Arkona was located, and Jasmund were separate islands. The former has been badly affected by erosion, especially in modern times. Peter HERFERT, “Die Tempelburg Arkona. Die schriftliche Überlieferung in archäologischer Sicht,” *Rugia-Journal* (1997), pp. 36–41, here 37.

15 *Adami gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. J. M. LAPPENBERG, MGH SRG (Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1876), II. 18–19; III. 19, 21; IV. 13, 18, pp. 53, 54–55, 109–110, 111, 163, 165.

16 With the exception of isolated emergency salvage of settlement pits and smaller rescue excavations. Most of the excavations were carried out in fortifications and religious settlements. Andreas KIESELER, “Eine mittelalterliche Siedlung bei Plüggentin auf Rügen,” in *Slawisches Siedlungswesen im nordostdeutschen Raum. Archäologische Forschungen auf früh- und hochmittelalterlichen Fundplätzen von der Insel Rügen bis zur Uckermark*, ed. F. BIERMANN (Bonn: Habelt, 2019), pp. 291–340; Andreas KIESELER, “Mittelalterliche Fass- und Kastenbrunnen aus Plüggentin auf Rügen,” in *Landschaft, Besiedlung und Siedlung: archäologische Studien im nordeuropäischen Kontext; Festschrift für Karl-Heinz Willroth zu seinem 65. Geburtstag*, eds. Immo Heske, – Hans-Jörg Nüsse, – Jens Schneeweiss (Neumünster: Wachholtz/Hamburg, 2013), pp. 241–254; Dieter WARNKE, “Ein mittelalterlicher christlicher Friedhof mit jungslawischem Beigabengut auf dem Kapellenberg von Zirkow, Kreis Rügen,” in *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, Jahrbuch 1983*, ed. Horst Keiling (Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1984), pp. 323–346; W. LAMPE, “Interessante slawische Siedlungsgruben und Bodenzeichen der Insel Rügen,” in *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, Jahrbuch 1982*, ed. Horst Keiling (Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1983), pp. 147–197; Peter HERFERT – Achim LEUBE, “Der Bestattungsort von Gustow, Kreis Rügen,” in *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, Jahrbuch 1966*, ed. Ewald Schuldt (Rostock: Hinstorff Verlag, 1967), pp. 221–256; Peter HERFERT, “Ein mittelslawischer Hausgrundriß von Varbelvitz, Kr. Rügen,” *Ausgrabungen und Funde* 9 (1964), pp. 204–209.

rania may have been somewhat larger.¹⁷ Since not all settlements have been recorded archaeologically, this research relies only on the little information from the primary sources.

Rügen was regarded as a Slavic principality and this is why it has always been of particular interest to Slavistics. The toponymy is an indispensable tool for the settlement history of Rügen. In addition to the archaeological finds, the Slavic names are the only legacy of the Slavs who settled there over time. The Slavic presence on Rügen was indeed confirmed by archaeological excavations. The Sukow and the Feldberg vessel types were used only in the 9th century, and therefore afford no reason to believe that a Slavic settlement on the island existed before 800.¹⁸ Furthermore Rugians (as exonym) are first mentioned by Widukind of Corvey (d. a. 983) as allies of the Saxon Margrave Gero (“amicis Ruanis”) in a battle on the Raxa river in 955, against a Wendish coalition led by *princeps* Stoinef of the Obotrites.¹⁹

The medieval Danish settlements in Western Pomerania and on Rügen are not visible through archaeological researches like those carried out under the German Democratic Republic (GDR). Archaeologists and researchers in general, especially the East German, targeted mostly the Slavic identity and ignored the accul-

17 For the density of rural settlements, see Eike GRINGMUTH-DALLMER, “Einzelsiedlung, Streusiedlung, Dorf? Zur Siedlungsstruktur im nordwestslawischen Raum,” in *Interdisziplinäre Beiträge zur Siedlungsarchäologie. Gedenkschrift für Walter Jansen*, eds. Peter ETTEL, Reinhard FRIEDRICH, Wolfram SCHIER (Rahden, 2002), pp. 137–144.

18 The two types of pottery are common in the west Slavic areas and most often were found together. The production of the first started in the mid-7th century and continued until the 9th century. Vessels were discovered in eastern Holstein, Mecklenburg, and Western Pomerania. The second developed from the first in the mid-9th century and ranges from northernmost Mecklenburg to westernmost Pomerania. A strong concentration of Feldberg pots is on Rügen – especially on small hillforts – and is dated between the 9th and 10th century. Heike REIMANN – Fred RUCHHÖFT – Cornelia WILICH, *Eine interdisziplinäre Studie zur mittelalterlichen Besiedlung auf Rügen* (Stuttgart: Steiner, 2011), pp. 30–31 (maps at 32 and 33); M. ROSLUND, *Guests in the House*, pp. 165–166; Sebastian BRATHER, “The beginnings of Slavic settlement east of the river Elbe,” *Antiquity* 78 (300) (2004), pp. 314–329; Torsten KEMPKE, “Slawische Keramik,” in *Handbuch zur mittelalterlichen Keramik in Nordeuropa*, ed. Hartwig LÜDTKE and Kurt SCHIETZEL, Vol. 1 (Neumünster, 2001), pp. 209–256, here 247; Frank WIETRZICHOWSKI, *Untersuchungen zu den Anfängen des frühmittelalterlichen Seehandels im südlichen Oderraum unter besonderer Berücksichtigung der Grabungsergebnisse von Groß Strömkendorf*, Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte 3 (Wismar: Stadtgeschichtliches Museum, 1993).

19 Widukind of Corvey, *Rerum gestarum Saxoniarum libri tres*, ed. P. Hirsch, MGH SRG, 60 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1935), III, 55, p. 134.

turation of the Rugians with Germanic populations.²⁰ From the point of view of researchers in Denmark, Rügen was discussed in connection with the Danish-Slavic relationship as a whole and Valdemarian kingship.²¹

This study will focus on colonization in relation to ecclesiastical matters and the Cistercian order as well as foreign migration. The primary sources discussed here are the charters issued on behalf of the princes of Rügen and the Danish and German narratives. In the last quarter of the 12th century the use of charters became very common on Rügen. In order to be more credible, confirmation of rights and privileges by witnesses no longer took place orally but was recorded in sealed documents. These were produced at the request of the beneficiaries and those who wrote them were trusted men of the princes, usually personal chaplains.²² The charters issued on behalf of the princes of Rügen refer to the rights and possessions offered to the Cistercians. The narratives written by clergy (Helmold of Bosau) or under ecclesiastical influence (Saxo Grammaticus) provide some information about the arrival of foreigners (political context, identity of the new comers, reasons for their arrival, involvement of the Cistercians, linguistic interferences etc).

The political background

From the early 12th century, the Danish kings were politically and militarily oriented only towards the East. The context in which the colonization took place was set by the relations between the Danish kings, Wendish rulers, and the Saxon dukes. Rügen was a sort of a buffer zone between Danes and Saxons. The Rugian rulers for instance had various titles. From the second half of the 12th century until 1325, the Rugians were led by one presumed king called Tetislav (died 1170)²³ and

20 Linguists were very active in this regard. H. REIMANN – F. RUCHHÖFT – C. WILlich, *Eine interdisziplinäre Studie*, pp. 10–14.

21 It has been stated that the zeal of the Danish crusaders who organized military expeditions against the Wends was an integral part of the royal ideology of Valdemar I. Janus M. JENSEN, “*Slavorum expugnatur*: Conquest, Crusade, and Danish Royal Ideology in the Twelfth Century”, *Crusades* 2 (2003), pp. 55–81.

22 For the Rugian charters as a symbol of authority of both the princes and beneficiaries, see Sébastien ROSSIGNOL, “The Charters of the Princes of Rügen and the Display of Authority,” *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 66 (2) (2017), pp. 155–179.

23 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum: The History of the Danes*, Vol. 2, ed. Karsten F. Jensen, trans. Peter Fisher (Oxford: Oxford University Press, 2015), 14.39.35, p. 1302. Helmold also called the

several *principes*, descendants of Jaromar I (died 1218),²⁴ as vassals of the Danish Crown.²⁵ Jaromar resided in Rugard, later known as Bergen auf Rügen.²⁶ Tetislav's main castle-town was Charenza (*urbs Karentia*).²⁷ The Rugian princes did not have a *cancellaria* until the middle of the 13th century, when urban development took place. The existence of the Rugian princely chancellery is confirmed in a charter issued in 1246 in Stralsund, which later became the economic center of the principality.²⁸

Danish kings were not always loyal to the Empire.²⁹ When Valdemar I died in 1182, his successor, Canute VI refused to perform homage to the emperor. His predecessors had sworn loyalty to the emperor and held Denmark as a fief from him. Because of that, Frederick I asked the Pomeranian and Obotrite princes to attack the Rugian duke in 1184, which was a Danish vassal. The Danes launched a counter-offensive, occupying Szczecin, and Boguslav I, the Pomeranian duke, had to pay homage to Canute VI in Roskilde in April 1186.³⁰

Rugian ruler a *rex* twice, without mentioning his name. Helmold of Bosau, I. 36, II, 108, pp. 148, 374.

24 Jaromar, a noble, was described by Helmold as the prince of the Rugians. Helmold of Bosau, II, 108, p. 372.

25 Saxo Grammaticus, 14.30.3, p. 1230, 14.44.13, p. 1365; Kerstin HUNDAHL, "Placing Blame and Creating Legitimacy: The Implications of Rügish Involvement in the Struggle over the Succession amidst the Danish Church Strife c. 1258–1260," in *Denmark and Europe in the Middle Ages, c. 1000–1525: Essays in Honour of Professor Michael H. Gelting*, eds. Kerstin Hundahl – Lars Kjær – And Niels Lund (New York: Routledge, 2016), pp. 269–285, here 272, 273, 284.

26 Joachim HERRMANN, *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingschen Siedlungen und deren Hinterland. Teil II – Kultplatz, Boot 4, Hof, Propstei, Mühlenberg, Schlossberg und Rugard, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 33* (Lübstorf: Archäologisches Landesmuseum Mecklenburg-Vorpommern, 1998), p. 169, 172.

27 Saxo Grammaticus, 14.39.35–36, p. 1302. Tetislav capitulated in front of Charenza together with his brother Jaromar and the Rugian nobility.

28 The charter refers to some donations to Eldena abbey by Jaromar II (d. 1260), co-ruler of Rügen with his father, Prince Vitslav I (died 1250) since 1246. *Pommersches Urkundenbuch*, Vol. 1, 786–1253, ed. Robert KLEMPIN (Stettin, 1868), nr. 450, p. 350.

29 Denmark was *de facto* and *de jure* subject to the German emperor. Michael BREGNSBO and Kurt V. JENSEN, *The Rise and Fall of the Danish Empire* (Cham: Palgrave, 2022), p. 59.

30 For the military campaigns in Pomerania in the second half of the 12th century, see Edward RYMAR, "Wojny na Pomorzu Zachodnim i wojenne czyny Pomorzan poza Pomorzem XII – początek XVII wieku (Kalendarium)," in *Pomorze militarne XII – XXI wiek: materiały z sesji naukowej zorganizowanej 27 listopada 2003 r. w Zamku Książąt Pomorskich: praca zbiorowa*, eds. Kazimierz Kozłowski – Edward Rymar (Szczecin: Oficyna Wydawnicza Archiwum Państwowego, 2004), pp. 133–174, here 139–143.

The event that sparked the conflict between the Danish king Valdemar I and the Saxon duke Henry the Lion (died 1195) was the conquest of Arkona, the main Rugian *civitas* in 1168 or 1169.³¹ The two were assisted militarily by the Pomeranian dukes Casimir I and Boguslav I, and the Obotrite prince Pribislav (from 1171 “Pribislav of Mecklenburg”). A key figure connected to the conquest was Bishop Berno of Mecklenburg (Magnopolis), a former monk from the Cistercian abbey of Amelungsborn in Saxony, who preached among the Obotrites. His diocese was supported by Henry the Lion. Part of the Henry’s wealth was redirected to the dioceses of Oldenburg, Ratzeburg and Mecklenburg (later Schwerin).³²

Berno joined Pribislav in the conquest of Arkona. Since Pribislav was Henry the Lion’s vassal since 1167, the Danes were asked to pay to the Saxons half of the booty. Furthermore, Berno wanted at least half of Rügen to be included in his diocese. When these demands were rejected by Valdemar I, the Saxons incited the Pomeranians to revolt against the Danes.³³ Berno’s demands also appear in a document supposed to have been issued by Frederick I in 1170. The emperor would not have recognized the Danish conquest of Rügen, which was somehow *de jure* under the rule of the Duke of Saxony. Therefore, Rügen should be part of Mecklenburg, since its bishop helped with the missionary work.³⁴ When it came to the political and ecclesiastical status of Rügen, the papacy was in contrast to the imperial position.³⁵ In a letter issued in November 1169 to Absalon (died 1201), then bishop of

31 It has been argued that the Danish conquest of Arkona took place in 1169. Thomas RIIS, *Das mittelalterliche dänische Ostseimperium* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2003), p. 28. For the archaeological evidence on military campaigns in Arkona, Rugian spirituality and settlements, see Fred RUCHHÖFT, *Arkona, Glaube, Macht und Krieg im Ostseeraum* (Schwerin: Landesarchäologie MV, 2018).

32 Mihai DRAGNEA, *Misiune și cruciadă în teritoriul venzilor* (Bucharest: Etnologică, 2019), p. 143.

33 Jens E. OLESEN, “Der Einfluss dänischer Klöster auf den Ostseeraum,” *Glaube, Macht und Pracht. Geistliche Gemeinschaften des Ostseeraums im Zeitalter der Backsteingotik*, eds. O. Auge – F. Biermann – C. Herrmann (Rahden, 2009), pp. 49–58, here 50–51.

34 The document was falsified by Bishop Brunward of Schwerin between 1225 and 1229, a long time after Berno’s death. A real document had been issued in 1178 by Pope Alexander III, who confirmed the ecclesiastical borders of Schwerin. Half of the territory of the island was included within the diocesan limits. For more details, see Karl SCHMALTZ, “Über die sogenannten „Schweriner Fälschungen“, in *Mecklenburgische Jahrbücher*, ed. Nils Rühberg, Vol. 114, *Beiheft: Festschrift für Christa Cordshagen* (Schwerin: Verein für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde, 1999), pp. 7–44.

35 Through an envoy priest called Iwan, Otto of Bamberg asked permission from Archbishop Asser of Lund to preach the gospel on Rügen. Thanks to a papal edict, the island came under the jurisdiction of the Archdiocese of Lund, which had been independent of Hamburg-Bremen since

Roskilde, Pope Alexander III (died 1181) recognized the conquest of the island by Valdemar I. Furthermore, he highlighted the subjection of the Rugians to the “faith and law of Christ” through the Danish Church (i.e. the diocese of Roskilde) and king.³⁶ Submission to the Danish ecclesiastical system is confirmed by Saxo Grammaticus (died c. 1220), who tells us that after the conquest of Arkona, the Rugians had to follow some conditions to conclude a peace treaty. Among these was the acceptance of Christianity “according to the Danish rite”.³⁷

Migration to a conquered territory

During the Viking Age, the Baltic Sea became a transit space for traders both between East and West (Arab caliphate and Western Europe), and between North and South. The Baltic Sea region as a whole was characterized not only by cultural and social contacts, but also by economic interchange. Scandinavians created trading centers on the southern shores of the Baltic in the Obotrite region, in Pomerania, on Rügen, Prussia, and Samland (Sambia).³⁸ The process also imply a migration of Scandinavian groups to this area, which mixed with the local population.³⁹

Mentions of the Danish colonization of the southern Baltic coast are made by Saxo Grammaticus. A Danish army led by Håkon, one of the sons of Harald Bluetooth (d. 985/986), occupied Samland. The Danes killed all the men, married their women, and settled there.⁴⁰ Similar events also happened in Saxo’s own time. During the conquest of a Wendish (Circipanian) castle-town whose *princeps* was

1104. *Ebbonis vita Ottonis episcopi Bambergensis*, ed. Philip Jaffe, BRG (Berlin: Apud WEIDMANNOS, 1869), III, 23, p. 107.

36 *Pommersches Urkundenbuch*, nr. 52, p. 26.

37 “Religionis momenta Danico ritu celebranda susciperent”. Saxo Grammaticus, 14.39.25, p. 1292. For the peace treaty with the Rugians, see Mihai DRAGNEA, *The Wendish Crusade, 1147: The Development of Crusading Ideology in the Twelfth Century* (London and New York: Routledge, 2019), pp. 11–12.

38 Władysław DUCZKO, “Viking-Age Wolin (Wollin) in the Norse Context of the Southern Coast of the Baltic Sea,” *Scripta Islandica* 65 (2014), pp. 143–151, here 147.

39 For the Scandinavian groups who settled on the southern Baltic and their interactions with the Wends, see Søren SINDBÆK, “Scandinavian Settlement South of the Baltic Sea,” in *Vers l’Orient et vers l’Occident: Regards croisés sur les dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne*, ed. Pierre Bauduin – Alexander Musin (Caen: Presses Universitaires de Caen, 2014), pp. 168–176.

40 Saxo Grammaticus, 10.5.1, p. 694.

a certain Otimar (Chotimar), the Danes killed the men and enslaved the women.⁴¹ The attack could have been launched against Lübchin, a Circipanian *urbs* located c. 20 km northeast of Dargun, which had been founded by the Danish Cistercian monks from Esrum. A part of the territory which belonged to Otimar and his family was given to the abbey with the consent of the Pomeranian duke. German, Danish and Pomeranian colonists settled there in distinct villages and lived according to their own law.⁴²

These narratives about Håkon's deeds and Danish colonization may have been a justification of the Valdemarian military expeditions on the Baltic coasts from the beginning of the 13th century, who also targeted Prussian lands. A mention of a larger Danish colonization in Prussia appears in *Annales Ryenses*, written in late 13th century at the Cistercian abbey of Ryd (Schleswig-Holstein). This looks like another justification for the Danish conquest in Prussia. Since Ryd was a daughter-house of the Danish Esrum in Zealand, the monks who compiled the chronicle (probably Danish as well) had interests to support the political plans of their protectors, the Valdemarian kings.⁴³

The few colonists who settled on Rügen were mostly Danes. The Danish settlements in Western Pomerania, which can be assumed based on the Danish place names, cannot be recorded archaeologically.⁴⁴ In the 12th century there was

41 Saxo Grammaticus, 14.47.3, 9, pp. 1374, 1380. Slave trade in the Baltic Sea region took place since the Viking Age. Most of the people who arrived at the slave markets were captives. Buyers and sellers (including Christians) made no ethnic or gender differences in this activity. Wendish young women were commodities in the slave trade. After the fall of Arkona, the Danes probably took hostages, who became slaves. The Wendish female slaves constituted perhaps the largest group of individuals abducted to Denmark. Mats ROSLUND, "Legacy of the disowned: Findings *ambatts* in High Medieval Scania and Östergötland through ceramic production", in *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe: The Invisible Commodity - The Invisible Commodity*, eds. Felix Biermann – Marek Jankowiak (Cham: Springer, 2021), pp. 81–98, here 84, 89.

42 Mihai DRAGNEA, *Cistercian abbeys in Pomerania and their impact on colonization in the second half of the twelfth century* (forthcoming).

43 Stella M. SZACHERSKA, "Valdemar II's expedition to Pruthenia and the mission of Bishop Christian," *Mediaeval Scandinavia* 12 (1988), pp. 44–75, here 54. Esrum was founded in 1153 by Eskil, the archbishop of Lund and functioned as a daughter-house of Clairvaux. Eskil, a friend of Bernard of Clairvaux, who was influential among the Cistercians, increased the interest of the papacy in the Baltic region. Thomas HILL, *Könige, Fürsten und Klöster Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992), p. 193.

44 Günter MANGELSDORF, "Zur Frage der dänischen Siedeltätigkeit während des 12./13. Jahrhunderts in Vorpommern," in *Aus der Frühgeschichte des südwestlichen Ostseegebietes*, ed. Günter Mangelsdorf (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002), pp. 213–219.

active communication between the Danish inhabitants on the southern islands and along the Baltic shores. People and their goods could move easily between Danish territories and neighboring regions. Even in these circumstances there are no reasons to believe in the existence of permanent large Danish communities on Rügen and in Western Pomerania. There were probably few small groups of colonists who settled on the island. Without a large colonization, the most efficient way for Valdemar to bring the island under control was to ally himself with local princes.

Furthermore, during the 12th century the Danish population has been reduced due to the internal conflicts and Wendish incursions on the coasts. The innocent inhabitants of the coastal regions had to leave their properties and retreat to safer areas to avoid the brutality of the Wendish pirates.⁴⁵ In this context the Danes were not able to colonize in large number the conquered territory in western Pomerania and Rügen and to maintain permanent military outposts. Valdemar I would have liked to annex Wolgast, taken in 1164, and maintain a Danish presence there. Bishops Absalon of Roskilde and Sven of Aarhus, along with Valdemar's cousin Buris Henriksen should have ruled there. The Zealanders were willing to settle in Wolgast as colonists, but the Jutlanders did not dare to set foot there, and so the plan of colonization was abandoned.⁴⁶ The stronghold had a strategic importance because it was located at the mouth of the river Peene, which was the main gateway into western Pomerania from the Oder estuary.⁴⁷ Wolgast was also important because from there the Wendish pirates could launch naval raids on Danish coasts. The inability to annex and colonize the conquered territory could be noticed by Saxo. He tells us that Wolgast and the surrounding territories were divided by Valdemar between the Rugian, Pomeranian and Obotrite rulers. The decision took place in agreement with Henry the Lion.⁴⁸

Warriors, craftsmen and missionaries

It has been argued that during the High Middle Ages, Danish colonization was reduced to the establishment of new villages within the boundaries of Denmark.

⁴⁵ Saxo Grammaticus, 14.44.5, p. 1358.

⁴⁶ Michael BREGNSBO – Kurt V. JENSEN, *The Rise and Fall*, p. 61.

⁴⁷ Stella M. SZACHERSKA, "The political role of the Danish monasteries in Pomerania 1171–1223," *Mediaeval Scandinavia* 10 (1977), p. 122–155, here 124.

⁴⁸ Tetislav, Casimir I of Pomerania, Henry's vassal and Pribislav of Mecklenburg, son of Niklot, Valdemar I's brother-in-law. Saxo Grammaticus, 11.30.7, 9, pp. 1232, 1234.

The only contribution would have been the support of kings like Valdemar I, Canute VI (d. 1202) and Valdemar II (d. 1241) for creation of a suitable military, political and religious infrastructure for the colonization of the Wendish territory by German and Flemish settlers.⁴⁹

In the 12th century, however, there were Danes who settled on Rügen and in Western Pomerania.⁵⁰ The colonization of Rügen was confined to small groups and took place after Arkona fell.⁵¹ The first Danes in Arkona were the captives (*obsides*).⁵² Soon after the conquest, Danish clergy and laymen settled on Wittow. The clerical group was composed of chaplains sent by the army commanders to accustom the “ignorant Rugians” to follow Christian rites and “generate in their impious minds the discipline of holiness.”⁵³ The second group included mostly the army, that is, the officers, mounted soldiers and probably foot-soldiers.⁵⁴ A substantial part of the cavalry must have been composed of unfree knights (*ministeriales*),⁵⁵ who were most likely influenced by crusading ideology through the Danish clergy. Such “spiritual warriors” destroyed the temples and idols and thus annihilated the Rugian religious system.⁵⁶ Upon request made by Valdemar I, two Danish army

49 Nils HYBEL – Bjorn POULSEN, *The Danish Resources c. 1000–1550: Growth and Recession* (Leiden: Brill, 2007), pp. 30–32.

50 The Danes came to Pomerania much earlier. The archaeological findings confirmed the presence of Danish military elite in the Wolin area in the second half of the 10th century. Przemysław URBAŃCZYK, “Political and economic status of the Odra estuary area at the turn of the 1st and the 2nd millennia AD, in Economics,” *Monetisation and Society in West Slavic Lands 800–1200 AD*, eds. Mateusz Bogucki – Marian Rębkowski (Szczecin: Wydawnictwo IAE PAN, 2013), pp. 59–72, here 65.

51 Valdemar I’s struggle to extend the political influence on the southern and eastern Baltic coast by conquest was continued by his sons. Stella M. SZACHERSKA, “Valdemar II’s expedition,” p. 44, 49–54.

52 Saxo Grammaticus, 14.39.34, p. 1300.

53 “Sed et scribe principum in urbem mittuntur, qui sacerdotali ministerio rudem religionis populum Christianis sacris assuefacere eiusque sacrilegis sensibus sanctitatis disciplinam ingenerarent.” Saxo Grammaticus, 14.39.34, p. 1300.

54 For the mounted soldiers, see Saxo Grammaticus, 14.39.16, p. 1286.

55 In the German society of those times, the *ministeriales* were placed below the free-born nobility, but above the serfs. They had to perform military service for the secular and religious lords (bishops and archbishops) to whom they were bound. William Henry JACKSON, *Chivalry in Twelfth-century Germany: The Works of Hartmann von Aue* (Cambridge: Boydell & Brewer, 1994), p. 67.

56 In some towns like Charenza, the destruction of idols was assisted by Bishop Sven of Aarhus. Saxo Grammaticus, 14.39.44, p. 1308. Sven joined Valdemar and Absalon in military campaigns against the Rugians and took part at meetings with their princes. Saxo Grammaticus, 14.39.45,

commanders called Esbern and Sune,⁵⁷ both nobles, destroyed the idol of Svantevit in Arkona. They could not have accomplished this task without the help of their *ministeriales*.⁵⁸ The wood from the statue of Svantevit was used in a fire while preparing a meal for the Danes.⁵⁹

We do not know how long the Danish troops remained on Wittow after the conquest of Arkona. The temple stronghold would not be able to host such a large number of people together with their equipment. The siege of Arkona was carefully organized. Before its start, the soldiers built stables and tents close to it while others took care of military essential needs.⁶⁰ The troops were not only well-trained soldiers but also inexperienced young men who were brave enough during the siege. Before returning home, Valdemar and a part of the troops, probably army officers and some of their knights, lingered for a while on the nearest small island close to the mainland. They stayed there until the Rugians brought them all treasures collected from the temples.⁶¹

Regarding the priests it is difficult to imagine their presence in a hostile territory, where they would have exercised their priestly duties, without military assistance. In a first phase this might have come first from some Danish soldiers who would not have stayed on the island before they return to their homes. The island, which corresponds to Dänholm opposite Stralsund, is too small to host a large army. Most of it was covered by forest and there was not enough space to set up a camp with tents for many people. After the king's departure from the island, together with most of his troops, the priests could have been protected by Tetislav and his brother, Jaromar. Once Arkona fell, they had no rivals within their realm and could exercise their power freely. Before the Danish conquest, the Rugian princes had no control over Arkona, which was governed by the priesthood of Svantevit.⁶² The Danes probably doubted the loyalty of the Rugian nobility and

p. 1308. Sven had thirty knights (*militēs*) from his household who joined him in Charenza. Saxo Grammaticus, 14.39.36, p. 1302.

57 Sune Ebbesen was Absalon's cousin and Esbern Snare his brother. Lars HERMANSON, "Friendship and Politics in Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum*," *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 83 (2) (2005), pp. 261–284, here 280. All three were intimates of Valdemar I. Saxo Grammaticus, 16.3.2, p. 1504.

58 Saxo Grammaticus, 14.39.31, p. 1298.

59 Saxo Grammaticus, 14.39.34, p. 1300.

60 Saxo Grammaticus, 14.39.16, p. 1286.

61 Saxo Grammaticus, 14.39.46, p. 1310.

62 It has been argued that Rugians were led by princes, but the strongest influence came from the priesthood, who administrated the temples in Arkona and other towns where the Rugian princes

created a special team to secure the borders of the archipelago. The head of the team which was composed mostly of Zealanders, was Absalon. Piratic raids were suppressed and Rugians and Danes had safe passage to and from Rügen.⁶³

A part of this team which included a few ships was composed by a reasonably-sized group of Jutlanders led by Bishop Sven of Aarhus.⁶⁴ They assisted Absalon in his activity which probably was not reduced to territorial water patrol, but included other matters on Rügen which are not presented by Saxo. Some of the members of his protection team could have lived on the islands for short periods, while the others patrolled the sea (in a system of shifts). Tetislav and Jaromar offered them provisions and Absalon received some herring.⁶⁵

We could not imagine that priests alone, without any support, would dare to perform their duties among the hostile Rugians who recently fought against them. The last Danish soldiers could have departed after the wooden village church of Altenkirchen was built on Wittow, about 7 km south of Arkona. Due to its location, somewhere halfway to the harbor of Wiek, the “Old Church” could have been planned as a parish church for the whole Wittow.⁶⁶ We can assume that the Danish priests who served there lived for a while in their own village. They would have been protected by the Rugian princes who were already Christians after the fall of Arkona.

From Saxo Grammaticus we know that among the Danes who captured Arkona and settled there for a short time were also craftsmen (*artifices*). Their task was first to build siege engines. The Danes were able to collect plenty of wood (especially oak) from the forests on Wittow and perhaps neighboring Jasmund.

resided. Each of these local temples had its own deity. For the political system of the Rugian principality as a theocracy, see Roman ZAROFF, “Politics and Priests in a Pagan Slavic Principality,” *Collegium Medievale* 20 (2007), pp. 3–28.

63 “Igitur Absalon post regis discessum ad tuendos Rugie fines relictus non tam tutam incolis euagationem quam securam ipsi Danie quietem prestitit.” Saxo Grammaticus, 14.43.8, p. 1354.

64 Saxo Grammaticus, 14.43.8, p. 1354.

65 Saxo Grammaticus, 14.44.1, p. 1354. For the herring catch, see the following paragraphs on foreign merchants.

66 The brick church was built by the Danes in several phases probably until around 1200, replacing a wooden one which is said to have been erected on the site of a Rugian shrine. Eike GRINGMUTH-DALLMER, “Pagane Kultplätze und frühe Kirchenorganisation im nordwestslawischen Gebiet – eine funktionale Kontinuität?” in *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle: Internationale Tagungen in Mikulčice VIII*, eds. Lumír Poláček – Jana Maříková-Koubková (Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2010), pp. 321–329, here 323–324. Chapels in Wiek and Arkona could have been erected as well, but these must have been dependent on the parish church of Altenkirchen at least for a few decades.

A huge quantity of timber (“*ingentem lignorum materiam*”) was used by the entire Danish army (“*totius exercitus*”) for building siege engines.⁶⁷ After the fall of Arkona they had to build churches from the wood of the siege engines. The accomplishment of the two tasks in this order brought peace to the island.⁶⁸ In the following years after 1168, a total of twelve churches and chapels were erected on Rügen with the support of Valdemar I. These were located in central places such as markets and harbors which were often visited by Christian merchants, or within towns whose inhabitants had been baptized. At least one church could have been built among the Danish colonists as well and later in the Rugian Christian villages. Some priests were assigned to the new parishes to perform their duties among the Christian Rugians.⁶⁹ Together with the chaplains of the army leaders, they baptized the Rugians in their main towns.⁷⁰ The incorporation of Rügen into the Danish Church was recognized in 1128 by Pope Honorius II (died 1130), and therefore the creation of a parish network and presence of clerics for missionary purposes were legitimate.⁷¹

According to Helmold, the priests were appointed by the bishop Absalon and Bishop Berno of Mecklenburg, and Valdemar accepted.⁷² This was, however, a diplomatic compromise in order to avoid any further conflicts with Henry the Lion. We should not be surprised that Saxo said nothing about Berno. The Danish Church could not recognize the Saxon church’s jurisdiction over a part of the island and his presence should not be recorded. Furthermore, Helmold and Saxo do not give us details about the ethnic composition of the priests who developed network of Danish parishes. Since Berno claimed ecclesiastical jurisdiction on Rügen, some of the missionary priests sent there would have been Germans who became guests in Danish parishes.

67 Saxo Grammaticus, 14.39.12, p. 1282.

68 “Post hec nostri pariter et fanum cremandum et basilicam lignis machinamentorum exedificandam curabant, belli instrumenta pacis domicilio permutantes”. Saxo Grammaticus, 14.39.34, p. 1300.

69 “Et dedit sumptus in edificia ecclesiarum, et erectae sunt duodecim ecclesiae in terra Rugianorum, et constituti sunt sacerdotes, qui gererent populi curam in his quae Dei sunt”. Helmold of Bosau, II, 108, p. 372.

70 “Sequenti luce scribe et qui priuata principum sacra tractabant sacerdotiorum ornamentis donati regenerande per aquam prouincie ministerium prebuerunt”. Saxo Grammaticus, 14.39.45, p. 1310.

71 Jens E. OLESEN, “Der Einfluss dänischer Klöster auf den Ostseeraum,” p. 49.

72 Helmold of Bosau, II, 108, p. 372.

A population with a mixed ethnic composition has been reported in Charzenza (Karentia), the second most important administrative and religious Rugian center. It has been estimated that the castle-town was populated by c. 6,000 people in 1168.⁷³ Here Saxo makes a clear difference between the clergy. He divides them into two distinct categories, depending on the role and attributions of each category. In the first category are placed the clergy who convert the Rugians from the entire province. Most of them served in the territorial parishes. From the second category are the chaplains who assisted the conversion process and who personally officiated in the sacraments for the Danish army officers. Both categories are described as building churches in “many localities”.⁷⁴

The first priests did not remain on Rügen after the departure of most of the Danish army via Dänholm. On his return to Denmark, Absalon selected their successors for the Rugian parishes and missionary activity not only from his order (i.e. Cistercian), but also from those who had been nominated previously. The bishop gave them priestly clothes and provisions, in order not to burden the Rugians with expenses, whom they offer catechetical instruction.⁷⁵

Regular trips and short stays

From Helmold of Bosau we know about the regular visits on Rügen of a specific merchant guild made up of foreign merchants (*institores*). In 1168, prior to the Danish conquest, a large number of merchants sailed to the island to buy herring from the fair in front of Arkona, which functioned as a market.⁷⁶ The voyage took place every year in November, when the wind blows strong and the fishing harvest is rich. The foreign merchants were allowed to trade on condition that they pay in

73 Felix BIERMANN, “Slavic Strongholds South of the Baltic at War,” in *Castles at War. Castles of the North 1*, eds. Rainer Atzbach, – Lars M. S. Jensen – Leif P. Lauritsen (Bonn: Habelt, 2015), pp. 39–58, here 53.

74 “Item basilicas compluribus in locis moliti priuate”. Saxo Grammaticus, 14.39.45, pp. 1308–1310.

75 “Qua reuersa Absalon nouos sacerdotes non solum ordinis sui insignibus, uerum etiam comestibus instructos reuocatis prioribus in Rugiam delegauit, ne alienis impensis utendo populum, quem sacris documentis erudituri erant, in exigendis uite necessariis onerarent.” Saxo Grammaticus, 14.39.47, p. 1310.

76 “Accidit ante paucos annos maximam institorum multitudinem eo conuenisse piscacionis gratia”. Helmold of Bosau, II, 108, p. 374.

advance the legal fee to the god of the Rugian land.⁷⁷ However, they stayed on the island for a short time. This is confirmed by the presence of clergy among the merchants who were invited to perform their Christian duties (the Mass or other service). In one of the years when the fair took place Gottschalk, a Saxon priest from Bardowick, came to Arkona to assist a significant number of Christian merchants.⁷⁸ He became a target of the “barbarian” high-priest in Arkona, who informed the Rugian prince and his people that the sacrifice of a foreign priest could drive away their gods’ wrath.⁷⁹ The merchants refused to hand him over even after the “terrified barbarians” tried to bribe them with one hundred silver marks.⁸⁰

We do not know how long the merchants stayed on the island of Wittow and where they settled. They could have stayed there for a short time only in November, when the fair was active. The fair functioned near Arkona, the main Rugian *urbs*.⁸¹ It was a castle-town (“Burgstadt”) built far outside the settlement landscape of the time. It was located at the northern edge of the island on a rocky cliff which was not directly accessible from the sea. The access by ships was difficult because it was made through other distant locations. This could be the harbor of Wiek on the western coast, or Breege, on the eastern side.⁸² Therefore the merchants had to transport the fish on land a few kilometers from where their ships

77 “In Novembri enim flante vehementius vento multum illic allec capitur, et patet mercatoribus liber accessus, si tamen ante deo terrae legitima sua persolverint”. Helmold of Bosau, II, 108, p. 374.

78 “Affuit tunc forte Godescalcus quidam sacerdos Domini de Bardewich invitatus, ut in tanta populorum frequentia ageret ea quae Dei sunt”. Helmold of Bosau, II, 108, p. 374.

79 “Nec hoc latuit diu sacerdotem illum barbarum et accersitis rege et populo nuntiat irata vehementius numina nec aliter posse placari, nisi cruore sacerdotis, qui peregrinum inter eos sacrificium offerre presumpsisset”. Helmold of Bosau, II, 108, p. 374. The Rugian god Svantevit had a wooden statue with four heads (polycephaly) in a temple in the middle of Arkona. All the offerings given to him were collected by the Rugian priests (*sacerdotes* or *flamines*) who administrated his temple stronghold. This made Arkona the most important religious center on Rügen. The Rugians gave reverences to their priests more than they offered to their princes. Every year a certain Rugian priest was accustomed to select one Christian to be sacrificed in honor of Svantevit. Helmold of Bosau, II, 108, pp. 372, 374. Most likely the chronicler tries to convince his audience that Gottschalk could have been selected for this purpose.

80 “Tunc barbara gens attonita convocat institorum cohortem rogatque sibi dari sacerdotem, ut offerat deo suo placabilem hostiam. Renitentibus Christianis centum marcas offerunt in munere”. Helmold of Bosau, II, 108, p. 374.

81 “Urbs terrae illius principalis dicitur Archona”. Helmold of Bosau, II, 108, p. 374.

82 In the 12th century the harbors on Rügen were not places of supra-regional trade. They mostly served as bases for the Rugian fleet, where ships were built and repaired. They also served as living quarters, where the merchants could have settled temporarily. Heike REIMANN – Fred RUCHHÖFT – Cornelia WILLICH, *Eine interdisziplinäre*, p. 69.

were anchored. Visits to the annual fair could have taken place only when it was supplied with large quantities of fresh fish. The relief of the island has hindered access to Arkona, so frequent trips were avoided by non-residents. Most likely, the merchants anchored in another location for a longer interval, brought the fish and loaded it on the ships at a regular interval.⁸³

The *institores* who arrived to Arkona were most likely Germans. Their priest came from a well-known trading town in Saxony and had a German name. They could have come straight from Bardowick together with the priest⁸⁴ or else from the multicultural *civitas* of Alt-Lübeck (“Old Lübeck”; Slav. *Liubice*). In its vicinity, the Saxon duke Henry the Lion set up a trade center known as Löwenstadt (“Lion’s Town”). Previously Alt-Lübeck was destroyed by a fire and its merchants did not have a local market.⁸⁵ The merchants from Löwenstadt returned to Alt-Lübeck and rebuilt its walls and churches. It grew rapidly. It was made up of many merchants, including Germans, who came not only from Löwenstadt but also from Denmark, Sweden, Norway and Russia. They were invited by the Saxon duke to settle there and received free access for trade activities.⁸⁶ Other merchants migrated from the trading town of Bardowick, where the priest Gottschalk also came from. It was located near Lüneburg, where large quantities of salt were produced. The merchants transported the salt to Lübeck, a major seaport on the Baltic Sea coast since the second half of the 12th century.⁸⁷

83 Helmold tells us that the fish bought by the merchants were loaded on ships. Being afraid of the punitive actions of the Rugians, the merchants sailed from the island by night when their ships were loaded and they took the priest with them. “Tunc institores onustis iam de captura navibus nocte illa iter aggressi sunt et secundis ventis vela credentes tam se quam sacerdotem atrocibus ademere periculis”. Helmold of Bosau, II, 108, 374.

84 Carsten JAHNKE, “Hansische Kaufleute und deren Religiosität ausserhalb ihrer Heimat,” *Zapiski Historyczne* 84 (1) (2019), pp. 7–41, here 8.

85 A colony of foreign merchants had already been established in Alt-Lübeck around 1100 (“colonia non parva mercatorum”). The Obotrite prince Henry (d. 1127) gave them rights for trade. Helmold of Bosau, I, 48, p. 186.

86 Helmold of Bosau, I, 86, 304.

87 This is how the “Old Salt Route” (*Alte Salzstraße*) was established. Carsten JAHNKE, “The City of Lübeck and the Internationality of Early Hanseatic Trade,” in *The Hanse in Medieval and Early Modern Europe*, ed. Justyna WUBS-MROZEWICZ – Stuart JENKS (Leiden: Brill, 2013), pp. 37–58, here 46.

The arrival of the monastic orders

Rügen was not bypassed by Danish monastic colonization. In 1180, Pope Alexander III decided that Rügen should be included in the Bishopric of Roskilde, subordinated to the archbishop of Lund.⁸⁸ One or two years later, Prince Jaromar I, a vassal of the Danish king, started construction of a brick church later assigned to a nunnery. The nuns came from Roskilde Abbey (St. Mary's Church), which initially belonged to the Benedictines, and since c. 1176, to the Cistercians. The nuns joined the Cistercians only after 1213, when the order formally allowed nunneries. Furthermore reforming orders like the Cistercians were forbidden to build brick towers. Benedictines, however, did not always observe this so strictly.⁸⁹ The nunnery was built most likely by Danes in proximity of Jaromar's residence in Rugard, on a hilltop. The construction was completed in 1193, when it was consecrated as an abbey church and the nuns settled there, making it Rügen's oldest ecclesiastical brick building. It was built in the so-called "Zealand Style" (brick Gothic with some Romanesque elements) and functioned as a daughter-house of the Roskilde Abbey ("Our Lady's Abbey").⁹⁰

To the new abbey, Jaromar transferred five Rugian estates (*mansiones*). Two villages (*villae*) were added to the estates and generous income from other Rugian and mainland districts was redirected to the abbey. One was *Mylziz* (Nonnendorf),⁹¹ while the second was a neighboring village without a name. The first estate is known as *Gargolizi* (*Dargolitz* in the papal certificate of confirmation from 1250).⁹² The others were *Charua*,⁹³ *Segozsti* (unidentified), *Szabroda*,⁹⁴ and an unnamed estate on *Wittow*. All were given with the afferent pastures, meadows, forest and arable land, as well as the colonists (*coloni*) who lived and worked there as farmers. The

88 Absalon was the Archbishop of Lund since 1178. *Diplomatarium Danicum*, eds. C. A. CHRISTENSEN – H. NIELSEN – L. WEIBULL (Copenhagen: C.A. Reitzel, 1976–1977), 1.3, nr. 91, pp. 139–141. This status was reconfirmed in 1182 by Pope Lucius III (d. 1185). *Diplomatarium Danicum*, 1.3, nr. 104, pp. 167–168.

89 *Der Klosterhof und die Kirche St. Marien in Bergen auf Rügen*, ed. Stadt Bergen auf Rügen und GSOM (Bergen, 2005), 5, 18, 32.

90 Johnny G. G. JAKOBSEN, "A Brief History of Medieval Monasticism in Denmark (with Schleswig, Rügen, and Estonia)", *Religions* 12 (469) (2021), pp. 1–20, here 4.

91 Close to Wolgast in Western Pomerania.

92 On the eastern edge of the Zargelitz forest in the southeast part of the island (Lancken-Granitz).

93 Karow, close to Bergen auf Rügen.

94 The estate of Szabroda (Schaprode) stretched on the peninsula called Walungia by Saxo. This is located in the northwest of Rügen. Saxo Grammaticus, 14.25.21, p. 1174. Most probably the estate was donated to the abbey to secure its income from fishing as well.

income consisted in the bushel of grain and the one pfennig from each plow from the districts of Rügen, Wusterhusen, Buckow on Usedom, Meseritz on the Peene, Gützkow, Ziethen, Triebsees, Barth, and Loitz. A truckload of wood, half a load of hay, two bundles of oats, and five eggs also came from Rügen. Persons who did not work in agriculture paid two pfennigs.⁹⁵

There are no records about the presence of Rugian nuns at the abbey after its foundation. There are also no mentions about the communication between nuns and colonists. Therefore most of the colonists or at least some could have been Danish as well. Overall the Rugian presence must have been extremely reduced or even absent at least until the early 13th century. Slavic place names are registered in the foundation charter of 1193 as can be seen in the previous paragraph. However, Bergen had no Slavic name until the rule of Prince Vitslav I (died 1250).⁹⁶

The presence of Rugian nuns would have required important knowledge of ecclesiastical matters, Latin and a little Danish, and such knowledge could not have been acquired until several years of practice. In the same way, the arrival of Rugian tenant farmers would have been conditioned by learning the Danish language, rather than the nuns having learned Slavic. Furthermore, in its early existence, the nunnery had no cloister, which means the number of nuns was reduced to the ones who came from Roskilde. The arrival of new nuns and farmers would be possible only after the abbey's expansion. For the nuns, who were forbidden to deal with the world, further buildings had to be erected. Sometime in the first half of the 13th century, the Rugian prince built the courtyard with its cloister and barns close to the abbey church.⁹⁷

Conclusion

The colonization and migration were marked by a cultural and social diversity which reflected the origins of the colonists. It also reflected the interplay of human and physical elements within the local landscape, as well as the link between the secular and spiritual spheres. In order to settle in compact groups, the colonists and

95 *Diplomatarium Danicum*, 1.3, nr. 196, pp. 309–311. Among the witnesses were Jaromar's sons Barnutha and Vitslav I, as well as his brother Stoislav.

96 The Slavic correspondent of the Germanic word *Berg(en)* ("mountain") is *Gora*. The word was first mentioned in a charter issued in 1232. *Pommersches Urkundenbuch*, nr. 282, p. 221.

97 *Der Klosterhof und die Kirche St. Marien in Bergen auf Rügen*, 18 (map of the monastic complex at p. 2).

migrants needed the perspective of spatial expansion and the provision of food for subsistence. Since these conditions could not be provided, the settlement on the *Rugianorum terra* was confined to small groups.

The colonization of western Pomerania took place on at least four levels: social, economic, legal, and ethnic.⁹⁸ In the case of Rügen, colonization was a less complex process, limited to the Benedictines first, and then to the Cistercians. In Mecklenburg, Pomerania, and Rügen, Cistercians combined pretty well lay and monastic business in border areas. Cistercian hospitality allowed a friendly climate not only for the clerical and lay guests, but also for the colonists who settled on the abbey's territory and for any kind of migrants who lived temporarily on the island. Few ideas can be concluded in this matter. The two categories of settlers (clergy and laity) were interrelated. The few people who settled on Rügen were mostly Danes. The supporters of the settlement were the Rugian nobility and Danish clergy.

98 Jan M. PISKORSKI, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie* (Poznań: PTPN, 1990), p. 3. To these we should add the spiritual component relating the missionary activity of the monastic orders. For the history of monasticism in Pomerania, missionary activity and colonization under the Cistercians and contacts between Germans and Slavs in German and Polish historiography, see Emilia JAMROZIAK, *Survival and Success on Medieval Borders: Cistercian Houses in Medieval Scotland and Pomerania from the Twelfth to the Late Fourteenth Century* (Turnhout: Brepols, 2011), pp. 32–35.

SUMMARY

The present study discusses the migration on Rügen in aspects such as settlement and colonization. It focuses on migration as a social, cultural, and political phenomenon in the second half of the 12th century. In the introduction it offers a brief description of these aspects in previous research (both history and archaeology). It also introduces the settlement and colonization on the island within the large-scale European migration phenomenon, focusing on the migration in the north.

On Rügen, as well as in Pomerania and Mecklenburg, settlement and colonization were analyzed in relation to ecclesiastical matters and the Cistercian order as well as foreign migration. The primary sources discussed in this study are the charters issued on behalf of the princes of Rügen and the Danish and German narratives. In the last quarter of the 12th century the use of charters became very common on Rügen and also in Pomerania.

The study also presents the political background in which the settlement and colonization took place. The Danish conquest of the island as well as the relationship between the Rugian nobility and Danish and German monarchs are also presented. The Danish tradition of colonizing conquered territories is linked to the subject. Various categories of migrants are described and the reasons for their arrival analyzed (warriors, craftsmen and missionaries). These categories, the length of stay (regular trips and short stays), the settlement diversity and the causes of migration were identified. Above all, the study discusses the arrival of the monastic orders (Cistercians) on the island and their contribution to the migration process.

RESUMÉ

Předložená studie z mnoha úhlů pohledu analyzuje otázku migrace a kolonizace ostrova Rujána ve druhé polovině 12. století. Zaměřuje se na migraci jako na sociální, kulturní a politický fenomén. V úvodu nabízí stručnou charakteristiku těchto aspektů v dosavadním historickém a archeologickém bádání. Dále představuje osídlení a kolonizaci na ostrově v rámci rozsáhlého fenoménu evropské migrace se zaměřením na migraci ze severu.

Na Rujáně, stejně jako v Pomořansku a Meklenbursku, byly osídlování a kolonizace analyzovány v souvislosti s působením církve a cisterciáckého řádu a také migrace ze zahraničí. Primárními prameny, k něž se tato studie opírá, jsou listiny vydané jménem rujánských knížat a dánské a německé letopisy.

Autor rovněž představuje politické pozadí, v němž k osídlování a kolonizaci docházelo. Zabývá se i dánským dobytím ostrova a vztahy mezi rujánskou šlechtou a dánskými a německými panovníky. Věnuje se různým kategoriím migrantů (válečníci, řemeslníci a misionáři); autor také analyzuje důvody jejich příchodu či délku pobytu, zda se jednalo o pravidelné cesty či krátkodobé pobyty. Neopomíná ani rozmanitost osídlení. Především však studie pojednává o příchodu mnišských řádů (cisterciáků) na ostrov a o jejich přínosu k rozvoji migračního procesu.

STUDIE / ARTICLE

Válka v Chorvatsku očima dětí.
Kvalitativní analýza dětského časopisu
Náš koutek z let 1991–1993

ANDREA PREISSOVÁ KREJČÍ – JANA KOČÍ

*Ústav veřejné správy a regionální politiky – Ústav pedagogických a psychologických věd,
Fakulta veřejných politik v Opavě, Slezská univerzita v Opavě*

The war in Croatia through children's eyes: a qualitative analysis of the children's magazine *Náš koutek* from the years 1991–1993

This study reflects on the historical experience of the war in Croatia in the beginning of the 1990s through the eyes of children, using a qualitative analysis of their contributions published in the contemporary periodical *Náš koutek* in the years 1991–1993. The oldest children's magazine published in the territory of the former Yugoslavia by Czech compatriots in the Czech language became a unique historical source that mediated testimonies about the horrors of war authentically and directly. More than a thousand children from the Daruvar area were separated from their parents and evacuated to accommodation facilities in the Czech Republic, where they remained for a period of nearly five months, and this influenced a significant percent of their contributions. On the basis of analysis of the children's contributions, it was determined that their experiences from the war can be named through categories of emotions such as fear, love, longing, hope, and pain, which relate to the central phenomenon of change that took place in many aspects of their lives because of the war.

Key words: war, Croatia, Czech minority, refugee children, *Náš koutek*

Úvod

V roce 2021 si Češi v Chorvatsku připomněli 75 let od vydání prvního čísla týdeníku *Jednota*, který dal název také krajauskému vydavatelství se sídlem v Daruvaru. Právě krajauský tisk je významným prostředkem k tvorbě kolektivní paměti, která přispívá k jejich sdílené identitě. Krajauský tisk, který v případě chorvatských Čechů představuje nebývale rozsáhlou pramennou materii, jež pro práci (nejen) historika nabízí stále nové horizonty, svědčí o tom, že krajané sami pro sebe píší své dějiny a záměrně vytvářejí kolektivně sdílenou paměť. V tom mimo jiné tkví unikátnost krajauské komunity na Daruvarsku.

Novinově vydavatelská instituce Jednota se pyšní tím, že „český tisk v Chorvatsku vznikl dříve než české školy a měl velký podíl na jejich zakládání a na rozvíjení menšinového školství a krajauského kulturního života vůbec.“¹ První noviny v českém jazyce vyšly v Záhřebu roku 1911. Týdeník *Jugoslávští Čechoslováci*, na nějž dnešní týdeník *Jednota* nepřímou navazuje, vycházel v Daruvaru v letech 1922–1941. Týdeník *Jednota*, vycházející nepřetržitě od roku 1946, vydával původně přímo Československý svaz sdružující české a slovenské spolky a besedy v Chorvatsku. Teprve v roce 1965 vzniklo vydavatelství Jednota (celým názvem: Novinově vydavatelská instituce Jednota) publikující krajauské tiskoviny nejrůznějšího charakteru, jejichž význam spočívá jednak v tom, že dnes představují nezanedbatelný pramen k poznání minulosti i současnosti chorvatských Čechů, jednak v tom, že významně přispěly a dodnes přispívají k zachování českého jazyka i českých kulturních tradic v chorvatském prostoru.

Součástí týdeníku *Jednota* je příloha *Studnice* (od 1961), která vychází dvakrát ročně a uveřejňuje literární tvorbu krajauských autorů. Jednou měsíčně vychází *Dětský koutek* (od roku 1928), který byl původně přílohou týdeníku *Jugoslávští Čechoslováci* a je vůbec nejstarším časopisem pro děti v Chorvatsku (v letech 1961–1994 vydáván pod názvem *Náš koutek*). Z periodických tisků nelze opomenout ani *Český lidový kalendář* (od 1953), který nezveřejňuje jen práce krajanů literárního charakteru, ale zvláště od vzniku samostatné Chorvatské republiky také odborné studie ze života a historie krajauské komunity, paměti krajanů, jejich vzpomínky a v neposlední řadě přehled o činnosti jednotlivých krajauských institucí v Chorvatsku (zejména českých škol, besed a Svazu Čechů v Republice Chorvatsko). Platformu pro odborné studie krajanů i o krajanech pak poskytuje jednou ročně vydá-

1 Svaz Čechů v Republice Chorvatsku, *Vydavatelská činnost*, dostupné na: <http://www.savez-ceharh.hr/index.php/cz/novinove-vydavatelaska-instituce-jednota>, 13. 2. 2022.

vaný *Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek* (od 1962), a to jak z pera krajanů, tak českých či zahraničních badatelů. Vydavatelství Jednota dále ve speciálních edicích vydává krajanskou literární tvorbu (např. antologie *Domov má jméno Daruvar*²), učebnice pro české školy, knihy pro děti (např. *Po lesních stopách*³), historické studie (např. *Češi v Chorvatsku*⁴) či vzpomínkové texty (např. *Listy svědectví a díky*⁵).

V roce 2021 si krajané v Chorvatsku připomněli i jiná – méně šťastná – výročí, která se vztahují k válečným událostem 90. let 20. století. Uplynulo třicet let od doby, kdy Daruvarsko (oblast s největší koncentrací Čechů v Chorvatsku) zasáhly přímé boje. Válka za nezávislost Chorvatska byla reflektována ve všech výše uvedených periodících, a to včetně toho určeného dětem. *Náš koutek* poskytoval prostor pro sdílení prožitků a vzpomínek dětí, které byly v kritické době z podstatné části evakuovány do České republiky,⁶ díky čemuž dnes badatelům umožňuje s časovým odstupem nahlédnout emoce a niterné prožitky dětí, které postihla válka. Tématu prožívání války v zemích bývalé Jugoslávie v 90. letech 20. století dětmi byla v rámci evropských sociálních věd (psychologie, etnologie a antropologie) věnována pozornost již v době jejího trvání a bezprostředně po ní.⁷ V českém prostředí se ovšem reflexe této problematiky neobjevila, přitom nikdy poté (a ani předtím), žádný česky psaný dětský časopis nezprostředkoval utrpení dětí a jejich svědectví o hrůzách války tak přímo a s takovou autenticitou a bezprostředností jako *Náš koutek*. Stal se přímým prostředníkem mezi dětmi a jejich rodiči, kteří byli po řadu měsíců od sebe odděleni. Stal se terapeutem dětských duší, médiem, skrze něž mohli vypovědět o svém strachu a bolesti ze ztráty nejbližších. Stal se též základním

2 Ruda TUREK (ed.), *Domov má jméno Daruvar: Literární tvorba Čechů v Chorvatsku*, Praha 1995.

3 Jolana PETRINIČOVÁ, *Po lesních stopách*, Daruvar 2015.

4 Josef MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, Daruvar 1994 (2. vyd. 2017).

5 Leonora JANOTOVÁ (ed.), *Listy svědectví a díky*, Daruvar 1992.

6 O tomto tématu jsme na základě dochované pramenné materie pojednali již dříve: Andrea PREISSOVÁ KREJČÍ – Jana KOČÍ, *Příběh 1 340 dětí evakuovaných do České republiky za války v Chorvatsku*, Slovanický přehled 106, 2020, č. 2, s. 281–307.

7 Ivanka ZIVČIĆ, *Emotional Reactions of Children to War Stress in Croatia*, Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry 32, 1993, č. 4, s. 709–713; Maja POVZRANOVIC, *Children, War and Nation: Croatia 1991–4*, Childhood: A Global Journal of Child Research 4, 1997, č. 1, s. 81–102; Maja POVZRANOVIC – Ines PRICA, *Narratives of Refugee Children as the Ethnography of Maturing*, in: Renata Jambrešić Kirin – Maja Povrzanović (eds.), *War, Exile, Everyday Life: Cultural Perspectives*, Zagreb 1996, s. 83–113. Z pozdějších publikací pak např. Maja POVZRANOVIC FRYKMAN, *The War and after. On War-Related Anthropological Research in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, Etnološka tribina 33, 2003, č. 26, s. 55–74.

kamenem pro kolektivně sdílené vyprávění o záchraně dětí z Daruvarska v Československu, které již po tři dekády, podobně jako vyprávění o účasti krajanů ve válce za nezávislost, podporuje českou krajanskou identitu v Chorvatsku i jejich stále živý vztah k vlasti svých předků.

Z toho důvodu si za cíl naší studie klademe reflektovat vnímání války v Chorvatsku na počátku 90. let 20. století a s ní spojených událostí jejími dětskými účastníky, a to na základě kvalitativní obsahové analýzy dobového dětského periodika – *Našeho koutku*.

Z historie *Dětského/Našeho koutku*

Dětský koutek je měsíčník pro české děti v Chorvatsku a vydává jej nakladatelství Jednota se sídlem v Daruvaru. „V dávném roce 1928 se v týdeníku *Jugoslávští Čechoslováci* začaly uveřejňovat texty pro nejmladší čtenáře, byla to rubrika s názvem *Pro naše děti*. Týdeník *Jugoslávští Čechoslováci* je vlastně dnešní *Jednota* a z rubriky *Pro naše děti* vznikl *Dětský koutek*.“⁸

Ve školním roce 1932/1933 se za vedení českého učitele a literáta Franty Buriana (1888–1958) stal z původní novinové rubriky pro děti samostatný měsíčník *Dětský koutek*. Jeho první číslo vyšlo v září 1932, v tomto roce si tedy připomínáme devadesát let jeho existence. Je to nejstarší dětský časopis, který v Chorvatsku, a také v zemích bývalé Jugoslávie, vychází.⁹ „Za necelých deset let bylo jeho vycházení přerušeno. Strhla se druhá světová válka a v roce 1941 *Dětský koutek* stejně jako i časopis pro dospělé přestal vycházet.“¹⁰ Po válce byl opět vydáván nejprve krajanský týdeník *Jednota* (od března roku 1946) a z Burianova rozhodnutí bylo na podzim téhož roku obnoveno i vydávání *Dětského koutku*. Již tehdy sloužil, stejně jako dnes, především českým učitelům a dětem na českých základních školách či školách s výukou českého jazyka, kterých byly po válce obnoveny na dvě desítky a rychle přibývaly další.¹¹ Franta Burian, který byl současně ředitelem české školy v Daruvaru, řídil vydávání *Dětského koutku* až do své smrti v roce 1958.¹² Burian byl jedním z nejvíce angažovaných krajanů v práci pro českou menšinu v Jugoslávii, jeho jméno dnes nese také knihovna v Českém domě v Daruvaru, kterou založil.

8 *Dětský koutek* 75, září 2009, č. 1.

9 *Dětský koutek* 75, říjen 2009, č. 2.

10 *Dětský koutek* 75, listopad 2009, č. 3, s. 9.

11 Ibidem.

12 *Dětský koutek* 75, prosinec 2009, č. 4, s. 9.

Pro další léta se redaktorkou časopisu pro děti stala učitelka české školy v Daruvaru Žofie Krasková (1911–2004), která s rodiči v době svého dospívání přišla do Jugoslávie a nadobro zde zakotvila. Časopis, který redigovala až do roku 1965, se za jejího působení přejmenoval na *Náš koutek* a sice proto, že byl určen i pro mládež, „která má za to, že už není dětmi“¹³. Jako *Náš koutek* jej zastihla i válka v Jugoslávii v 90. letech 20. století. Poté již nebyl určen českým dětem v Jugoslávii, ale v Chorvatsku, které v prvních letech války obhájilo svou samostatnost.

Náš koutek byl bohatě ilustrován již od 60. let 20. století, kdy se o jeho grafickou podobu starala krajanská akademická malířka Helena Sabolícová-Zákorová (* 1940). Tato výtvarná redaktorka spolupracovala s Jednotou ještě v první dekádě 21. století. V letech 1964–1968 byl redaktorem *Našeho koutku* Otokar Sakař (1923–1968), další krajanský učitel a novinář. *Koutek* se za jeho působení začal sešívát a získal barevnou obálku. Po Sakařově předčasné smrti se *Našeho koutku* ujali učitel Alois Daněk (1919–2008) a učitelka a tajemnice Jednoty Zdeňka Pilátová (* 1941). Alois Daněk sepsal také dějiny České základní školy J. A. Komenského, vydal několik sbírek povídek pro děti i dospělé a podílel se na kulturním životě krajské komunity. Byl to také Daněk, který – společně s dalšími učiteli z českých škol – doprovázel za války děti z Daruvarska do České republiky.

V roce 1975 nastoupila do *Našeho koutku* po studiích českého jazyka a literatury v Praze Sakařova dcera Libuše Stráníková (* 1950). Za jejího působení přibývalo v časopisu ilustrací a s rozvojem tisku se začal více využívat barevný tisk. Stráníková redigovala *Koutek* více než třicet let, přesněji do doby než se v roce 2006 stala ředitelkou Jednoty. *Náš koutek* tak provedla i válkou za nezávislost Chorvatska. Vzhledem k tomu, že žáci závěrečných tříd základních škol a středoškoláci získali možnost psát a uveřejňovat své literární a výtvarné práce v literární příloze *Studnice*, byl za Stráníkové v roce 1994 název časopisu opět změněn na *Dětský koutek*.¹⁴ Pod tímto názvem vychází časopis dodnes. Protože slouží jako učební pomůcka, překrývají se jednotlivé ročníky se školním rokem, tj. první číslo vychází v září a poslední – desáté – v červnu následujícího kalendářního roku.¹⁵

Během válečných událostí na Daruvarsku představoval *Náš koutek* (spolu s týdeníkem *Jednota*) často jediné propojení mezi dětmi v českém exilu a jejich domovem. Ročníkem 57 (1991/1992) počínaje se stránky dětského časopisu začaly

13 *Dětský koutek* 75, únor 2009/2010, č. 6, s. 9.

14 Ibidem.

15 Karel BLÁHA, *Jednota: Od začátku českého tisku v Chorvatsku do roku 2015*, Daruvar 2016, s. 202–216.

plnit svědectvími z války. Nejintenzivněji byly takto zaměřené příspěvky dětí uveřejňovány právě v měsících, po které byly evakuovány v České republice (od září 1991 do konce ledna 1992). Od roku 1992 poskytoval *Náš koutek* svým čtenářům prostor pro vyrovnání se se signifikantními ztrátami, tedy smrtí nejbližších. Vzpomínky dětí na padlé blízké jsou tou nejemotivnější součástí dětského vyprávění o válce. (Ostatně krajané ve svém tisku informacím o úmrtí příslušníků své komunity dávají podnes nemalý prostor a po generace si významné i řadové členy své komunity připomínají v čase výročí jejich odchodu z tohoto světa či při příležitosti jejich nedožitých životních jubileí.) Také 58. ročník *Našeho koutku* (1992/1993) je protkán svědectvími o hrůzách války i vzpomínkami na exil v Čechách a na Moravě. V dalších ročnících se k válečným zážitkům vracel *Náš koutek* již jen sporadicky.

Metodologie

Cílem našeho výzkumného šetření bylo zprostředkovat historickou zkušenost války v Chorvatsku na počátku 90. let 20. století očima jejích dětských účastníků. O naplnění tohoto cíle bylo usilováno primárně na základě kvalitativní obsahové analýzy nejstaršího dětského časopisu v tehdejší Jugoslávii – *Našeho koutku* – vydávaného v českém jazyce krajany v Chorvatsku. Na základě studia tohoto tištěného pramene byly do podrobné analýzy zahrnuty tři ročníky, a sice ročník 57 (1991/1992), ročník 58 (1992/1993) a ročník 59 (1993/1994), v nichž se válka a vzpomínky na ni promítaly do obsahu jednotlivých čísel. Konkrétní příspěvky byly do analýzy zahrnuty, pokud měly vazbu na předem stanovená témata: válka, evakuace dětí, návrat dětí, touha po míru.

Kvalitativní obsahová analýza časopisu *Náš koutek* byla sekundárně doplněna jednak o poznatky získané studiem další tištěné pramenné materie z produkce krajanského vydavatelství Jednota, především týdeníku *Jednota* a přílohy *Studnice*, jednak o výpovědi pamětníků sledovaných událostí, tj. krajanů, kteří válku před třemi desítkami let zažili jako děti, rodiče, učitelé mající děti v českém azylu na starost, či jako další zainteresované osoby. To vše na základě dobré obeznámenosti s historickými fakty, tedy znalosti podmínek vzniku analyzovaných příspěvků jako historického pramene.¹⁶ Sběr pramenné materie pro účely tohoto výzkumu probíhal v archivu Novinově vydavatelské instituce Jednota a v archivu České základní školy

16 Srov. Dušan KLAPKO, *Obsahová analýza textu*, in: Lenka Gulová – Radim Šíp (eds.), *Výzkumné metody v pedagogické praxi*, Praha 2013, s. 142.

J. A. Komenského v Daruvaru v průběhu let 2020–2021, navazujeme však na naše předešlé výzkumy realizované v tomto regionu od roku 2016.

Pro kvalitativní analýzu dokumentů se uplatňují metodické postupy shodné s analýzou rozhovorů.¹⁷ Příspěvky, které byly do analýzy zahrnuty, byly přepsány do elektronické podoby. Souhlasíme s Romanem Švaříčkem a Klárou Šedovou, průkopníky kvalitativní metodologie v sociálních vědách v České republice, v tom, že existuje poměrně univerzální a velmi efektivní způsob, jak nastartovat analýzu dat, a to skrze otevřené kódování.¹⁸ Analyzovaný text jsme rozdělili na jednotky – jednotkou mohlo být slovo, sekvence slov, věta, verš, ale i odstavec – a každé takové jednotce jsme přidělili kód, tedy jméno nebo označení. Anselm Strauss a Juliet Corbinová, autoři tzv. zakotvené teorie, která se stala průlomovou metodou zpracování kvalitativních dat, tento proces nazývají konceptualizací.¹⁹ Analyzovaný text byl kódován opakovaně ve snaze najít v kódech budoucí interpretaci a analytické kategorie.

V této fázi výzkumu se nabízí řada možností, jak z procesu kódování a tvorby kategorií vytvořit ucelenou interpretaci výsledků terénního výzkumu. Pozorným čtením, otevřeným kódováním a formulací teoretických poznámek na okraj textu, které nás vedou ke kategoriím a novým konceptům, jsme se snažili dobrat interpretace analyzovaných pramenů. Ta nás vracela zpět k opětnému čtení a kódování. Řečeno jinak, ze čtení vycházelo kódování a psaní poznámek, které nás směřovalo k opětnému čtení a tvorbě dalších konceptů.²⁰ Analýza sama vyvolávala potřebu se k pramenům vracet, což nás zároveň navracelo do krajanských archivů v Daruvaru. V tomto smyslu historická metoda *ad fontes* úzce souvisí s přístupem etnografů a antropologů ke kvalitativní analýze. Můžeme říci, že jsme k textu přistoupili etnografickou metodou – nejprve jsme všechny prameny a výpovědi nahlédli jako celý záznam terénní zkušenosti a následně jsme opakovaným čtením odhalili významová vlákna, která nemusí být na první pohled zřejmá.²¹

Mezi kódy, které jsme zapsali, patřily např. bomba, strach, město bez dětí, škola v cizině, učitel, bez rodičů, váleční uprchlíci, pláč, domov, pomoc a solidarita,

17 Srov. Jan HENDL, *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*, Praha 2005, s. 133.

18 Roman ŠVAŘÍČEK – Klára ŠEDOVÁ a kol., *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*, Praha 2007, s. 211.

19 Anselm STRAUSS – Juliet CORBINOVÁ, *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*, Boskovice 1999.

20 Robert M. EMERSON – Rachel I. FRETZ – Linda L. SHAW, *Writing Ethnographic Fieldnotes*, Chicago 2011², s. 171–199.

21 R. M. EMERSON – R. I. FRETZ – L. L. SHAW, *Writing Ethnographic Fieldnotes*.

čistý vzduch, poděkování, hezká místa, letadlo, pilot, válečná škola, osud, útěk, děti války, Chorvatsko, domovina, cizina, stesk, návrat domů, zima, černé dny, smrt, rodina, bezpečí i nebezpečí a desítky dalších. Takto jsme si okódovali analyzovaný text a mezi dílčími kódy jsme hledali podobnosti nebo jiné vnitřní souvislosti, čímž jsme začali budovat hierarchický systém, slučovat koncepty/kódy a systematicky je kategorizovat.²² Pomocí metody otevřeného kódování jsme vytvořili koncepty a kategorie, včetně jejich vlastností.

Z kategorií, které nám vznikly, vybíráme: strach, ztráty, stesk, ve vyhnanství, vzpomínky, pomoc druhých, rodina, vlast, domov, válka je zlá, naděje aj. Následně jsme kategorie – trsy kódů – nově rozčlenili a formulovali kategorie obecnějšího rázu. Dalším krokem analýzy je axiální kódování, kterým označujeme soubor postupů, pomocí nichž jsou údaje po otevřeném kódování znovu uspořádány novým způsobem, prostřednictvím vytváření spojení (os) mezi kategoriemi. V této fázi jsme začali vidět historické souvislosti a propojení, která nám určila další metodu interpretace. Již nešlo postupovat dál jinak než metodou zakotvené teorie.²³

Vytvořené kategorie jsou abstraktnější než koncepty.²⁴ Kategorizace těchto kódů se nám dařila pomocí hledání jejich vlastností, které jsme umísťovaly na dimenzionálních škálách.²⁵ Zásadní dimenzionální škálou se pro nás stala časová osa. Časová osa byla také zásadním krokem analýzy pomocí axiálního kódování, pro které byla zvolena jako určující fenomén. Čas, respektive jeho průběh čili změna, se stal zásadní pro kostru příběhu – zásadní souvislostí mezi kategoriemi, primárním vztahem mezi kategoriemi a jejich koncepty nebo kategoriemi a kategoriemi obecnějšího charakteru. Od axiálního kódování jsme přešli ke strategii selektivního kódování, které se soustředí na klíčové a obohacující jevy.

22 R. ŠVAŘÍČEK – K. ŠEĐOVÁ a kol., *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*, s. 221.

23 A. STRAUSS – J. CORBINOVÁ, *Základy kvalitativního výzkumu*.

24 Otevřené kódování představuje jednoduchou, ale náročnou (i časově) analytickou techniku. Nicméně díky němu směřujeme k velmi detailní a hloubkové práci s textem. Rozkrýváme významy, které nemusí být prvoplánově zřejmé. Tato technika je naprosto induktivní. Pojmy a kategorie jsou vytvářeny na základě materiálu. Tak dochází k tvorbě něčeho nového, nepředpokládaného, překvapujícího. Nové jsou pojmy – koncepty kódů i kategorií – seskupované podle podobnosti, nová je síť vztahů mezi nimi, které definujeme, a závislosti, které mezi nimi popisujeme. Výsledek je deskriptivní popis nasbíraných dat. Říkáme, co v našich datech je a zároveň tvoříme slovník, jímž o datech budeme nadále hovořit. Srov. R. ŠVAŘÍČEK – K. ŠEĐOVÁ a kol., *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*, s. 222.

25 A. STRAUSS – J. CORBINOVÁ, *Základy kvalitativního výzkumu*. Dle Miovského mohou být vlastnosti kategorií a jejich dimenze nápomocny při hledání vazeb mezi kategoriemi a subkategoriemi v průběhu dalšího kódování. Srov. Michal MIOVSKÝ, *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*, Praha 2006, s. 229.

K selektivnímu kódování lze přistoupit teprve tehdy, jsou-li identifikovány kategorie a propracovány ve smyslu vlastností a dimenzí. V procesu selektivního kódování jsme dospěli k určení vztahů mezi kategoriemi podle časové posloupnosti. Vzniklo pět obecnějších kategorií, které se vztahují k ústřednímu jevu „změny“ a které jsou i mezi sebou úzce provázané. Vzhledem k zaměření na prožitky válečných uprchlíků přitom nepřekvapí, že pro jejich označení byly využity rozpoznané emoce: 1) strach (z války), 2) láska (k domovu), 3) stesk (po blízkých), 4) naděje (v mír) a 5) bolest (ze ztráty). Na základě těchto kategorií byla vystavěna kostra příběhu, který umožňuje porozumění sledovanému tématu. Při interpretaci textu přitom nebyla pozornost věnována pouze tomu, co se říká, ale také jak se to říká a proč se to říká.²⁶ Zároveň jsou již hlavní kategorie propojeny paradigmatickými vztahy.

Prakticky každý pamětník v Daruvaru (a nejen tam) uvádí ve svém vyprávění fakt, že se jeho život dělí na dobu před válkou a po ní.²⁷ Tento fakt prostupuje také analyzovanými texty. Daná změna je tak radikální, že se dotýká všeho a všech v zemích bývalé Jugoslávie. Přestože je tato kategorie svým způsobem banální, selektivní kódování má za úkol obnažit to, co prostupuje celým výzkumem, o čem to celé je, tedy ústřední bod vznikající teorie – centrální kategorii. Mohla se jí stát válka nebo smutek, ale tyto kategorie jednoznačně přebíjí v pramenech zaznamenaná a pamětníky neopomenutelná „změna“. Tak se ústředním jevem naší interpretace, od níž se odvíjí kostra příběhu, čímž máme na mysli konceptualizovanou formu příběhu (zjednodušená verze původního autentického příběhu, vytvořená jako model tohoto původního příběhu), stala prožítá změna.

Příběh, který na základě výše popsaného výzkumu reprodukuje, má podobu autentického vyprávění, je však zakotven v pečlivé analýze dat, a vyvěrá z metod kvalitativního výzkumu, konkrétně zakotvené teorie.

26 Srov. Andrea PREISSOVÁ KREJČÍ, *Narativní analýza*, in: Lenka Gulová – Radim Šíp (eds.), *Výzkumné metody v pedagogické praxi*, Praha 2013, s. 128.

27 „Mám život tou válkou docela rozpůlený“ (Záznam rozhovoru s Helenou Stráníkovou ze dne 12. července 2016, uloženo v archivu autorů.)

„A potom se stal ten nešťastný rok 91, přišla válka, potom ta činnost zanikla, všichni odešli“ (Záznam rozhovoru s Damirem Malinou ze dne 18. srpna 2016, uloženo v archivu autorů.)

„Všichni to tak říkáme, před válkou a po válce [...]. Všichni to tak pocítujeme před válkou a po válce“ (Záznam rozhovoru s Lenkou Janotovou ze dne 15. července 2016, uloženo v archivu autorů.)

Příběh – válka očima dětí

Poprvé se téma války v *Našem koutku* objevuje v prvním čísle 57. ročníku, které vyšlo v září 1991, tj. v době, kdy školy zůstaly kvůli válce zavřeny a namísto toho byla organizována evakuace dětí z válečného Daruvarska do Československa. O evakuaci dětí, včetně informací o příjezdu do pobytových zařízení – nebo jak psal i český dobový tisk do „rekreačně vzdělávacích zařízení“, kde našli uprchlíci dočasný domov²⁸ – informovala i další krajanská média, zejména týdeník *Jednota* a české vysílání Radia Daruvar.

Nastalá změna – přemístění dětí do bezpečí České republiky v důsledku přímého válečného ohrožení krajanů na Daruvarsku – byla čtenářům emotivně zdůvodněna a dána do příčinných souvislostí. Evakuace dětí, která započala 13. září 1991, byla řešením tíživé situace. Každý chápal, že „nastala doba, kdy děti musely pryč“.²⁹ Jak víme z dalších pramenů, Daruvar zůstal fakticky vylištěn. Udává se, že ve válce o jeho udržení zde žilo jen 800 obyvatel.³⁰ „Válka se zatím valila, hřímala za kopci. Nemohli jsme věřit, že přijde k nám. Do chvíle, kdy padly první granáty také na Daruvar, Ivanovo Selo, Dolany. [...] Tady zůstaly pusté ulice a prázdné školy. Město bez dětí. V Československu je asi třináct set dětí z Daruvarska, a to nejen českých. Ostatní odjely do jiných poněkud klidnějších míst – do Hvaru, Záhřebu...“³¹

Hybatelem celého procesu této změny byl strach, coby kategorie prolínající se nově životem čtenářů *Našeho koutku*, ale také jeho redaktorů, mnohdy současně rodičů. Strach lidé, děti zvláště, zpracovávají lépe, pokud jej sdílejí, k čemuž jim poskytl prostor právě jejich časopis. V příspěvcích krajanských dětí se opakovaně objevují obavy a strach z bombových i palebných útoků: „Báli jsme se, když letadlo letělo, a ještě víc když spadla bomba na Daruvar. Byli jsme ve sklepě.“³² „Bylo to strašné. Házeli bomby, stříleli. Báli jsme se. Plakali jsme. Teď máme dům celý rozbitý, všechna okna. V mém pokoji je skříň děravá a mamčin pokoj je k nepoznání.“³³

Téma strachu je v příspěvcích opakovaně asociováno s letadlem, které se stalo symbolem bombových útoků, a tato asociace je natolik silná, že strach s odstupem vyvolává i samotný zvuk letadla: „Dnes se letadla bojím. Bojím se proto, že vy

28 *Naše Chrudimsko* 2, 28. 1. 1992, č. 4, s. 1.

29 *Náš koutek* 57, říjen 1991/92, č. 2, s. 2.

30 *Jednota* 66, 8. 10. 2011, č. 38, s. 3.

31 *Náš koutek* 57, říjen 1991/92, č. 2, s. 2.

32 *Ibidem*.

33 *Ibidem*.

piloti na nás sypete bomby z letadla.“³⁴ „Dnes se bojím i zvuku tvého letadla. Mé oči se už ani nepodívají vysoko k oblakům, hledají nejbližší úkryt. Každý z nás ví, že tvé letadlo nepřináší nic dobrého. Proč? Uvědomuješ si, že mnozí jsou kvůli tobě nešťastní?“³⁵

Pro rodiče i děti bylo důležité pojmenovat příčiny, které rozdělily rodiny a bolestně zasáhly do životů všech zúčastněných. Hodnocení, které děti přinášejí ve svých příspěvcích je nejdůležitější součástí výpovědi. Chápou, že musely odjet, a že to bylo správné – i když těžké – rozhodnutí: „Moji rodiče jsou mi nejmilejší. Tahle válka v Chorvatsku mne odloučila od mých rodičů. Teď jsem tady bez rodičů, jako bych je nikdy ani neměla. [...] Teď jsem já tady a oni jsou v Daruvaru, a je to tak dobře.“³⁶ „Když začala válka, skoro všichni jsme museli pryč.“³⁷ „Začala válka. Proto jsme tady v Československu, v Mariánských Lázních, abychom nezahynuli.“³⁸ Redakce si po celý ročník 1991/1992 dala záležet na tom, aby rodiče i ostatní čtenáře přesvědčila, že dočasný exil dětí byl nejlepším rozhodnutím krajanské komunity, že se děti v Československu mají dobře a že byly ušetřeny bezprostředních hrůz války i ztrát na životech. Tato interpretace popisovaných událostí je dosud krajany komunitně přijímána a prožívání společné historie posiluje krajanskou identitu do současnosti, aniž by přitom byla reflektována možnost, že válečný stres mohl mít hlubší emocionální dopady na dětské uprchlíky odtržené od nejbližších než na děti, které zůstaly.³⁹

Děti evakuované do České republiky získaly skrze tento akt novou sociální roli, kterou si již v té době plně uvědomovaly. Stali se z nich váleční uprchlíci, nebo též – lyricky vyjádřeno – děti války: „V Chorvatsku je válka. Většina dětí z Daruvarska odjela do Čech. Odjeli jsme 13. září a to znamená, že jsme tu už pátý týden. Stali se z nás váleční uprchlíci, daleko od rodičů a od vlasti. Je to hrozné. V celém Chorvatsku se střílí.“⁴⁰ „Pochopte, že my děti jsme nevinné, národnost pro nás není

34 *Náš koutek* 57, listopad–prosinec 1990/91 [1991/92], č. 3/4, s. 17.

35 *Ibidem*, s. 26.

36 *Náš koutek* 57, říjen 1991/92, č. 2, s. 17.

37 *Náš koutek* 57, březen 1992, č. 7, s. 7.

38 *Náš koutek* 1991/92 [57], leden 1992, č. 5, s. 16–17.

39 Na základě výzkumu hodnotícího emoční reakce a depresivní symptomy dětí vystavených válečnému stresu v Chorvatsku bylo zjištěno, že evakuované děti projevovaly více negativních emocí (zejména smutek a strach) než jejich vrstevníci, kteří zůstali. Srov. I. ZIVCIC, *Emotional Reactions of Children to War Stress in Croatia*, s. 709–713. Podobně i další autoři upozorňují na absenující úlevný rámec pro interpretaci traumatických událostí mezi dětskými uprchlíky. Srov. M. POVRZANOVIĆ, *Children, War and Nation: Croatia 1991–4*, s. 86.

40 *Náš koutek* 1991/92 [57], leden 1992, č. 5, s. 16.

důležitá. Všechno to pomine, ale děti války zůstanou.“⁴¹ Ve svých příspěvcích reflektují, že jsou navzdory krásným okamžikům ve své staré vlasti cizinci: „Děti vesele vyběhají ven. Koulují se a sáňkují, ale přece – jako by cítily, že to není jejich země a jejich sních.“⁴² „Děti jsou venku a radují se z prvních vloček. Kolem mě je zvláštní ticho. Dívám se oknem a na tváři cítím slzy. Představuji si, že jsem doma. Ale byla to jen chvilka. Najednou se otevřely dveře. Byly to mé kamarádky. Přidaly se ke mně. Sedly si na okno a dívaly se také. Před námi byla krásná krajina. Jako v pohádce.“⁴³

Přestože je v *Našem koutku* evakuace dětí vykreslována jako nejlepší možné řešení, prostor je přirozeně poskytován také projevům stesku po nejbližších a obav o ně. „Nebojím se, ale nevím, co mi nový den přinese: s tatínkem a mamkou mojí, zda po válce sejdeme se.“⁴⁴ „Tady v Mariánských Lázních je hezky, ale hezčí je to doma s maminkou a tatínkem. Stýská se mi po domově a chtěla bych jít domů.“⁴⁵ „I když je nám tady hezky a dobře, domov nám nemůže nahradit Špindlerův Mlýn ani Mariánské Lázně.“⁴⁶ Důležité je celé poselství: O děti je dobře postaráno, ale ani bezpečí, ani jiné kvality v životě nevyváží rodinné štěstí. „Venku je zima. Noc se pomalu spouští na malé městečko Seč. Sedím sama v pokoji a rozmýšlím. Vzpomínám na maminku, tatínka, bratra a na všechny, které mám ráda.“⁴⁷ I proto bylo na stránkách *Našeho koutku* zapotřebí dětem a rodičům připomínat: „Dítě, domů nesmíš, tam je válka!!!“⁴⁸

Děti se v dočasných domovech cítily – přes všechnu snahu učitelů i vychovatelů a také rodičů, kteří za dětmi přijížděli na návštěvy, jak jen to bylo možné – stále více osaměle. Návštěvy rodičů, ale také umělců, které byly četnější a častější s příchodem Vánoc a nového roku, byly navíc spolu s radostí ze shledání doprovázeny i smutnými emocemi z loučení: „Příštího rána odjeli do Chorvatska, kde je válka. Přáli jsme jim mnoho štěstí.“⁴⁹

Prožitek stesku nicméně pomohl dětským uprchlíkům uvědomit si lásku k domovu, potažmo k chorvatské vlasti. Vyvolal další změnu v podobě dosud ne-

41 *Náš koutek* 57, listopad–prosinec 1990/91 [1991/92], č. 3/4, s. 17.

42 *Náš koutek* 57, únor 1991/92, č. 6, s. 16–17.

43 *Náš koutek* 1991/92 [57], leden 1992, č. 5, s. 17.

44 *Náš koutek* 1991/92 [57], leden 1992, číslo 5, s. 9.

45 *Ibidem*, s. 17.

46 *Ibidem*, s. 16–17.

47 *Náš koutek* 57, únor 1991/92, č. 6, s. 16–17.

48 *Náš koutek* 1991/92 [57], leden 1992, číslo 5, s. 10.

49 *Náš koutek* 57, únor 1991/92, č. 6, s. 16–17.

vnímaných emocí, či dokonce vlastenectví (mnohačetný koncept domova): „Teprve teď jsme ucítili, jak máme Daruvar rádi a co pro nás znamená.“⁵⁰ „V mém srdci je nepopsatelná láska k mé domovině.“⁵¹ Učitelé dokonce vyzvali čtenáře *Našeho koutku*, aby své vlasti napsali dopisy. Silné vlastenectví je v nich všudypřítomné: „Přejí ti, má vlasti, abys konečně byla svobodnou a samostatnou zemí.“⁵² „Třebaže jsem daleko, žiju s tebou.“⁵³ „Budu nejšťastnější, až nám řeknou, že se vracím k tobě.“⁵⁴ Ale těchto do jisté míry politických rozhodnutí, nebylo třeba. Děti, zatížené steskem po domově, lnou k vlasti přirozeně: „My máme Daruvar rádi, a proto ho zničit nedáme.“⁵⁵ „Můj dům je v hezkém kraji. Na naší krásné zelené louce každý den s kamarády hrajeme kopanou. Ale teď je u nás válka a já jsem s kamarády v Čechách.“⁵⁶ Vidíme, že malí uprchlíci (výpovědi pocházejí od dětí ze základních škol, často ani ne třináctiletých) již vnímají Chorvatsko jako svou vlast, s níž jsou citově spojeni. V příspěvcích je patrná také určitá idealizace domova a vlasti: „V mé vlasti je všechno krásné – údolí, lesy, nebe a slunce.“⁵⁷ „Chtěla bych se vrátit domů, abych zase spatřila tu nejhezčí duhu nad Horním Daruvarem.“⁵⁸ „Cesta domů je stále krásnější a hezčí, nejhezčí ze všech cest. Kdybych kamkoliv do světa zašla, cestu domů vždy bych našla.“⁵⁹ Idealizovaný obraz domova funguje jako kontrast k válečným událostem a k životu v exilu, kdy ve srovnání s pocitem neuspořádanosti a ztrát zapadají vzpomínky na domov a mír do konceptu nenávratnosti dětství.⁶⁰ Mnohé děti popisují, že skrze prožitek války a odloučení od rodičů předčasně dospěly: „Byli jsme děti, šťastné, bezstarostné děti. Nikomu se ani nezdálo, že by mohla přijít nesmyslná krvavá válka, která nás rozdělí. Ještě stále jsme děti, ale smutné, zamyšlené, vážné děti.“⁶¹ Dětství bylo ponecháno v pozadí, radikálně amputováno v čase a prostoru, zkušenost války a vyhnání se stala příběhem dospívání těchto dětí. Dospívající se snaží zasadit historickou kauzalitu do schématu očekávaného průběhu vlastního života, který by měl zapadat do známého paradigmatu bezstarostného dětství

50 *Náš koutek* 57, březen 1992, č. 7, s. 7.

51 *Náš koutek* 57, listopad–prosinec 1990/91 [1991/92], č. 3/4, s. 17.

52 Ibidem.

53 Ibidem.

54 Ibidem.

55 *Náš koutek* 57, březen 1992, č. 7, s. 7.

56 *Náš koutek* 57, říjen 1991/92, č. 2, s. 17.

57 Ibidem, s. 16.

58 *Náš koutek* 1991/92 [57], leden 1992, č. 5, s. 17.

59 *Náš koutek* 57, únor 1991/92, č. 6, s. 16–17.

60 M. POVRZANOVIĆ, *Children, War and Nation: Croatia 1991–4*, s. 88.

61 *Náš koutek* 57, listopad–prosinec 1990/91 [1991/92], č. 3/4, s. 17.

v protikladu ke složitému světu dospělých, plnému obtíží. Otevřenou otázkou však zůstává, do jaké míry „rozhodnutí o dospělosti“ – předávané nám v dětských vzpomínkách a vyprávěních jako racionální rámec popisovaného, do něhož se otiskují afektivní souvislosti – skutečně přispělo ke zmírnění jejich utrpení a do jaké míry je absence sebelítosti a často i absence obvinění, znakem potlačení.⁶²

Děti se identifikují s dospělými, především s exilovou komunitou, a pak se širším národním společenstvím. Národní identifikace pak čerpá především ze závěru příběhu – návratu domů, který je živěn z každodenních, zakoušených, nikoli ideologických aspektů sounáležitosti.⁶³

S prodlužujícím se časem stráveným (až na výjimky) bez rodičů a blízkých v cizině, se doufání v návrat domů promítá do dětské tvorby stále častěji: „Tady žijeme, ale není to jako doma. Často si myslím, že až se jednou vrátíme domů, nebudu chtít už nikdy cestovat. Stýská se mi tady a chci jít domů. [...] Mám tady hodně kamarádů, ale přece často myslím na Daruvar a netrpělivě čekám na návrat domů.“⁶⁴ „Stále vzpomínáme na domov a rozmýšlíme o tom, kdy pojedeme domů.“⁶⁵ „Byla bych šťastná, kdyby mi řekli, že zítra jedeme domů.“⁶⁶

Stesk jako jedna ze silně zastoupených kategorií svědčí také o naději v konec války, v nějž všichni doufají, a naplněním naděje má být další změna, tentokrát změna, po níž všichni touží, změna k lepšímu, kterou představuje návrat domů, setkání s nejbližšími a s kamarády. Smutek z nedobrovolného odloučení přitom zdaleka netrápil jen děti v emigraci. Slovy Libuše Stráníkové, redaktorky *Našeho koutku*: „Místo Dobrý den říkáme na pozdrav: Kdy přijedou děti? [...] Pak jeden zimní den rozkvetl barvami dětských očí. Jak velké může být štěstí!“⁶⁷ Proto, jak jen to situace na Daruvarsku dovolila, se dětští uprchlíci po téměř pěti měsících v naději na šťastnější budoucnost vrátili domů: „Domů se to jelo veseleji. Na cestě tam jsme měli na autobusech jen značku Červeného kříže a československou poznávací značku. Při návratu už jsme si mohli přidat chorvatský erb – vlastnoručně vyrobený.“⁶⁸ „Ještě pár hodin a jsem doma [...] V duchu vidím naše město, domov a rodiče [...] Ještě pár dlouhých hodin – jako by trvaly celé dny [...] Sestra vedle mne spí, ale i tak na ní vidím, jak je šťastná [...] A teď už jsme v Chorvatsku. Ve Virovitici se všichni

62 Srov. M. POVRZANOVIĆ, *Children, War and Nation: Croatia 1991–4*, s. 88.

63 Ibidem, s. 88–89.

64 *Náš koutek* 1991/92 [57], leden 1992, č. 5, s. 16–17.

65 Ibidem.

66 Ibidem, s. 17.

67 *Náš koutek* 57, březen 1992, č. 7, s. 10.

68 *Náš koutek* 57, únor, 1991/92, č. 6, s. 2.

po nás ohlížejí. Zvedáme na pozdrav dva prsty, a oni nám stejně tak odpovídají. Na našem autobuse plápolá chorvatská vlajka. A zase hudba, zpěv. Dolní Daruvar. Už jsme oblečení, jen vyjít ven. A už je slyšet: Mami! Tati!! Vidím maminku! Napadá mne: Vycházíme z autobusu, tak, jako vystupovali rodiče v Seči. Ale oni se po několika dnech zase autobusem vraceli. A já teď vystupuji, ale už se nemusím vracet. My jsme tady, my jsme doma!“⁶⁹

Přestože válka v Chorvatsku, potažmo v celé bývalé Jugoslávii, nebyla zdaleka u konce, k uklidnění bojů na Daruvarsku došlo již v průběhu ledna 1992, díky čemuž se mimo jiné mohly do země vrátit evakuované děti. Návrat dětí do Daruvaru byl vnímán velmi pozitivně, místní jej spojovali s nadějí na mír pro celé Chorvatsko a mezinárodním uznáním Chorvatska byl také podmíněn. Ve dnech 15. a 16. ledna 1992 uznalo nezávislost Chorvatska po vzoru Vatikánu dalších 35 zemí, mezi nimi také Česká a Slovenská Federativní Republika.

Nicméně ze stránek *Našeho koutku* vyčteme, že k vytoužené změně – k ukončení války na území bývalé Jugoslávie – nedošlo. Bezprostředně po návratu dětí jsou i obce v těsném okolí Daruvaru stále v ohrožení. Strach vyvolávají zaminované vesnice a polnosti. Po euforii z návratu pocítí děti opět strach a zklamání: „Letošní jaro není takové, na jaké jsme se každého roku těšili. Je to válečné jaro. Nemůžeme jít do lesa na sněženky, musíme sedět doma. Občas ještě slyšíme bubnování min. Jsme smutní a nic nás netěší.“⁷⁰ „Je noc. Poslouchám koncert dešťových kapek a klidně spím. Jak je to krásné, že neduní miny, že není slyšet siréna. Jak je krásné nebát se. Už sladce spím. Ale bubnování dešťových kapek zesílilo. To není dešť! Co je to? Letadla? Miny? Co to tak hrozně duní? Siréna houká na poplach! Tatínek poplašeně utíká po schodech – nahore má radiostanici. Tatínek je radio-amatér. Krásný sen je pryč. Bojím se. Za chvíli mi tatínek vysvětluje, že se nemusím bát. Je to útok na ubohý Pakrac. Jak je mi ho líto.“⁷¹ Školáci, předčasně dospělí, sdílí své pocity přímo: „Když bylo podepsáno příměří, myslela jsem si, že už je všechno hotovo, že už se nemusím bát. Ale pak zase na Dolany padaly miny. To mě velice zneklidnilo a teď už ničemu nevěřím.“⁷²

V životech dětí nastala změna, která se týká všech v této válce, strach se stal konstantní součástí jejich života. „V televizi slyším jen o ničení škol, budov [...] Myslím si: mohlo by se stát, že zničí naši školu, a možná i náš dům. Kde potom

69 *Náš koutek* 57, duben 1992, č. 8, s. 17.

70 *Náš koutek* 57, květen 1992, č. 9, s. 16.

71 *Ibidem*, s. 17.

72 *Ibidem*, s. 16.

budu bydlet, co budu dělat? A co jestli mi vezmou otce? Všelijaké myšlenky se mi rojily v hlavě. Ani usnout jsem nemohla, jak jsem stále myslela na hroznou válku. Probouzely mne strašné sny. Bála jsem se tmy, často jsem plakala. V našem sklepe byla zima, a ven jsme nesměli.⁷³ „Jednoho večera, když jsem si lehla a začala dřímat, najednou se náš dům zatřásl. Byla to silná exploze. Hodně jsem se lekla a dala se do pláče. Když jsem ráno vstala, viděla jsem, že je zbořený dům mé kamarádky. Byla jsem z toho smutná, protože se teď má kamarádka nemá kam vrátit.“⁷⁴ V tomto případě je dobře, že kamarádka není doma, reflektuje se válečné nebezpečí a štěstí těch, kteří nejsou ohroženi na životech, protože jsou pryč.

Po návratu dětí z České a Slovenské Federativní Republiky v závěru ledna 1992 se přímé boje v Daruvaru již neodehrávaly, avšak ani sarajevské příměří⁷⁵ neznamenal ukončení války v Chorvatsku. Díky němu zde mohla konečně začít působit mírová mise Organizace spojených národů UNPROFOR, jejíž jednotky však nebyly schopny zabránit pokračujícímu konfliktu ani adekvátně reagovat na jasná porušování sarajevského příměří. Jen strany se obrátily. „Jestliže během vzpoury krajinských Srbů v roce 1991 trpěli a utíkali především Chorvaté, nyní se obětí etnických čistek stalo srbské obyvatelstvo.“⁷⁶

Změna, která by přinesla mír a bezpečí, nenastala. Stále častěji k ní (nejen) děti, upínají své myšlenky: „Kdyby byl mír, všechno by bylo veselejší. Jezera a řeky by tekly jako bystré slzy z našich dětských očí. Přeji si, aby všechno zase bylo, jak má být.“⁷⁷ „Daruvar je překrásný a my ho všichni máme rádi. Teď je válka. Všichni si přejeme, aby válka přestala, abychom mohli žít tak, jako jsme žili.“⁷⁸ „Jednoho dne se mi zdálo, že přestala válka. Že lidé znovu postavili kostely, lékárny a domy, a že bylo všechno ještě hezčí než dřív. Že se všichni vyhnanci vrátili do svých zbouřených domovů a že si postavili nové. [...] Ale když jsem se ráno vzbudila a zapnula televizi, viděla jsem, že to není pravda. Zesmutněla jsem. Bylo mi líto, že to byl jenom sen.“⁷⁹ K definitivnímu ukončení bojů došlo až po podpisu Daytonské dohody uzavřené v listopadu 1995.

73 *Náš koutek* 57, červen 1992, č. 10, s. 17.

74 *Náš koutek* 57, květen 1992, č. 9, s. 16.

75 Dohodu o zastavení bojů signovali v Sarajevu Franjo Tudjman a Slobodan Milošević 7. ledna 1992.

76 Jan RYCHLÍK – Milan PERENČEVIĆ, *Dějiny Chorvatska*, Praha 2007, s. 391–394.

77 *Náš koutek* 57, květen 1992, č. 9, s. 17.

78 *Náš koutek* 57, březen 1992, č. 7, s. 7.

79 *Náš koutek* 58, září 1992, č. 1, s. 16.

Nejen válečné hrůzy a lidské tragédie, ale i přesun do ciziny a zpět, nastartoval nové emoce, které ve vzpomínkách pojí děti s vlastní proměnou nebo s žádanou proměnou stavu věcí: „Kvůli válce jsme museli z Daruvaru odejít, ale teď jsme se vrátili a máme ho ještě radši než dřív.“⁸⁰ „Protože jsem kvůli válce svůj kraj musela opustit, odejít jinam. Teprve když jsem byla daleko, pocítila jsem lásku [...] Můj kraj je všechno, co mám: chléb, voda, rodiče a sestríčka, květ, knížka, škola, kamarádi, břízy i lípy, pták, mateřský jazyk, úrodná půda...“⁸¹

V dětských příspěvcích se napříč analyzovanými čísly *Nášeho koutku* vyskytuje zásadní sdělení: Válka je zlá, je opakem toho, co je krásné. „Chorvatsko je krásná zem, všichni rádi žijem v něm. Svobodu jsme ztráceli, životy ji vraceli. Až ta válka ukončí, bude zemí nejhezčí.“⁸² „Ale navzdory dešti i válce brzy na stromech rozkvetly růžové květy, louky se zazelenaly, rozkvetly kočičky. Vesnice je krásná, jen kdyby nebylo války.“⁸³ Způsob specificky dětského vnímání války v kontrastu ke krásnu je možno rozpoznat i v dalších výpovědích, které přitom primárně směřovaly k charakteristice dočasného domova v exilu: „Zimy jsme se dočkali v cizině. Pro většinu z nás to byla první zima, kdy jsme nebyli doma a nemohli se radovat z každé vločky, která pomalu padá na zem. Místo vloček teď na naši zem padají granáty a bomby. Tady je zima velmi hezká. Oknem pozoruji spoustu vloček padajících k zemi, kterou už překryla bílá příkrývka. Bílá jsou i pole a lesy, a kolem jezera se utvořil velký bílý prsten. Jedna bříza, na kterou se dívám každého večera, si oblékla bílou bundu.“⁸⁴

Již v souvislosti s počátkem války se opakovaně objevuje metafora války a zčernání oblohy, kterou můžeme interpretovat v několika rovinách. Promítá se zde jednak kulturně podmíněný kontrast bílé (dobro) a černé (zlo), jednak historická zkušenost, že černá mračna (bouře, krupobití, silný déšť) mohou zapříčinit zničení úrody, ale také ztráty domovů či životů, a v neposlední řadě mohla obloha skutečně ztmavnout nikoli však v důsledku změny počasí, ale kvůli náletům. „Byl pěkný slunečný den, když nad Chorvatskem zčernala obloha.“⁸⁵ „Moji rodiče a já jsme žili šťastně. Než začala válka. Tehdy se v mé vlasti slunce rozzlobilo, údolí povadla, a nebe ztmavlo [...] Proto jsem musel odejít.“⁸⁶ „Nad naší vesnicí Dolní Ráše-

80 *Náš koutek* 57, březen 1992, č. 7, s. 7.

81 *Náš koutek* 58, září 1992, č. 1, s. 16.

82 *Náš koutek* 57, květen 1992, č. 9, s. 17.

83 *Ibidem*, s. 16.

84 *Náš koutek* 57, únor 1991/92, č. 6, s. 16–17.

85 *Náš koutek* 1991/92 [57], leden 1992, č. 5, s. 16–17.

86 *Náš koutek* 57, říjen 1991/92, č. 2, s. 16.

nice se roztáhl černý mrak. Bylo to 21. září minulého roku. Byl to začátek války. Četníci stříleli. Házeli granáty. Když se dostali do vesnice, vykradli obchod. Odváželi si nakradené zboží na pěti vozech, stříleli a odcházeli jako s veselkou. My jsme byli ve sklepě. Vyhnali nás z něho, chalupu nám rozbili.⁸⁷

Děti si jsou velmi dobře vědomy toho, že válka bere lidem úsměvy, životy i domovy: „Válka je zlá, protože bere dětem rodiče a ničí města a vesnice.“⁸⁸ „Měli jsme husy slepice, psa, králíky, prasata a krávy. To všechno teď nemáme. Nemáme ani velký dvůr a zahradu s ovocem a květinami. Všechno mi to tady chybí. I naše chalupa.“⁸⁹ Tyto děti moc dobře vědí, co chtějí: „Mír je, když naši tátové nejsou ve válce a všechny děti mohou volně trhat kvítí na louce. Mír je štěstí a radost dětí, když s úsměvem do školy letí.“⁹⁰ Válka je oproti tomu něco, co odporuje lidskosti: „Co sis myslel, když jsi ze svého letadla na ně sypal bomby? Což se ti ruka nezachvěla? Cožpak se tvé srdce nerozbušilo? Máš vůbec lidské srdce? Nestydíš se za to, cos udělal? Cožpak je tvůj životní cíl rozbíjení a ničení?“⁹¹ „Vy, zlomyslní a bezcitní, vy, kteří bez srdce ničíte moje dětské sny, vy, kteří nectíte pravdu, lásku a mír [...] vy že jste lidé?“⁹²

Nejedno dítě o své nejbližší přišlo, mimo jiné i v době, kdy samy byly v českém exilu. *Náš koutek* jim dává prostor o jejich bolesti ze ztráty mluvit, čímž poskytuje možnost s odstupem, který s sebou únik dětí do bezpečí a pobyt daleko od domova přinesl, vzdát čest svým padlým rodičům, prarodičům, sourozencům, příbuzným, sousedům, blízkým. Popis osobní signifikantní ztráty přichází až po návratu dětí domů. Když byly děti v exilu, učitelé a rodiče se je snažili ušetřit bolestných zpráv, a to zejména po útoku na Ivanovo Selo, odkud byly mnohé z dětí evakuovány do Jánských Koupelí na Opavsku o pouhý den dříve. Česká média o útoku informovala,⁹³ pravdu se však děti dozvěděly až od svých matek a blízkých během jejich pozdější návštěvy v zotavovně Mír.⁹⁴ *Náš koutek*, stejně jako týdeník *Jednota*, se s odstupem nevyhýbá ani těmto nejhlubším traumatům a v roli terapeuta přenáší osobní ztrátu do kolektivně sdílené zkušenosti: „Uprostřed naší vesnice je křižo-

87 *Náš koutek* 57, květen 1992, č. 9, s. 16.

88 Ibidem.

89 Ibidem.

90 *Náš koutek* 58, září 1992, č. 1, s. 16.

91 *Náš koutek* 57, listopad–prosinec 1990/91 [1991/92], č. 3/4, s. 26.

92 *Naše jaro*, Časopis české základní školy J. A. Komenského v Daruvaru, březen 1993, s. 1.

93 *Na návštěvě u dětí z Daruvaru, Někdy se tu i brečí*, Lidové noviny 4, 14. 10. 1991, č. 240, s. 8.

94 Záznam rozhovoru s Annou Vodvárkovou ze dne 26. března 2019, uloženo v archivu autorů.

Záznam rozhovoru s Lenkou Laličovou ze dne 26. dubna 2021, uloženo v archivu autorek.

vatka, na které se scházejí čtyři ulice. Kolem křižovatky je náves a na ní hřiště, kostel a škola. Ve chládku pod lipami před školou bylo vždycky veselo. Tam jsme si hráli a houpali se na houpačkách. Teď už tam veselo není. Park rozjezdily tanky – je jako zoráný – a škola je rozstřílená. Vpředu pod lipami je řada hrobů, vždy pěkně ozdobených květinami. Poslední hrob v řadě je hrob mého tatínka. Zahynul ve válce, když jsem já byl v Janských Koupelech. Každý den, když jdu do školy, procházím kolem hrobů. Vidím je i z naší školy. Hned si vzpomenu na válku...“⁹⁵

Silný motiv, popis naší ústřední kategorie – změny či proměny – očima dětí, z nichž se stali poloviční sirotci, obnažuje, že (rok) po tragických událostech již jejich svět zůstane proměněn, zasažen bolestí ze ztráty nejbližších: „Kdysi bylo Ivanovo Selo veselá vesnice. Žili v něm veselí a pracovití lidé. Děti si na hřišti radostně hrály. Dnes už v Ivanově Sele není veselo. Na hřišti, kde byl slyšet veselý dětský křik a smích, je deset hrobů. Jsou v nich pochováni lidé, kteří zahynuli ve válce. Mezi nimi je i můj otec. Když jdu do školy, zastávím se u jeho hrobu. Některé chalupy jsou rozbité a jsou na nich vidět stopy války.“⁹⁶ „Tak krásná vždy bývala moje vesnice, rozdělená na čtyři dlouhé ulice. Na návsi před školou bývalo vždy vesele, dnes tam nad mrtvými pláčou jejich přátelé. Každého z nás dnes zabolí srdce, jak těžce je dětem být bez otce.“⁹⁷

Stopy války zůstaly v krajině i lidech dosud. Tak jak dospívající uprchlíci psali z exilu: „Dětská srdce si zapamatují válku. Budou ji pamatovat i děti našich dětí.“⁹⁸ Mezi poslední příspěvky vracející se k pobytu dětí v České republice a k událostem s tím spojeným patří vzpomínání žáka páté třídy: „Uplynuly dva roky, jak jsme jeli do Seče. Utíkali jsme před válkou. Seč je malé městečko v Čechách. Byl jsem tam čtyři měsíce. V Seči bylo moc dětí a starších lidí. Chodili jsme tam do školy. Já jsem chodil do třetí třídy. Bylo nám tam pěkně, ale těšili jsme se na návrat domů. Scházeli nám rodiče, bratři a sestry. Konečně přišel den návratu. Šťastně jsme přijeli. Dlouho se mi stýskalo po Seči, kamarádech a společném životě.“⁹⁹ S ročníkem 1993/1994 se vzpomínky na prožitá utrpení a reflexe válečné paměti malých uprchlíků v *Našem koutku* záměrně vytrácejí. Jednak již nikdo na nešťastnou minulost na stránkách dětského časopisu nechce vzpomínat, jednak dětští uprchlíci postupně školním létům odrostli.¹⁰⁰ Pobyt dětí v Čechách a na Moravě za

95 *Náš koutek* 57, květen 1992, č. 9, s. 16.

96 *Náš koutek* 58, září 1992, č. 1, s. 16.

97 *Náš koutek* 58, červen 1993, č. 10, s. 17.

98 *Náš koutek* 57, listopad–prosinec 1990/91, č. 3/4, s. 17.

99 *Náš koutek* 59, prosinec 1993, č. 4, s. 16.

100 Záznam rozhovoru s Libuší Stráníkovou ze dne 25. dubna 2021, uloženo v archivu autorů.

války v Chorvatsku je připomínán již jen redaktory *Dětského koutku* při výročních událostí.

Závěr

Téma války v Chorvatsku, evakuace a pobytu dětí v českých uprchlických zařízeních, včetně jejich návratu do míst, skrze něž prošla válka, téma rezonující v kontextu historie občanské války v Jugoslávii, očima dětí, které tyto události prožily, je těžkým vyprávěním. V kontextu složitého, dlouhotrvajícího a krvavého válečného konfliktu, je záchrana třinácti set dětí s doprovodem po dobu čtyř až pěti měsíců marginálním příběhem, přesto přináší vhled do historie války o nezávislost nástupnických států po rozpadu Jugoslávie do té míry specifický, že jej považujeme za hodný uchování.

Z hlediska etnografického se autobiografickými výpověďmi dětských uprchlíků zabývala dlouhodobě Maja Povrzanović Frykman, která již v polovině 90. let 20. století mapovala dětskou naraci v Chorvatsku.¹⁰¹ Autorka propojuje biografii s historií a s prožívanou sociální zkušeností, upozorňuje na dynamiku historické paměti, v níž se zhodnocují aspekty individuální zkušenosti, a takto získané poznatky o neznámých událostech nebo o neznámých důsledcích známých událostí, které jsou nedílnou součástí dějin, přináší nové možnosti a strategie, jak dosáhnout souladu či smíření mezi individuální a kolektivní pamětí. Ač je etnografie bezmocná ve snaze zastavit násilí a pomáhat jeho obětem, přesto s pomocí metod orální historie může přispět k odhalení, transformaci a přehodnocení vzpomínek na minulé násilí ve společnosti. Transgenerační předávání traumatických zkušeností (např. rodinné nebo lokální skryté historie) poznamenalo komunitně sdílenou historií v bývalé Jugoslávii. Zahrnutím nových aspektů individuální zkušenosti do kolektivní „historické paměti“, do „dominantní kultury“, vrací antropologii možnost přispívat ke společenské změně a míru.¹⁰² K dětským naracím však Maja Povrzanović Frykman přistupuje také kriticky, upozorňuje na problematické zaměňování dětských narací za svědectví o skutečných událostech, neboť také tyto podléhají sdíleným diskursům, kulturním modelům. V dětských naracích nacházíme tendence propojovat vlastní životní příběh – dospívání – s převyprávěnými událostmi

101 M. POVRZANOVIĆ – I. PRICA, *Narratives of Refugee Children as the Ethnography of Maturing*, s. 83–113.

102 M. POVRZANOVIĆ FRYKMAN, *The War and after. On War-Related Anthropological Research in Croatia and Bosnia-Herzegovina*, s. 55–74.

(pojmenování nepřítele, různé interpretace války aj.) podléhajícími určitým, byť legitimním, vzorcům. Upozorňuje i na možnost úplného odtržení zaznamenaného vyprávění od reality, byť legitimizované hodnotící pozicí. V řadě závěrů se však shodujeme:¹⁰³ děti v exilu získaly zralost, která není pro jejich věk obvyklá; nejvýraznějším rysem ve vyprávění vysídlených dětí a dětí uprchlíků je ostrý rozdíl mezi jimi popisovanou dobou míru a dobou války a exilu (námi vyjádřený ústřední kategorií změny); dětmi popisovaný idealizovaný obraz domova funguje především jako kontrast k válečným událostem a životu v exilu; děsivé zážitky násilí, ztrát a strachu, stejně jako obtíže z života uprchlíků, jsou často prezentovány prostým, realistickým, téměř fatalistickým způsobem, bez dramatizace a sebelítosti a jen zřídka s nenávistí a obviňováním.

Naším cílem bylo zprostředkovat historickou zkušenost války v Chorvatsku na počátku 90. let 20. století očima dětí z Daruvarska, které byly z válečné oblasti evakuovány do České republiky. Proto jsme analýze podrobili příspěvky *Našeho koutku* od doby, „kdy děti musely pryč“ (září 1991), po poslední ohlasy dětských čtenářů, které vymizely v průběhu dvou let od jejich návratu domů (prosinec 1993). Z výše popsané analýzy nevyplývaly převratné závěry, naopak se může zdát banální konstatování, že ústředním jevem našeho zkoumání se stala změna odrážející skutečnost, že (nejen) dětští účastníci války již navždy budou dělit svůj život na dobu před válkou a po ní. Děti ve svých příspěvcích staví válečné období do kontrastu se šťastnými dny v minulosti. Je zřejmé, že jejich vývoj v 90. letech 20. století byl vykořeněn válkou.¹⁰⁴ Jejich životy se proměnily v mnoha ohledech, ať už se jednalo o každodenní prožívání strachu z leteckých a palebných útoků, o téměř pětiměsíční odloučení od rodičů a získání statusu válečných uprchlíků, o uvědomění si láskyplného vztahu k domovu a vlasti, nebo o signifikantní ztráty. Studie prostřednictvím analýzy dětských příspěvků uveřejněných v *Našem koutku* zachytila prožívané emoce dětí, mezi nimi především strach, lásku, stesk, naději a bolest. Snad poněkud překvapivě – viděno optikou dospělého – mezi nimi nefiguruje nenávist a hněv.

Ač od nešťastných událostí uplynulo již třicet let, vzpomínky účastníků jsou i dnes stále živé: „Zdálo se, že v té době se čas zastavil, že všechno válečné utrpení nikdy neskončí.“¹⁰⁵ Z individuální zkušenosti se vzpomínky na popisované události časem přetavily do kolektivně sdílené historie, která v české komunitě na Daruvarsku (tak jako i jinde) pomáhá interpretovat význam šokujících sociokulturních

103 M. POVRZANOVIĆ FRYKMAN, *Children, War and Nation: Croatia 1991–4*, s. 86.

104 Ibidem, s. 94.

105 *Jednota* 66, 8. 10. 2011, č. 38, s. 3.

změn, převratných událostí, které se násilně staly určující pro život krajanů v Chorvatsku.¹⁰⁶

Při výročích popisovaných událostí se mnozí z dětských uprchlíků a jejich doprovodu, dnes coby redaktoři *Jednoty* a *Dětského koutku*, členové politické reprezentace krajanů nebo učitelé, zasluhují o „vzpomínkové večery“ a o připomenutí událostí v krajanském tisku.

106 Srov. M. POVRZANOVIĆ, *Children, War and Nation: Croatia 1991–4*, s. 92.

SUMMARY

No children's magazine written in Czech conveyed children's testimony about the horrors of war as directly and with as much authenticity and immediacy as *Náš koutek*. The monthly published by Czech compatriots in Croatia, whose history has been written since 1928, printed contributions in 1991–1993 from children in the area in and around Daruvar, whose lives were upturned by the civil war in the period concerned, or they were directly threatened by fighting on Croatian territory. Their experiences were influenced by, among other factors, their evacuation to the Czech Republic, where (apart from a few exceptions) they spent nearly five months without their parents. The subjectively perceived transformation of their lives is drawn over the background of the timeline; a sharp divide between peacetime and the period of war and exile, which we have expressed using the central category of “change”. On the basis of a qualitative analysis of contributions from children affected by the war categories that capture the most frequently expressed (fear, love, longing, hope, and pain) were established and the idealized image of home was reflected in them. This stands in contrast with the terrifying experiences of violence, fear and loss, which were presented in a simple, realistic manner without hate or blame. Part of the narrative is the legitimization of the decision to evacuate children from the war zone to the safety of the Czech and Slovak Federative Republic (“the time came when the children had to leave”). From individual experiences, the memories of the described events gradually transformed into a collectively-shared history that helps the Czech community in the Daruvar area interpret the significance of the shocking sociocultural changes that became defining in the lives of Czech compatriots in Croatia.

STUDIE / ARTICLE

Eduard Preiss: The Forgotten Czech Globetrotter, His Mindsets and His Impact on the Czech Society¹

PAVEL KREISINGER – LUKÁŠ PERUTKA

Department of History, Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc

Eduard Preiss: The Forgotten Czech Globetrotter, His Mindsets and His Impact on the Czech Society

This study focuses on the intriguing and idiosyncratic personality of Eduard Preiss (1823–1883), who was one of the first Czech globetrotters. Today he is almost forgotten, and therefore this article aims to present him to a broader audience and analyse his mindsets. His two travels to both shores of the Pacific: Mexico in America and Australia are the principal focus because they present most of his unique and original opinions. He visited both continents during the most opportune times when the emperor Maximilian of Habsburg ruled in Mexico. Australia, on the other hand, was experiencing the gold rush that impacted the Aboriginal society. Both events Preiss described in his obscure articles and memoirs. By the application of the critical

¹ This article came into existence with the support of the Ministry of Education of the Czech Republic to the Palacký University in Olomouc (IGA_FF_2022_021, *Společnost v historickém vývoji VIII. Kulturní dědictví a národní identity v minulosti*)

content and discourse analyses of his writings, this paper finds out how a man from Central Europe viewed these “exotic” lands and their people.

Key words: Eduard Preiss (1823–1883); Australia; Aborigines; Mexico; Maximilian of Habsburg (1832–1867)

Preiss’ life credo: ‘*The purpose of life is to enjoy it; unwise is the one who does not enjoy life as it suits him*’.²

Introduction

Eduard Preiss (1823–1883) was one of the first Czech travellers and pioneers in America, who spent more than a third of his life on the continent – 22 years – in various countries including the United States, Mexico, and Brazil. In addition to these, Preiss spent ten more years in Asia and Australia. Curiously though, his life and deeds have been largely overlooked by historians from around the world. Only a few published articles mention his adventures in the 19th century,³ and he disappears from the narrative almost completely in the following one. Today, Preiss is remembered by only a handful of authors that write about the Czech explorers of his era;⁴ this means just a limited number of encyclopaedic entries, none of which attempts to present Eduard Preiss in more detail. Surprisingly, he has been omitted from the most important recent book about Czech travellers, which only highlights his absence from written sources.⁵

Eduard Preiss, with his colourful life experience and unorthodox opinions, should be remembered for two specific reasons: he was not only probably the first Czech “globetrotter”,⁶ but also an active journalist. His adventures share some com-

2 Eduard PREISS, “Ze života a z cesty kolem světa majora Eduarda Preisse,” *Amerikán: Národní kalendář na rok 1881* (1880), p. 116.

3 Jan HABENICHT, *Dějiny Čechův amerických* (St. Louis: Hlas, 1904), p. 760.

4 Especially the works of Jiří Martínek. See: Jiří MARTÍNEK, *Geografové v českých zemích 1800–1945* (Praha: Historický ústav AV ČR, 2008), pp. 178–179; Idem, “První české cesty kolem světa,” in: *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 27. ročníku symposia k problematice 19. století*, eds. Kateřina Piorecká – Václav Petrboř (Praha: Academia, 2008), pp. 79–86.

5 Michael BOROVIČKA, *Velké dějiny země Koruny české: Cestovatelství* (Praha: Paseka, 2010).

6 By the term “globetrotter” we understand someone who spent some time on all five inhabited continents, not those who just circumnavigated the globe. This corresponds to the definition of

mon features with those of another Czech traveller Čeněk Paclt (1813–1887),⁷ but Preiss was the first one to visit all inhabited continents (without Antarctica). However, we have only limited information regarding his stay in Africa. In his writings he mentions he only passed the Cape of Good Hope.⁸ He probably stopped over in Africa during his voyage from Australia to London, and the time he spent there – in comparison with Paclt – was thus limited, historians, therefore, often disregard his success. It should be added though that in an interview Preiss mentioned he visited Egypt,⁹ probably when he was in Ottoman Empire, in 1849–1851. This was confirmed also by some of his biographers.¹⁰ Also, he spent much more time in Asia than his contemporary, and more importantly, Preiss was far more influential at the time as a journalist, since Paclt wrote only letters to his friends and family; these were later collected and published, but not during his lifetime. Preiss, on the other hand, managed to publish his writings in the US as well as in Australia. It is true that his articles appeared often in various obscure and marginal newspapers, and many of his thoughts and comments are therefore lost nowadays, yet some of them were “saved” by other Czech American journalists who used Preiss’ works as a source or translated his writings from either German or English. Thus, they eventually reached the Czech lands in the 19th century as well, because institutions like

the Cambridge Dictionary: “someone who travels regularly to different parts of the world”. See: “Globetrotter”, Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/globetrotter>, (accessed July 10, 2022). There were Czech circumnavigators before Preiss. Involuntarily two members of the Jesuit order Josef Pauer (1722–1771) and František Stengel (1723–1785) had to return from Philippines to Europe across Africa in 1770. See: Jaroslav OLŠA – Hynek ADÁMEK, “První česká cesta kolem světa,” *National Geographic* 2022, No. 2, pp. 26–31; Oldřich KAŠPAR, “Prameny k dějinám cest českých, moravských a slezských misionářů Tovaryšstva Ježíšova do Nového světa v 17. a 18. století uložené v Archivu General de Indias v Seville,” *Český lid* 82, (1995), No. 4, pp. 307–316. Similarly, Franz Wilhelm Sieber sailed across the World in 1822–1824 but never visited the continent of America, and just briefly Asia (Palestine). Even then, however, it is noteworthy to emphasize that there might been Czech “globetrotters” before Preiss, but at present, we lack evidence of them.

7 Jaroslav SVOBODA (ed.), *Čeněk Paclt Cesty po světě: Příboby a zkušenosti jeho na cestách po Americe, Australii, Novém Zeelandě a jižní Africe* (Mladá Boleslav, 1888); Jaroslav KŘÍŽ, *První Čech na pěti kontinentech: Cesty Čeněka Paclta 1813–1887* (Praha: Epoque, 2019); Idem, “Čeněk Paclt: El trotamundos checo en México y Brasil,” *Ibero-Americana Pragensia* 46 (2018), No. 2, pp. 57–64.

8 E. PREISS, “Ze života,” pp. 116–120.

9 Hugo CHOTEK, “Vzpomínka na majora Ed. Preisse,” *Amerikán: Národní kalendář na rok 1896* (1895), p. 147.

10 For instance, Jan WAGNER, “Někteří čeští přistěhovalci v Severní Americe,” *Národní listy*, April 10, 1890, evening edition, pp. 1–2; Jan WAGNER, “Eldorado Moravanů,” *Národní listy*, January 15, 1897, pp. 1–2.

the Náprstek Museum¹¹ collected Czech press from the United States, and the editors of Czech magazines sometimes reprinted or retranslated them.¹² Their efforts enable us to reconstruct the life of Eduard Preiss and shed some light on his thoughts.

Information from Preiss was most valuable at the time of his life. The Czech public in the second half of the 19th century was eager to know distant lands and read about them, but it usually had to rely on compilations from world newspapers or translations of foreign authors like Alexander von Humboldt. Eduard Preiss, on the other hand, was – and remains until today – an invaluable source as a direct eyewitness of important historical events and, at the same time, a man with traveler's experience from exotic lands. He was able to not only inform the Czech public first-hand, but also debunk several myths caused by the fact that journalists did not (or could not) verify their sources.

This article aims to commemorate the forgotten Czech adventurer Eduard Preiss, his life and his voyages to the exotic countries in the Pacific, focusing on two of them – Mexico and Australia – which he managed to explore most thoroughly. The text draws mainly from Preiss' newspaper articles and his own recollections that were translated and published in the United States in the Czech magazine *Amerikán: národní kalendář* between 1881 and 1883. Qualitative content and discourse analyses¹³ were then used in order to identify the most important information contained in his memoirs, setting his writings in context to answer the main research question: How important was Eduard Preiss as a personality and how significant were his findings about Australia and Mexico at the time.

11 A museum in Prague created in 1874 and named after its founder, philanthropist and Czech patriot Vojta Náprstek, who collected information and documents about exotic lands.

12 First article about Preiss and his journeys appeared in Bohemia already in 1866: "Edvard Preiss, český cestovatel kolem světa," *Květy*, June 21, 1866, annex, pp. 39–40. Furthermore, two mentions in the most read Bohemian newspaper in the second half of the 19th century *Národní listy* confirm his popularity. J. WAGNER, "Někteří čeští přistěhovalci v Severní Americe,"; Idem, "Eldorado Moravanů." Similarly, extensive article appeared also in *Zlatá Praha*, the second most popular travel magazine: Tomáš ČAPEK, "Major Eduard Preiss," *Zlatá Praha*, August 30, 1889, pp. 487–490, and September 9, 1889, p. 499. His writings also served to Vojtěch Klatovský who wrote for the Czech most famous travel magazine *Světobzor* in 1881: Vojtěch KLATOVSKÝ, "Tři dny v Austrálii," *Světobzor*, May 6, 1881, pp. 224–226, May 13, 1881, pp. 232–234, June 3, 1881, pp. 271–274, June 10, 1881, p. 286, June 17, 1881, pp. 295–298, June 24, 1881, p. 314, and July 8, 1881, pp. 331–335.

13 Klaus KRIPPENDORFF, *Content Analysis. An Introduction to its Methodology* (London: Sage, 2004); Ruth WODAK – Michal KRZYŻANOWSKI (eds.), *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences* (New York: Palgrave Macmillan, 2008).

Life and opinions of Eduard Preiss

Eduard Preiss was born on 5 March 1823 in the Lesser Town in Prague, in building of city armory (U lužického semináře street, No. 111/42). Since his father was an officer in the Austrian army artillery, Eduard Preiss attended military schools in the capital at first and later in the fortress city of Josefov in eastern Bohemia. Subsequently, he moved to Hradec Králové to attend high school, and finished his studies back in Prague. Preiss writes fondly about his friends and professors, all of whom were learned men that influenced his life to a great degree: he specifically mentions Alois Václav Svoboda (1791–1849),¹⁴ a playwright, translator of Classical writers and the poetry of Friedrich Schiller and a member of the Czech National Revival circles; František Němeček (1766–1849), a friend of Wolfgang Amadeus Mozart, an instrumentalist and musicologist from the Vienna University; or Antonín Watzel,¹⁵ an astronomer from the Prague observatory, who taught Preiss astronomy, mathematics, philosophy and natural sciences, and also used to lend him books from his abundant collection.¹⁶

After his studies, Preiss' mother wanted him to become a priest, but he decided to follow the career of his father, probably due to his adventurous spirit, and joined the Austrian artillery in 1840. He spent seven years there until he was discharged. He returned to Prague just when the revolutionary year 1848 was about to commence. Subsequently, Preiss experienced several clashes across Central Europe, first in the Bohemian capital, later in Poland and finally in Hungary. When the revolution was crushed there, he briefly visited the Ottoman Empire and then continued to London via Greece and Paris. There he decided to leave the Old Continent for the first time, crossed the Atlantic and spent several months in the United States. He trained the volunteers of Narciso López in New Orleans, and when the famous filibuster was killed, Preiss decided to cross Mexico to California, only to arrive in the midst of panic caused by the yellow (Panama) fever. He decided to continue from San Francisco to Asia and Australia, where he spent the next 10 years. In 1862, he sailed from Africa to London, and thus circumnavigated the globe. However, he dismissed the idea of getting back home to Bohemia due to fear of prosecution in Austria and crossed the Atlantic for the second time instead

14 Svoboda is also the author of the poem *Sankt Wenceslaus*, which was translated into English (John Mason Neale) and used as the text for the Christmas carol *Good King Wenceslas*.

15 Impossible to identify.

16 T. ČAPEK, "Major Eduard Preiss," p. 480.

to spend the rest of his life on the American soil – several years in Mexico and Peru, but most of the time in the United States.¹⁷ Eduard Preiss died under unclear circumstances either in New Mexico or Chihuahua in 1883; the place of his death is uncertain, as is the cause. Some sources claim that he was murdered, according to his own diary,¹⁸ while others are convinced that he died of some natural cause and his writings are exaggerating.¹⁹

The large body of Preiss' writings enables us to reconstruct – at least to some extent – his opinions. It is not surprising that his attitudes evolved over time, becoming more pessimistic and rather radical in the later years of his life. Preiss was born and raised a Catholic and his mother even wanted him to become a priest. However, at that time he was already under influence of philosophical literature from the library of his friend Watzel. Preiss considered himself a free thinker, an approach he adopted consistently during his travels. He never believed anything that had been written previously, but always strived to shape his judgement based on his own observations. In his final years, he became a pantheist, probably in an effort to combine his knowledge of natural sciences with the religion he practised as a teenager. He probably never gave up his faith completely, as he was critical more of the institution than of the belief as such. However, he considered Islam better than Christianity for a brief time, and the locals wanted him to convert when he was staying in the Ottoman Empire. Based on his rank in the military, they allegedly offered him four wives – and he refused for fear that they would “overpower” him.²⁰

Preiss developed a strong anti-monarchical sentiment in his youth. In 1846, he was stationed in Eastern European Galicia (today Poland), when an uprising began that challenged the Austrian hold of the territory. Some of Preiss' comrades were Polish and deserted. His superiors charged him as well due to the language similarities between Polish and Czech. All charges against Preiss were dropped later, but only after several weeks of torture and imprisonment. It is therefore no surprise that the young cadet not only decided to drop his military career in 1847, but he also felt growing hatred against the Habsburgs and the monarchy. During the revolutionary year of 1848, he fought the imperial army on several occasions

17 “Edvard Preiss, český cestovatel kolem světa,” p. 40.

18 “Český cestovatel zavražděn,” *Pokrok západu*, March 28, 1883, p. 2. After Preiss' death, the diary was recovered and sent to the editor of *Pokrok západu*. Its current whereabouts are unknown.

19 “Major Edvard Preiss,” *Slávie*, July 11, 1883, p. 4.

20 E. PREISS, “Ze života,” pp. 116–120.

and in several places in the Central Europe. It was probably his anti-monarchical attitude that eventually led him to the United States.²¹

In his later years, Preiss' radical thoughts were influenced by Marxism. Even though he never mentions it directly, several references to the class struggle and exploitation of the proletariat can be found in his writings. Despite that, he never called for a violent revolution. In the 1860s and 1870s, when he witnessed the rise of the railroad companies in the United States, he noted that they had enough resources to make good, but they did the exact opposite. Describing their workers as slaves and passengers as prisoners, Preiss concludes that the behaviour of the railroad companies divides the country into a handful of millionaires and millions of beggars. He also criticised the American elites for being motivated by profit and passing laws at the expense of the workers.²²

Another influential ideology for Preiss was social Darwinism, a widely discussed topic of his era. Even though he never went as far as promoting "the survival of the fittest", one can find a curious classification of the world's races based on their diet in his writings: the first group, based in Europe, Western Asia, part of the US, Canada and Australia, which makes bread and other food out of wheat, rye, barley and oats, was according to Preiss the best society – the society of science, arts, innovation and economic power. The second group, encompassing the rest of Asia and with cuisine based on rice, has supposedly developed a certain level of knowledge, but something prevents it to reach the western level; Preiss argues that people from this group are dreamers, too enthusiastic about religion, which leads them to despotism. The third group covers southern Europe, southern US and Latin America and its members eat a lot of maize. This group allegedly lacks strong work ethics and Preiss reproaches it for never doing anything properly.²³

Eduard Preiss explains in his memoirs what inspired him to travel all around the world. In his youth, he had access to many adventure and travel books. He mentions he read about Robinson Crusoe, about the discovery of the Americas and the conquest of Mexico (probably not the originals by Daniel Defoe or William Prescott, but rather the German or Czech interpretations by Joachim Heinrich Campe). Later, he studied the works of the famous geographer and naturalist Alexander von Humboldt and his brother, the linguist and philosopher Wilhelm von Humboldt.

21 Ibidem, pp. 117–118.

22 Eduard PREISS, "Po jižních státech," *Amerikán: Národní kalendář na rok 1882* (1881), pp. 165–166.

23 Ibidem, pp. 161–162.

Based on his readings, Preiss compiled a list of destinations he would like to visit – and later proudly affirmed that he eventually managed to do so.²⁴

Australia (1852–1862)

After having ended his travels in Australia in 1852, Preiss spent ten years on that continent – a sixth of his life. He later describes this time as “the happiest years of [his] adventurous life”.²⁵ His memoirs from 1881, containing 9 of the total of 25 pages on Australia, constitute – together with Preiss’ articles published in contemporary Australian and British press – the main source of information about his stay in the country.²⁶ Undoubtedly, it is no coincidence that Preiss devotes so much space to his Australian memories, since he can be regarded as the very first man of Czech origin who travelled to Australia to live there for a certain period of time and also the first one to record his observations in written Czech.²⁷

It can be argued that Eduard Preiss had at least three predecessors – natural scientists – from Bohemia since the end of the 18th century. However, these men were either Czech Germans, or German-speaking men of Czech origin. First of them was Thaddeus Xaverius Peregrinus Haenke (1761–1817), born in Chřibská, North Bohemia, who joined Alessandro Malaspina’s voyage around the world. The expedition landed in Sydney on 12 March 1793 and spent a whole month in its surroundings.²⁸ The next German to travel to this region was Franz Wilhelm Sieber (1789–1844), a German from Prague.²⁹ During his seven months long stay, he visited the nearby Blue Mountains and returned to Europe with 300 plant specimens.³⁰ Mark Blucher (1801–1847) can also be called a Prague German, even though he lived in Nottingham, England, where he was sentenced in 1829 to seven years in the Australian penal colony for lace theft. Blucher arrived in Sydney on

24 E. PREISS, “Ze života,” p. 116.

25 Ibidem, p. 124,

26 Ibidem, p. 123–132.

27 The memoirs of Čeněk Paclt (1813–1887), who arrived in Australia in 1857, were published in 1888. See J. SVOBODA (ed.), *Čeněk Paclt Cesty po světě*.

28 Council of Heads of Australasian Herbaria, ‘Née, Luis (1734 - 1803)’, Australian National Botanic Gardens, <https://www.anbg.gov.au/biography/nee-luis.html> (accessed March 20, 2020).

29 J. MARTÍNEK, “První české cesty kolem světa,” pp. 80–82.

30 Jürgen TAMPKE, *The Germans in Australia*, (Cambridge: CUP, 2006), p. 51.

13 March 1830.³¹ Arguably much more significant trace in the Australian history was made by Dr. Jan (Johann, John) Lhotsky (1795–1866). He was the son of Czech parents, born in Lviv (Eastern European Galicia), but attended German schools. Lhotsky arrived in Australia in 1832 and stayed on the fifth continent till 1838. He became the first scholar to record Aboriginal music and he also arranged ‘The Song of the Women of the Menero Tribe near the Australian Alps’ for singing and piano.³²

Eduard Preiss was therefore, according to historical documents, one of the first ethnic Czech in Australia.³³ He departed from San Francisco in the US on 4 March 1852, on the board of clipper *Golden Gate*, and celebrated his 29th birthday the next day. After reaching Hong Kong, his journey continued on 24 May via Singapore (on the board of brig *Oceanica* with 11 passengers) and Java (Dutch West India) to Melbourne, the capital city of the new British colony Victoria (Port Phillip District),³⁴ where he disembarked on 31 August 1852.³⁵ His wish to explore the smallest continent on the other end of the world was motivated among other reasons by the gold fever that was at its peak at the time. In the 1850s, Victoria was the source of more than a third of the global gold production; this meant that the

31 Cf. James JUPP (ed.), *The Australian People: An Encyclopedia of the Nation, Its People and Their Origins* (Cambridge: CUP 2001), pp. 251–252; Michael CIGLER, *The Czechs in Australia* (Melbourne: AE Press, 1983), p. 7.

32 Cf. G. P. WHITLEY, *Lhotsky, John (1795–1866)*, Australian Dictionary of Biography, National Centre of Biography, Australian National University, <http://adb.anu.edu.au/biography/lhotsky-john-2357/text3085>, published first in hardcopy 1967, accessed online 20 March 2020; M. CIGLER, *The Czechs in Australia*, p. 10.

33 The first was, according to the traveler Josef Kořenský (1847–1938), probably Jan Jílek (1818–?) from Litomyšl, who lived in Australia in the years 1838–40 and worked as a butcher in Sydney; Cf. Josef KOŘENSKÝ, *K protinožcům: Cesta do Australie, Tasmanie, na Nový Zeland, Ostrovy Přátelské, Samojské a Vitijské a návrat Celebesem, Javou, Korálovým mořem, Siamem, Čínou, Žaponskem, Koreou a Sibiří*. 2. díl (Praha: Otto, 1904), pp. 373–376; Jiří MARTÍNEK – Miloš MARTÍNEK, *Kdo byl kdo – naši cestovatelé a geografové* (Praha: Libri, 1998), p. 224; SOA v Hradci Králové, sbírka matrik Východočeského kraje, inv. č. 5571, matrika narozených města Litomyšl a předměstí (1817–1833), p. 26. (Jan Jílek pokřtěn 18. 1. 1818).

34 Victoria separated from New South Wales in 1851. At the time, the colony had a population of 77 000.

35 “Melbourne shipping,” *Empire Newspaper* (Sydney) September 7, 1852, 2; “Shipping intelligence,” *Argus* (Melbourne) September 1, 1852, 4. Preiss is probably one Hungarian in the steerage; The *Assisted passenger lists* of the Public Record Office Victoria starts with the year 1839, but Preiss’ account was not found here. See Public Record Office Victoria, <https://prov.vic.gov.au/explore-collection/explore-topic/passenger-records-and-immigration/assisted-passenger-lists> (accessed March 20, 2020).

colony could introduce the gold standard to cover its own currency.³⁶ Preiss kept his livelihood as a gold miner for about four years, but admits later that he 'spent more than exploited'.³⁷ He visited the gold mines in Forest Creek,³⁸ Ballarat³⁹ and Mount Korong,⁴⁰ as well as Owen's mines.⁴¹ The working conditions in the mines were very hard at the time, which eventually led to an uprising in Ballarat in November 1854: the diggers built a fortified camp on the Eureka Hill, protected with a palisade against the attack of cavalry. The rebels even decided to proclaim a sovereign Australian republic and raised a blue flag with a white Southern Cross as a sign of independence, but they were defeated soon afterwards in a very short battle on 3 December, 1854, during which five soldiers and 20–30 miners died.⁴² Eduard Preiss, however, did not participate in these events, as he had already been on his way from Victoria to Queensland since September 1854. Travelling solely on foot, he reached his destination in February 1855.⁴³

The golden fever soon attracted two other Czechs to the fifth continent: Čeněk Paclt and Josef Polák. Paclt arrived in the summer of 1857 and spent six years (with a break between years 1862–1864) in the country before moving to the New Zealand in 1865.⁴⁴ Josef Polák (1844–1899), a skilled gardener, came to West Australia as the first colonist of Czech origin in that region on 1 January 1879. He started his career as the main gardener of the governor in Perth and later worked as a railway construction inspector. In 1882, he apparently took part in one of John Forrest's expeditions to the Australian outback. When the gold fever reached West Australia, Polák invested all his money in a gold mine, but lost everything soon afterwards and decided to return to his homeland. Unfortunately, the unsuccessful

36 Stuart MACINTYRE, *Dějiny Austrálie* (Praha: NLN, 2013), p. 69.

37 E. PREISS, "Ze života," p. 123.

38 Victoria Film Locations, 'Forest Creek Gold Mine', Film Victoria Australia, <https://www.film.vic.gov.au/choose-victoria/locations/forest-creek-gold-mine> (accessed March 20, 2020).

39 This mine is still in operation, producing 40 000 ounces of gold per year. See *Ballarat Gold Mine*, <https://ballaratgoldmine.com.au/> (accessed March 20, 2020).

40 Today *Mount Korong Nature Conservation Reserve*. See *Goldfields Guide* <https://www.goldfields-guide.com.au/explore-location/370/mount-korong/> (accessed March 20, 2020).

41 Impossible to identify.

42 Peter DENNIS (ed.), *The Oxford Companion to Australian Military History. Second Edition*. (South Melbourne: OUP, 2008), 199 (Eureka Stockade).

43 "A Trapper's Experience of Australia. To the Editor of the Age." *Age* (Melbourne, Vic. 1854–1954), February 14, 1862, 7.

44 J. SVOBODA (ed.), *Čeněk Paclt Cesty po světě*, pp. 62–103.

digger died of stroke that he suffered on his farewell party on 24 October 1899. He is buried at the Anglican cemetery in Perth.⁴⁵

Eduard Preiss decided in 1856 to try his luck in coal mines and moved to Newcastle (New South Wales). He probably was not very satisfied with the work there and soon returned to neighbouring Queensland⁴⁶ to the Moreton Bay region (today Brisbane). Preiss found a job on a remote cattle station near the Logan river (about 20 km from the centre of Brisbane), “far from any white settlements”.⁴⁷ The owner of this station was Mr. Carden Collins⁴⁸ – James Carden Collins (1829–1916),⁴⁹ who came from the family of a naval officer and worked as a cattle selector for the Central Queensland Meat Export Company at the time. Collins died at 87 in the coastal town of Yeppoon, about 700 km from Brisbane.⁵⁰

The Logan river basin was still heavily populated with Aboriginal inhabitants, whose lifestyle Preiss found remarkably interesting, and therefore wanted to study it more thoroughly.

“I decided to study the man in his natural child-like state and joined the natives. For three years, I travelled with them in the altogether, completely naked, on their fishing and hunting expeditions, so that I could get to know the country I describe as best as possible.”⁵¹

Even though Preiss devotes three whole pages to the time he spent among the natives of Queensland (“Australian savages”, as he calls them), he could not set his narration in broader historical perspective. It should therefore be mentioned that according to recent Australian historiography, the number of Aboriginals on the continent in 1788 can be estimated at 750 000–1 000 000 people. Most of them lived in the territory of New South Wales (500 000), but their number decreased by half to 250 000 in 1851. The first half of the 19th century was the era of frequent confrontations between the native and the white inhabitants, widely known as the frontier wars⁵² or even frontier massacres. The most violent clashes

45 Vladislav MAREŠ, “Josef Polák. První český osadník v západní Austrálii,” *Zvláštní otisk ze sborníku čs. společnosti zeměpisné* 1–2 (1950), pp. 27–29.

46 Queensland became an independent colony in 1859, after separation from New South Wales.

47 E. PREISS, “Ze života,” p. 124.

48 “A Trapper’s Experience of Australia,” p. 7.

49 James Carden COLLINS (1829–1916), http://www.bellsite.id.au/helen_tree/HTMLFiles/HTMLFiles_10/P3394.html (accessed February 15, 2020).

50 For a detailed obituary see “Death of an Identity,” *The Brisbane Courier*, June 7, 1916, p. 8.

51 E. PREISS, “Ze života,” pp. 124–125.

52 P. DENNIS (ed.), *The Oxford Companion to Australian Military History*, pp. 216–221 (Frontier Wars).

occurred between 1820-1851 on the island of Tasmania and in the region of today's state Victoria.⁵³ In Queensland, the fights were the hardest circa from 1840 to 1860,⁵⁴ i.e. at the time of Preiss' visit. However, he does not mention the confrontations in his memoirs and most probably did not experience any of them personally. The only conflicts he mentions are the fights among the natives themselves, allegedly for women, ended by peaceful corroboree celebrations and feasting as soon as first injuries occur.⁵⁵ Preiss describes the relationship between the Aboriginals and the white inhabitants as a friendly and convenient collaboration on the herding of cattle and sheep, and explains that the natives were rewarded with iron axes, knives, sheepskin, flour, sugar or tobacco. He adds that they were "so much in love with smoking, that each and every of the men would give his wife to anybody for a whole night in exchange for a piece of tobacco."⁵⁶ As regards the young women, Preiss describes them as "really beautiful, with big and bright eyes, snow-white teeth and delicate limbs" and admits that "since they go about completely naked, it is pleasant to look at them".⁵⁷ The main reason for the disappearance of native inhabitants were not, in Preiss' opinion, the conflicts with the white colonists, but the spread of venereal diseases. Of these, syphilis was the most common, brought in Australia with the first crew of convicts in (the First Fleet) in 1788.⁵⁸ As Preiss explains, "they [did not] know any means to prevent or cure this infection, and therefore usually [died] in pain," and notes that the Aboriginals "[were] dying out so fast that there won't live a single one in a few centuries".⁵⁹ This observation might explain why Preiss tried to record at least something of the language spoken by the tribe among whose members he lived, focusing specifically on numerals. He noticed that the Aboriginals could count only to five, showing higher numbers on their fingers, and that they composed the numerals of ones and twos; this proves how attentive an observer Preiss was, because his records correspond exactly with the findings of

53 Lyndall RYAN, "The Raw Wool Industry, Frontier Massacres and the Dispossession of Australia's Indigenous Peoples," 1820-1851, in: *Resettlement and extermination of the populations: a syndrome of modern history*, ed. Zlatica Zudová-Lešková (Praha: Historický ústav, 2015), pp. 155-168.

54 P. DENNIS (ed.), *The Oxford Companion to Australian Military History*, p. 219 (Frontier Wars).

55 E. PREISS, "Ze života," pp. 128-129.

56 Ibidem, p. 130.

57 Ibidem, p. 129.

58 For more details, see Peter J. DOWLING, "A Great Deal of Sickness: Introduced diseases among the Aboriginal People of colonial Southeast Australia 1788-1900," (PhD diss., Australian National University - Canberra 1997), pp. 104-121.

59 E. PREISS, "Ze života," p. 130.

various ethnographic and linguistic scholars.⁶⁰ Another topic that Eduard Preiss covers extensively in his memoirs are weapons, primarily used for hunting and the provision of food. Firstly, he mentions the 6–8 feet long spear and the boomerang (20–30 inches long and 2–3 inches wide, bent in the middle in a 100–140 degrees’ angle). Another widely used weapon was the nulla-nulla, a three-foot-long mace with sharp hooks on the end to tear up the enemy’s body. This was the only weapon that was never used during hunting, only in war. Other weapons were axes and knives, formerly made of stone and sharpened on stone, but at that time already made of iron. Preiss then proceeds to describe a normal ‘workday’ of the Aborigines: the men left to fish or hunt in the morning, while the women collected edible roots and fruit. When they were tired, they “[lay] down in the shade of trees and [had] their ‘dolce far niente’”. They came all together in the evening in the camp to prepare their food, and used the remaining time of the day to repair their weapons, taw hides etc. On bright nights with full moon, the tribe celebrated corroboree, feasting mostly on kangaroo roast, singing and dancing till morning.⁶¹

During his stay among the Aborigines, Preiss did not miss the opportunity to taste most of the Australian species they hunted. He describes his findings extensively in his memoirs, comparing the samples to the kinds of meat eaten in Central Europe, for example:

emu (salted and smoked thighs)	smoked pork
kangaroo (soup from its tail – a rare delicacy)	deer
common ringtail possum	tastes of eucalyptus
koala	mutton
common wombat	pork
northern hairy-nosed wombat	meat from suckling pigs

Other animals that Preiss describes (but did not taste) are the platypus, the dingo, and the Tasmanian devil (called “the devil-devil cat”).⁶²

60 John HARRIS, *Australian Aboriginal and Islander Mathematics*, and Barbara J. SAYERS, *Aboriginal mathematical concepts: a cultural and linguistic explanation for some of the problems*, more at Ethnomatematics in Australia, AIATSIS, <https://aiatsis.gov.au/collections/collections-online/digitised-collections/ethnomathematics-australia> (accessed March 28, 2020).

61 E. PREISS, “Ze života,” p. 128.

62 Ibidem, p. 127.

In 1859 or 1860,⁶³ Eduard Preiss decided to leave the cattle station and 'the Indian way of life' and return to his former work of a gold digger, starting in August 1859 (or 1860 at the latest) in the Tubra – Talon Creek region (New South Wales). He discovered eucalyptus and kangaroo fossils there, but only a negligible amount of gold: 'Even though I found fossilized shells and sea grass, my claim produced just enough gold for me to cover the expenses and work'.⁶⁴ Being unsuccessful again, he decided to return to Melbourne and continue by ship to London from there. He stayed in Melbourne between January and March and spent that time writing memoirs. These were later published under the title 'A Trapper's Experience of Australia' in the local newspaper, dated 28 January 1862. Preiss summarises his rich ten-year experience in another long newspaper article as well, published on 14 February 1862 in Melbourne;⁶⁵ the same text was later republished on 19 April 1862 in the Tasmanian newspaper *Launceston Examiner*.⁶⁶ Preiss presents himself as a seasoned traveller with experience from the Americas and Mexico and proceeds to give some advice regarding travelling in Australia. He recommends covering the maximum distance of 8–10 miles per day when travelling on foot and lists only the following necessary equipment: a blanket, a butcher knife and fishing gear. Rice is the most convenient food to carry, according to Preiss, and a dog the best companion.⁶⁷ The instructions on how to survive in the bush were perfectly timed, given the failure of a big expedition in 1860–1861, the aim of which was to cross and explore the continent from north to south (from Melbourne to Carpenter Rocks). This expedition was led by a former Irish police officer, Robert O'Hara Burke (1821–1861), and his friend, surveyor William John Wills (1833–1861). Despite having camels, deemed as ideal companions to cross inland deserts at the time, both adventurers died of hunger on the return journey before their rescuers from Melbourne could reach them.⁶⁸ Preiss considered the lack of prior experience with life in the bush as the main cause of their failure, which in turn prompted him to share his knowledge with the newspaper readers.⁶⁹

63 The information is unclear, cf. Ibidem, p. 123, 131.

64 E. PREISS, "Ze života," p. 123.

65 "A Trapper's Experience of Australia. To the Editor of the Age." *Launceston Examiner*, April 19, 1862, p. 7.

66 Ibidem, p. 2.

67 Ibidem.

68 Cf. Jiří MARTÍNEK – Miloslav MARTÍNEK, *Kdo byl kdo*, pp. 34–35; S. MACINTYRE, *Dějiny Austrálie*, pp. 78–79.

69 "A Trapper's Experience of Australia," p. 7.

On 4 March 1862, Eduard Preiss departed from Melbourne on board the *Malvina Vidal* to Hamburg (via India and South Africa, around the Cape of Good Hope). Preiss was afraid that he might be arrested and deported to Austria, as he fought actively with the Hungarians against Austria in 1848. Because of that, he did not linger in Hamburg and transferred immediately to a steamship sailing to London. There he spent the next four months recording his memories from the 10-year long stay in Australia. He presented the results, particularly regarding the 3-year long visit among the Aborigines, in December 1862 before the London Ethnological society. His lecture called 'Aborigines, Australia' was briefly mentioned on 1 December 1862 by the British newspaper *London Daily News*,⁷⁰ and a more extensive article followed in *The Morning Post*.⁷¹ All newspapers explicitly states Preiss' Bohemian origin.⁷²

Mexico in the Time of Maximilian (1864–1867)

According to his memoirs, Preiss visited Mexico three times. The first visit in 1851–1852 was an unexceptional one. After the death of Narciso López and the failure of his Cuban expedition, Preiss – who was at the time in charge of training more volunteers in New Orleans – decided to travel to the western coast of the United States. He took the route via Mexico: first on a ship to Veracruz, then on land to Acapulco, where he took another ship to San Francisco. As he was just passing by, his description of the country is only brief and insignificant, but we can assume that his first encounter with the Mexicans prompted him to return in the future.⁷³

His other two visits to North America are more important, mainly because they took place in 1864–1865 and in 1867, i.e. during the reign of Maximilian I of Mexico. This Habsburg monarch and younger brother of Franz Joseph, the emperor of Austria, seized the throne with the help of Napoleon III. The French sovereign organized a military invasion of the country in 1861, together with Britain and Spain. However, his allies immediately revealed that the true motive was not the Mexican debt, but rather Napoleon's colonial ambitions. In order to pacify the outrage of other European powers, Napoleon – together with the local conservatives – decided to call in a monarch from a European royal family, and in 1863 they offered the throne

70 "Scientific Meetings for the Present Week," *London Daily News*, December 1, 18626.

71 "Ethnological Society," *The Morning Post*, December 18, 1862, p. 3.

72 "Australian Aborigines," *Leader Newspaper* (Melbourne), February 21, 1863, p. 8.

73 E. PREISS, "Ze života," pp. 120–121.

to Maximilian. His government was destined to fail from the very beginning, because as a liberal, he never won the support of Mexican republicans, and soon lost the conservative backup as well. He was captured in 1867 and executed by a firing squad.⁷⁴

Preiss travelled through Mexico extensively during the reign of Maximilian. On both occasions, he stayed mainly in the northern state of Sinaloa, but he voyaged from there to other neighbouring states like Chihuahua, Sonora and Durango, and even made a trip on foot through Tepic (Nayarit) and Guadalajara (Jalisco) to the capital Ciudad de México. In addition to his voluminous memoirs, we can rely on several published letters and his later recollections, which offer a more complex picture of what impressed Preiss most, as well as enable us to analyse in greater detail the opinions of Preiss regarding the Mexican monarchy, the liberal opposition, and the Mexican people in general. If we set his writings into the context of scarce information that the Czech society had about Mexico at that time, we see that Preiss offers a unique record of the incidents of the second empire.⁷⁵

Preiss' recollections were and still are exceptional for three principal reasons. Firstly, even though several adventurers from the Czech lands dared to travel to Mexico in the 19th century, their writings were published only in English or German and were never translated to Czech. One of them was the well-known author Charles Sealsfield, born as Karl Anton Postl in southern Moravia. He visited Mexico in the 1820s and included a great deal of his experience in his novels.⁷⁶ However, having never been published in the Austrian monarchy, his books had only limited influence among the Czech society. Other travellers like Benedikt Roezl or Čeněk Paclt did write in Czech, but their works were published in the 1880s, i.e. almost two decades later than those of Preiss.

The second reason is that in the 1860s, the Czech society had only scarce knowledge of Mexico. The local press informed about the country only at times of crisis, like the War of Independence, the Texas Revolution or the Mexican American War, and these were mostly short notices taken over from the Austrian newspapers and adjusted by the government's censorship. Only few authors, Jakub Malý among them, provided a comprehensive explanation of some events from the Mexican history, such as its loss of Texas in 1836.⁷⁷ Nevertheless, even Malý admits

74 Jiří PERNES, *Maximilián I. Mexický císař z rodu Habsburků* (Praha: Brána, 1997).

75 E. PREISS, "Ze života," pp. 133–134, and 137.

76 Charles SEALSFIELD, *North and South: Or, Scenes and Adventures in Mexico* (New York: J. Winchester, 1844).

77 Jakub MALÝ, "Powstání a nynější stav swobodného státu Texasu," *Časopis českého museum* 16 (1842), pp. 62–80.

that he just summarized the works of other authors. Eduard Preiss, on the other hand, was a direct eyewitness and could therefore correct many of the myths that the Bohemian press took over from the foreign media.

The third reason is that Preiss tried to remain an impartial observer and approach the empire of Maximilian as a topic interesting for the people at home and the Czechs in the United States alike. The monarch was accompanied to the North America by more than 2 000 Bohemians, Moravians, and Silesians, and after his execution, his fellow soldiers returned home and tried to spread interest in all the events. Veterans like Julius Uliczny⁷⁸ or Maximilian's personal physician Samuel Basch⁷⁹ were biased – of course –, often referring to the humanity, liberalism and efforts of Maximilian to modernize Mexico, a goal that was compromised by the treacherous Mexicans. This narrative was disseminated extensively by the government, even in the form of broadside ballads or marketplace songs.⁸⁰ Similarly, the media coverage of the 'adventure' of the young Habsburg was mainly based on the articles collected, translated from various sources and interpreted according to the given newspaper's profile. The conservative press was optimistic,⁸¹ while the liberal media were more sceptical and explained the events as a reactionary intention to impose monarchy on a republican country.⁸² The Czech-American media took a similar stance – not surprisingly, since their editorial staff consisted of political refugees who despised the Austrian monarchy and had to flee the country in the preceding years. They also shared the concerns of their colleagues in the Union that with the help of Maximilian, Napoleon III may support the Confederacy to win the American Civil War.⁸³ The same editor who wrote this assures his readers four months later that Maximilian will never get support.⁸⁴

Annoyed by these biased second-hand interpretations, Preiss wanted to present his own unique perspective based on personal observations. He remained strictly impartial and never fought in either the imperial or the republican army.

78 Julius ULICZNY, *Geschichte des österreichisch-belgischen Freikorps in Mexiko* (Wien: Bartelmus, 1868).

79 Samuel BASCH, *Erinnerungen aus Mexico* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1868); Jan ŽUPANIČ, *Židovská šlechta podunajské monarchie. Mezi Davidovou hvězdou a křížem* (Praha: NLN, 2012), pp. 126–128.

80 *Truchlozpěv nad smrtí brdinského a zbožného císaře Maxmiliána aneb Oučinek zrady* (Hradec Králové: Ladislav Pospíšil, 1867).

81 "Nový císař mexický," *Pražské noviny*, April 12, 1864, pp. 1–2.

82 "Smrt císaře Maxmiliána," *Národní noviny*, July 2, 1867, p. 1.

83 "Napoleon a jih," *Slávie*, March 17, 1864, p. 2.

84 "Francouzi a Mexiko," *Slávie*, July 7, 1864, p. 2.

His contemporaries, such as Jan Habenicht, underlined that he was an educated and observant adventurer.⁸⁵ The Czech-American editors who reprinted his letters appreciated his 'outside-the-box' thinking and honest information and presented him as a trustworthy, unprejudiced observer who knew the country and its people from personal experience.⁸⁶

Based on his ideological background, Preiss promised to remain unbiased in his articles as well:

"During my time in Mexico, I had access to all the social classes, and it was a great opportunity to get to know the prevailing public opinion and circumstances. According to my principles, I am a convinced republican, I follow the Monroe Doctrine, I hate monarchies, and due to personal reasons, I am an enemy of the Habsburg dynasty. However, 'fait justicia pereat umundus'.⁸⁷"⁸⁸

As he confirms on several occasions, he was not fond of monarchy in general, and he becomes a zealous writer whenever he mentions the Habsburgs, e.g. referring to the Austrian emperor with a derogatory name 'Frankie Joseph'.⁸⁹ However, he promises to remain just in the case of Mexico, and praises Maximilian on several occasions: "The emperor was welcome in Morelia with great glory. It may seem strange, but the city suffered a lot throughout the conflict, and happily welcomes the peace. The people here are freethinkers, they love the republic and the emperor will always remain an emperor for them, but there was no justice under the republican rule, while the emperor judges them fairly now, which surprised a lot of reactionaries."⁹⁰

He also denies that all Americans were against the Mexican empire, even though the press was prone to depict the situation this way: "Various American companies start a business here, as they expect peace and protection, and the new government makes deals with them. Therefore, not all citizens of the United States are sworn enemies of the imperial administration that offers them better opportunities to 'make money' than the previous republican one."⁹¹

85 J. HABENICHT, *Dějiny*, p. 761.

86 "Poměry v Mechiku," *Pozor Americký*, July 7, 1866.

87 Preiss meant probably the famous Latin proverb: "Fiat iustitia, et pereat mundus", that we can translate as: "Let justice be done, though the world perish".

88 "Poměry v Mechiku," *Pozor Americký*, July 11, 1866, p. 1.

89 E. PREISS, "Ze života," p. 133.

90 "Dopis z Mexika," *Slávie*, November 17, 1864, p. 1. We cannot confirm that Eduard Preiss is the author or the inspiration of this article as it is unsubscribed. However, we know he was present in western Mexico at the time and that the opinions are resembling his.

91 Ibidem.

Maximilian was certainly not Preiss' favourite ruler, but he considered the other emperor, Napoleon III, to be the true villain and the architect of monarchy in Mexico, controlling Maximilian. It is fascinating how clearly the Czech adventurer understood all the hidden motives of the French emperor and recognized his intention to invade the southern neighbour of the United States right away, when the country was amidst its own exhausting and bloody conflict. Napoleon III decided to use this situation for two reasons: firstly, to support his idea of Latin America, where the Latin element present in the former Spanish and Portuguese colonies should defeat the Anglo-Saxon influence of the United States and the Great Britain, and secondly, for the natural resources found in Mexico. Even at times when Preiss defends Maximilian, he continues to despise Napoleon and calls for the activation of the Monroe doctrine to get rid of the French in Mexico.⁹²

Preiss understood the Monroe doctrine not only as a continental defence mechanism, but rather as a tool of the United States to disseminate their administration and culture. Therefore, he advocated that the U.S. should occupy Mexico. He was not fond of the idea, but – influenced apparently by the Declaration of Independence – concluded that such an act that would protect the lives and property of the people and make the country safe, so that everyone could pursue his own activities. He assumed that the hatred against the occupier would soon change to respect and enthusiasm. This idea may seem rather unexpected, especially when Preiss expresses his love for the country on several occasions, describing Mexico as 'the most beautiful continent of the world'.⁹³ However, as someone well acquainted with the situation there, he was certain that the country was in need of strong guidance; he even states that since the 1830s, it had been a place of anarchy. Not even the presidents who wanted to develop the country were able to do so, to eliminate the divisions and political fragmentation, and thus they never really governed the country. This was the reason that led Preiss to advocate the intervention: to restore order in Mexico.

Despite that, he revised his opinions on the US influence in Mexico in his later writings, and ventures as far as to support the empire: "In 1848, I offered up my life for the freedom of the people, but America cured me completely of the republican ideas and convinced me that people cannot rule themselves. When the

92 "Poměry v Mechiku," p. 1.

93 Ibidem.

nations do not have an emperor or a king, they become slaves and prey to irresponsible and malevolent clergy or treacherous demagogues.”⁹⁴

With regard to Mexico, he undoubtedly meant the liberals celebrated by the US media, whom he considered to be ordinary bandits. He recalls his personal experience with the liberal guerrilla: in 1865, an armed soldier wrapped a lasso around his neck and demanded the payment of what he called a “bandit fee”. Preiss notes that in the areas controlled by the emperor’s troops, there was no fear, while those supervised by the republicans were in the power of the “disorderly and infamous Mexican bandits”.⁹⁵

Preiss openly criticizes the fame and glory that some bandits received from the media and society in general, referring to Billy the Kid and “Buffalo Bill”, whom he claims to know in person.⁹⁶ Preiss complains that they were depicted as noble heroes from novels, not as brutish frauds who shot sheriffs and common people alike. He personally admired the unknown farmers who tried to defend their homes and regretted that the world did not even know their names.⁹⁷ His attitude towards Mexico was similar: “The magazines in the U.S. write extensively about ‘liberals’ who fight a patriotic war for freedom and to restore the republic, yet these liberals are nothing else than bandits and robbers who commit hideous atrocities.” He continues with an interesting observation based on personal experience: “Not the emperor’s regiments, but the working people of Mexico are the avid chasers of the guerrillas, disgusted by the oppression and tyranny, who only want to work in peace and safety.”⁹⁸

Preiss was also interested in popular opinion, and based on his inquiries, he was able to inform the readers in the United States as well as the Czech lands with common perceptions of the situation in the country. He recorded remarkable claims that contradicted the narrative of the liberal media: “Regarding the opinion of the Mexican people, almost everyone in the country supports the empire, the richer and the working classes alike. Only the do-nothings, and those who had governed some of the states during the previous uprisings, and thus became at the expense of the working people, are against the current government.”⁹⁹

94 E. PREISS, “Po jižních státech,” p. 166.

95 E. PREISS, “Ze života,” p. 133.

96 It is probable Preiss does not mean Buffalo Bill but rather some imposter. He uses his name in quotes and the description (shot in the foot and crippled) is not accurate. Also, the real Buffalo Bill was not a bandit.

97 E. PREISS, “Po jižních státech,” p. 168.

98 “Poměry v Mechiku,” p. 1.

99 Ibidem.

He found even more evidence of the popular support of the emperor in 1867 when Maximilian was executed. At the time, Preiss was staying in the city of Parras in Coahuila in the house of a German. When the news about the emperor's tragic fate reached the municipality, they were visited by a policeman with an order from the local prefect to light the building up to celebrate the death. However, the German refused to rejoice at the passing of his fellow countryman, even after being threatened with a fine. He was apparently not the only one less than enthusiastic about the events in the city, as Preiss confirms: "After the sunset, I went into the streets to see for myself how many homes will be lit up apart from the churches, barracks and government buildings: just 20 houses out of the population of 20 000. The next morning, all of them paid the heavy fine and thus proved their allegiance to the empire."¹⁰⁰

Conclusion

The principal aim of this article is to commemorate a forgotten Czech explorer Eduard Preiss and prove that he is omitted unjustly by recent historiography: the large quantity of his writings based on numerous travels all around the world should place him into the pantheon of the most renowned Czech adventurers of the 19th century. Even though some of his thoughts and opinions seem inevitably outdated and his philosophy and personal beliefs can be characterised as a fascinating combination of Marxism, republican attitudes, social Darwinism and the concept of 'otherness', especially when describing exotic cultures, they provide a valuable testimony of the era.

Preiss made a significant contribution to the collective knowledge of the Czech society about remote and hardly accessible countries. He was one of the first Czechs to visit Australia and the first author to write in Czech about Aborigines and Mexico during the reign of emperor Maximilian I. His findings were useful to his contemporaries, and remain useful to scholars today, since Preiss viewed the countries from a unique Central European perspective combined with direct and impartial experience. His writings were published in various newspapers in the United States of America, Bohemia, and Australia, and he was even invited by the London Ethnological Society to give lectures on Aborigines to its members. All this proves that his influence was significant and makes it difficult to understand why Eduard Preiss has been forgotten almost completely.

¹⁰⁰ E. PREISS, "Ze života," p. 137.

RESUMÉ

Předložená studie se zabývá mimořádně zajímavou a svéráznou osobností Eduarda Preisse (1823–1883). Preiss byl velkým světoběžníkem a byl pravděpodobně první etnický Čech, který podnikl cestu kolem světa z vlastní vůle, byť mu se všemi přestávkami trvala jedenáct let. Zároveň byl pravděpodobně prvním Čechem, který navštívil všech pět obydlených kontinentů. V soudobé historiografii je Preiss prakticky zapomenut a neprávem zastíněn jinými světoběžníky (Čeňkem Paclem, E. S. Vrázem, Josefem Kořenským a dalšími). Cílem předložené studie bylo nejenom představit Preissovy pozoruhodné životní osudy širší veřejnosti, ale zaměřit se také na reflexi jeho originálního myšlení a charakterizovat jeho postoje. Hlavní těžištěm předložené studie jsou dvě Preissovy cesty na protilehlé pobřeží Tichého oceánu: do Austrálie (1852–1862) a do Mexika (1864–1867). Právě Preissův pobyt, v těchto od střední Evropy vzdálených koutech světa, zajímavým způsobem zrcadlí jeho pozoruhodné a originální názory. Americký i australský kontinent Preiss navštívil v druhé polovině 19. století, a to v dobách, kdy se na obou světadílech odehrávaly klíčové události a fenomény moderních dějin. Zatímco v Mexiku to byla vláda Maxmiliána I. Habsburského v letech 1864–1867, tak v Austrálii to bylo objevování vnitrozemí, se kterým souvisel rozmach pastevectví a zejména zlatá horečka. Oba australské fenomény výrazným způsobem ovlivnily tamější domorodou společnost. Preiss pobýval mezi australskými Aboriginci tři roky a provedl velmi cenné etnologické pozorování. Své bohaté zkušenosti publikoval v několika novinových článcích a pamětech. Aplikací kritické obsahové a diskurzivní analýzy jeho spisů se podařilo představit jak se na tyto „exotické“ země a jejich obyvatele díval Středoevropan a jakým způsobem vytvářel ideové povědomí o těchto regionech ve své domovině.

STUDIE / ARTICLE

Beautiful and Difficult Years of Adolescence. Aristocratic Education in Late Imperial Russia

ZBYNĚK VYDRA

Institute of Historical Sciences, Faculty of Arts and Philosophy, University of Pardubice

Beautiful and Difficult Years of Adolescence. Aristocratic Education in Late Imperial Russia

The article focuses on the education and upbringing of aristocrats in late imperial Russia (the 1850s–1917). It is based primarily on sources of a personal nature (non-published and published memoirs and diaries). Their analysis shows the main elements, continuity and discontinuity in the education of boys and girls from aristocratic families during their adolescence, i. e. from the age of twelve/thirteen to sixteen/eighteen. Unlike childhood, for which homeschooling was typical, the period of adolescence was significantly more dynamic. The aristocratic education was more influenced by state educational reforms, growing civic awareness, and various ideas about the best preparation for future life and a career. Aristocratic families chose from among elite noble schools, private lycées, or state public schools (gymnasiums). The nobility's approach to education was slowly being democratized. More and more aristocrats studied at state public schools (gymnasiums). At the same time, criticism of the conservative conditions of the education system was heard from the ranks of the aristocracy.

Keywords: imperial Russia, aristocracy, history of education, history of everyday life

Introduction. Sources and methods

Socio-cultural history and the history of everyday life have traditionally occupied a prominent place in global research on late imperial Russia. For a long time, however, the focus has tended to be on the lower classes (peasants, workers), while the elites, especially the nobility, have stood rather on the sidelines.¹ Russian historiography is different; it has been writing about the nobility relatively extensively in recent years. Instead, works focused on the 18th century and the first half of the 19th century, or the so-called Golden Age of the nobility, predominate. This is also true for the subtopic of education, which is of particular interest to us.²

Few historians have dealt with the period of late imperial Russia (the 1850s–1917). Education, schooling, and everyday life are mainly discussed using the examples of particular families or individual educational institutions. However, it

- 1 In Western historiography, the most relevant, influential, and inspirational works on the late imperial Russian nobility as a social group are twenty or more years old. See Seymour BECKER, *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia* (Illinois: Northern Illinois University Press, 1985); Dominic LIEVEN, *The Aristocracy in Europe, 1815–1914* (New York: Columbia University Press, 1993); Priscilla ROOSEVELT, *Life on the Russian Country Estate. A Social and Cultural History* (New Haven – London: Yale University Press, 1995). For the Baltic German nobility, an autonomous part of the broader Russian nobility, see Heide W. WHELAN, *Adapting to Modernity. Family, Caste, and Capitalism among the Baltic Germany Nobility* (Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 1999). Two major and more recent contributions to the social history of nobility/aristocracy in the last years of the Russian Empire are Matthew RENDLE, *Defenders of the Motherland. The Tsarist Elite in the Revolutionary Russia* (Oxford: Oxford University Press, 2010); Douglas SMITH, *Former People. The Last Days of Russian Aristocracy* (London: Pan Books, 2013). Several important books were published on the pre-emancipation nobility. See Jessica TOVROV, *The Russian Noble Family. Structure and Change* (New York – London: Garland Publishing, 1987); Michelle Lamarche MARRESE, *A Woman's Kingdom: Noblewomen and the Control of Property in Russia, 1700–1861* (Ithaca – London: Cornell University Press, 2002); Mary CAVENDER, *Nests of the Gentry. Family, Estate, and Local Loyalties in Provincial Russia* (Newark: University of Delaware Press, 2007); Patrick O'MEARA, *The Russian Nobility in the Age of Alexander I* (London: Bloomsbury Academic, 2019); Katherine PICKERING ANTONOVA, *An Ordinary Marriage. The World of a Gentry Family in Provincial Russia* (New York: Oxford University Press, 2012). Biographies of aristocrats are very rare. For one major exception, see Adele LINDENMEYER, *Citizen Countess. Sofia Panina and the Fate of Revolutionary Russia* (Madison: University of Wisconsin Press, 2019).
- 2 Marina Vladimirovna KOROTKOVA, *Sem'ia, detstvo i obrazovanie v povsednevnoi kul'ture dvorianstva v XVIII – pervoi polovine XIX vv.* (Moskva: APKiPPRO, 2009); Olga Sergeevna MURAV'IEVA, *Kak vospityvali russkogo dvorianina* (Moskva: Linka-Press, 1995); Alina SHOKAREVA, *Dvorianskaia sem'ia: kul'tura obscheniia. Russkoe stolichnoe dvorianstvo pervoi poloviny XIX veka* (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017).

was just during this period when the life of the nobility underwent fundamental economic and social transformations connected with the abolition of serfdom and the gradual change of the society of the estates into a civic one, and a loosening of the identity of the estate of the nobility. Since the late 1850s, the educated and publicly active part of society was wondering what role the nobility should assume in the new conditions. Uncertainty about the future of the nobility was part of social discourse until the First World War.³

The Russian education system was changing significantly as well. The 1860s brought the reform of secondary schools, the expansion of university autonomy, the development of girls' education, and the establishment of private gymnasiums. Therefore, it is essential to ask whether and to what extent these processes and the resulting challenges were reflected in the system of aristocratic upbringing and education. How did the nobility enter the education system? Did they respond to changing trends in education? Did they prefer a specific type of school, and were these preferences changing over time? Did they elaborate a coherent educational strategy? Were they active, or were they just passively adapting to state policy?

The following article is directly related to the study on the upbringing and education of children.⁴ In this text, I have decided to focus only on education and upbringing in adolescence, which corresponds to the age from twelve/thirteen to sixteen/eighteen (with a few exceptions).

The age of university studies was deliberately set aside for several reasons. The first reason is that the interconnection of education and upbringing and the joint influence of school and family mainly concerned children and adolescents. University studies represented a different phase in the life of noblemen and noble-

3 Cf. Igor Anatolievich KHRISTOFOROV, *"Aristokraticeskaja" oppozitsiia Velikim reformam. Konec 1850–seredina 1870-kh gg.* (Moskva: Russkoe slovo, 2002), pp. 138–149. Some representative examples of a discussion at the end of the 19th century, see: Aleksei Ivanovich ELISHEV, *Dvorianskoe delo. Sbornik statei* (Moskva: Universitetskaja tipografiia, 1898); Grigorii Aleksandrovich EVREINOV, *Proshloe i nastoiashchee znachenie russkogo dvorianstva* (Sankt Peterburg: Tipografiia A. Benke, 1898); Valentin Vasilievich IARMONKIN, *Zadacha dvorianstva* (Sankt Peterburg: tip. MPS, 1895); Aleksei Dmitrievich PAZUKHIN, *Sovremennoe sostoiianie Rossii i soslovnyi vopros* (Moskva: Universitetskaja tipografiia, 1886); Anton Antonovich PLANSON, *O dvorianstve v Rossii. Sovremennoe polozenie voprosa* (Sankt Peterburg: Kalashnikovskaia tip. A. L. Trunova, 1897); Fedor Emil'evich ROMER, "Padenie dvorianstva," *Russkii vestnik* 2, 1900, pp. 733–734; Nikolai Petrovich SEMENOV, *Nashe dvorianstvo* (Sankt Peterburg: Tipografiia Spb. akc. obsh. pech. dela v Rossii E. Evdokimov, 1899).

4 Zbyněk VYDRA, "Education and Aristocratic Childhood in Late Imperial Russia," *Kultúrne dejiny / Culture History* 12 (2022), 2, pp. 237–258.

women – it was a period of adulthood resulting from Russian state law, according to which a nobleman became an adult at the age of sixteen and could enter the civil service. At the age of eighteen, he could get married. Girls became eligible to marry at the age of sixteen.⁵ The second reason for omitting university years is purely practical – it is a complex issue worthy of a separate study.

As well as in my previous study on children's education, I focus only on one part of the nobility. The reason is apparent: Russia's hereditary nobility was heterogeneous and numerous. At the end of the 19th century, there were about 1.2 million hereditary nobles, i.e. around 200,000 families.⁶ Thus, I have chosen the aristocracy as the representative group, for which I used the definition offered by Dominic Lieven years ago: the aristocracy consisted of titled (princes, counts, barons) and untitled families, interconnected by family and property ties, close to the imperial family and court, and with the extensive land property.⁷ About 830 titled families lived in Russia at the beginning of the 20th century.⁸ At the same time, I agree with other Lieven's observation: "To construct a table which would illustrate all the relationships and connections running through Petersburg's social and political élite is impossible."⁹ Therefore, when I use the terms aristocracy and nobility alternately in the text, I always refer to – unless explicitly stated otherwise – the higher layer of nobility: the aristocracy.

I have also tried to carry out a quantitative analysis and answer the question: How large was the group of aristocracy studying at the selected educational institutions? Such an analysis is difficult to perform, and this attempt has clear limitations. Firstly, it encounters the ambiguity of the researched group. To identify members of the group by the title of nobility is simple but insufficient. Secondly, the sources from which the quantitative analysis can be performed are only helpful to

5 Gugo Eduardovich BLOSFELDT, *Sbornik zakonov o rossiiskom dvorianstve* (Sankt Peterburg: Izdanie knizhnago magazina iuridicheskoi literatury Davida Vissarionovicha Chichinadze, 1901), p. 2.

6 Avenir Pavlovich KORELIN, *Dvorianstvo v poreformennoi Rossii, 1861–1904 gg. Sostav, chislennost', korporativnaia organizatsiia* (Moskva: Nauka, 1979), p. 42.

7 Dominic LIEVEN, "Elites," in: *Cambridge History of Russia*, vol. 2, 1689–1917 (Cambridge 2006), pp. 227, 232–234. Lieven's conception, see more: Idem, *Aristocracy in Europe*. Russian historiography rarely uses the term aristocracy, and if so, it is more often in contemporary works. Cf. Evgenii Evgen'evich YUDIN, *Kniazia Yusupovy. Aristokraticheskaia sem'ia v pozdneimperskoi Rossii* (Moskva: RGGU, 2012), pp. 49–76; Cf. I. A. KHRISTOFOROV, "Aristokraticheskaia" *oppozitsiia*.

8 A. P. KORELIN, *Dvorianstvo*, p. 31.

9 D. LIEVEN, *Russia's Rulers under the Old Regime* (New Haven – London: Yale University Press, 1990), p. 57.

a limited extent. School commemorative and jubilee books usually contain lists of graduates and sometimes even all internal students (external students, only taking school-leaving examinations before entering university, are generally not on the lists). This makes them immensely useful, but they often merely state names and titles without further information. Therefore, we can determine the number of titled nobles with considerable reliability, but we cannot compile complete and accurate statistics. In many untitled names, it is not possible to establish whether they were nobles or not. In exclusively noble schools, such as the Imperial Alexander Lyceum or the Page Corps, it is not always possible to determine whether the person in question was an “ordinary” nobleman or part of the narrower aristocratic society. Thus, when dealing with secondary schools, we focused on the titled families, aware that the statistics are incomplete. The analyses concerning the share of the aristocracy among students are only illustrative.

The following pages, therefore, have no ambition to provide an exhaustive explanation of the issue of aristocratic education. The aim is to point out the essential elements in the education and upbringing of the aristocracy during the reign of the last three emperors (1855–1917), with references to an earlier period. These draw on the literature mentioned above focused on the first half of the 19th century and some aristocratic sources.

I view education primarily from the personal perspective of the subjects of the educational process. Naturally, I consider the institutional context, state educational policy, and how individual educational institutes functioned. However, the subjective reflection of young noblemen and noblewomen comes first. For that reason, I primarily use sources of a personal nature: diaries and, in particular, memoirs. In the 19th century, Russia had a rich diary tradition, especially in the case of well-born and aristocratic families.¹⁰ For us, one of the main sources is the child and youth diary of Count Aleksei Aleksandrovich Bobrinskii (1852–1927) from the 1860s.¹¹ The diaries are part of the extensive personal collection of A. A. Bobrinskii

10 See Larisa ZAKHAROVA, *Memuary, dnevniki, chastnaia perepiska vtoroi poloviny XIX veka*, *Istochnikovedenie istorii SSSR XIX-nachala XX vv.* (Moskva: Moskovskii Universitet, 1970), pp. 346–367; Laura ENGELSTEIN – Stephanie SANDLER (eds.), *Self and Story in Russian History* (Ithaca: Cornell University Press, 2000); Barbara WALKER, *On Reading Soviet Memoirs: A History of the “Contemporaries” Genre as an Institution of Russian Intelligentsia Culture from the 1790s to the 1970s*, *Russian Review* 59, July 2000, no. 3, pp. 327–352; Jochen HELLBECK – Klaus HELLER (eds.), *Autobiographical Practices in Russia / Autobiographische Praktiken in Russland* (Göttingen: V&R Unipress, 2004).

11 Only recently historians have started to be more interested in Aleksei Bobrinskii. Cf. Petr Serafimovich KABYTOV – Ekaterina Petrovna BARINOVA, “Gosudastvennaia i obshchestvennaia

deposited in the Russian State Archive of Old Acts (RGADA) in Moscow.¹² They remain nearly unknown to researchers and, above all, almost no one has systematically worked with children's and youth diaries.¹³ Aleksei's younger brother Vladimir (1853–1877) also kept a journal, and his childhood and youth notes supplement and extend Aleksei's records. However, Vladimir's notes are not so extensive and do not cover such an extended period.¹⁴

The second essential type of source is memoirs. They occur in two basic types: political (official) memoirs and memoirs written in the style of a family chronicle. Depending on the author's intellectual background and literary abilities, both types often became a comprehensive observation of society and time. For us, the most beneficial memoirs are those written in the style of family chronicles. The authors followed the conventional scheme and devoted part of their memories to their childhood, upbringing, and studies. The first type of memoir is irrelevant to our topic if the authors focused on describing their public career or military service in adulthood and did not mention their childhood and adolescence.

Most of the quoted memoirs are related to exile. The Russian post-revolutionary diaspora was, indeed, of a global nature; however, the aristocracy preferred

deiatel'nost' grafa Alekseia Aleksandrovicha Bobrinskogo," *Severo-Zapad v agrarnoi istorii Rossii* 25, 2019, pp. 169–182; Mikhail Nikolaevich BARYSHNIKOV, "Graf A. A. Bobrinskii v promyshlennoi zhizni Rossiiskoi imperii," *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena*, 2015, nr. 175, pp. 71–79; Aleksandr Sergeevich SMIRNOV, "Graf Aleksei Aleksandrovich Bobrinskii i novaia vlast'," *Problemy istorii, filologii, kul'tury*, 2015, nr. 2, pp. 300–308; Igor Lvovich TIKHONOV, "Poslednii predsedatel' Imperatorskoi arkhologicheskoi komissii graf A. A. Bobrinskoi," in: *Nevskii arkhologo-istoriograficheskii sbornik: k 75-letiiu kandidata istoricheskikh nauk A. A. Formozova* (Sankt-Peterburg: S.-Peterburgskii gos. universitet, 2003), pp. 95–117.

- 12 Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Drevnikh Aktov Moscow (furthermore RGADA), f. 1412, op. 8, ed. khr. 268–300. There are more than forty diary notebooks covering the period from 1860s till 1917. The diaries have not been published yet, except for notebooks from 1910–1911 and a separate diary from February 1917. "Dnevnik A. A. Bobrinskogo," *Krasnyi arkhiv*, 1928, vol. 1 (26), pp. 125–150; Zbyněk VYDRA, "Únorová revoluce v Petrohradě v deníku hraběte Alexeje Bobrinského," *Slovanský přehled / Slavonic Review* 101 (2015), 2, pp. 387–414.
- 13 Cf. Zbyněk VYDRA, "Vospitanie i povsednevnaia zhizn' v aristokraticheskoi sem'e epokhi Aleksandra II: graf Aleksei Aleksandrovich Bobrinskii i ego dnevnik," in: *Aleksandr II i ego vremia. K 200-letiiu so dnia rozhdeniia* (Sankt-Peterburg: Rossiiskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet im. A. I. Gertsena, 2019, pp. 115–129); Idem, *Education and Aristocratic Childhood*, p. 240.
- 14 RGADA, f. 1412, op. 7, ed. khr. 68 Dnevniky (detskie) Bobrinskogo Vladimira Aleksandrovicha, 1865–1866; ed. khr. 69, Iunosheskie dnevniky Bobrinskogo Vladimira Aleksandrovicha, 1867–1868.

certain countries. Most of the authors mentioned above settled permanently in France or stayed there for a longer time. In exile, the associations of nobility were established, the aristocracy maintained mutual contacts, and strengthened their sense of belonging by entering into marriages. An integral part of the shared aristocratic culture was writing and publishing memoirs preserving family and collective memory and passing it on to the next generations. The emigrants considered themselves the sole protectors and heirs of Russia's cultural traditions. Only some of the authors of exile memoirs were politically active individuals trying to explain and defend their political role in pre-revolutionary Russia and the whirlwind of revolutionary events. There were various other motives for writing memoirs as well. The authors intended to bear witness to the tumultuous events they had experienced and witnessed. On a personal level, they needed to cope with the rapid change in their status due to losing their homeland and closest ones. At the same time, they wanted to retain their memories of home for the family memory for future generations.

For this reason, aristocratic memoirs were often very descriptive in detail. The aristocrats tried to capture everything essential from their lives, family history, and everyday life of their milieu. Everything remained only in memory, nothing of it was abroad, and it did not even exist in Russia anymore. Using Lidiia Vasil'chikova's words, "a vanished world turned to dust". The irreversibility of the past was one of the strong motifs in the memoirs, as evidenced by their titles (e.g., *Vanished Russia; From the Drowned World; The Way of Bitterness*). Through memoirs, the emigrants tried to preserve the image of their lives and the whole of pre-revolutionary Russia. Exile memoir literature was predominantly fixed on the pre-revolutionary period. Many memoirs ended with the revolution and the departure into exile, as if life outside Russia did not exist.¹⁵

Almost thirty sources of a personal nature, most of which have been published (see Table 1), were used for this study. Most sources were created after 1860 and covered the entire period until the First World War. The authors can be divided into three generational groups. The first one is the generation from the period the 1850s–1870s that entered secondary schools during the reign of Alexander II

15 For more details on aristocratic memoirs in exile and the USSR see Zbyněk VYDRA, "Exile and Soviet memoirs: Family mansions in aristocratic family memories after the Russian Revolution of 1917," in Radmila Švaříčková-Slabáková (ed.), *Family Memory: Creation, Transmission and Usage in History and Today* (New York: Routledge, 2021), pp. 162–176. Further cf. Julia HILDT, *Der russische Adel im Exil. Selbstverständnis und Erinnerungsbilder nach der Revolution von 1917* (Göttingen: V&R Unipress, 2018).

and Alexander III. This generation was already affected by educational reforms in the 1860s. The second generation from the period the 1880s–1890s studied at the end of the reign of Alexander III, but mainly under Nicholas II. Finally, the third generation of noblemen, born in the first decade of the 20th century, completed their studies during the First World War. In the case of the youngest group, they had only managed to finish their home education by the revolution. In our story, the youngest nobleman leaving his memories of the pre-revolutionary period is Count Pavel A. Grabbe (born 1902). For all the persons mentioned in the table below, I no longer indicate their noble titles and patronymics in the following text.

Table No. 1 – Aristocrats and personal sources

title and name	years of life	source	form of secondary education
Prince Vladimir P. Meshcherskii	1838–1914	published memoirs	Imperial School of Jurisprudence
Count Aleksei A. Bobrinskii	1852–1927	unpublished diary	home education
Count Vladimir A. Bobrinskii	1853–1877	unpublished diary	home education
Prince Boris A. Vasil’chikov	1860–1931	published memoirs	Imperial School of Jurisprudence
Prince Sergei M. Volkonskii	1860–1937	published memoirs	state gymnasium
Prince Georgii E. L’vov	1861–1925	published memoirs	private gymnasium
Prince Evgenii N. Trubetskoi	1863–1920	published memoirs	private gymnasium; state gymnasium
Countess Varvara Bobrinskaia, née L’vova	1864–1940	unpublished memoirs	home education

Prince Vladimir A. Obolenskii	1869–1950	published memoirs	private gymnasium
Princess Mariia S. Bariatinskaia, née Bashmakova	1871–1933	published memoirs	private gymnasium
Countess Sofia V. Panina	1871–1956	unpublished memoirs	Ekaterinskii Institut (state school for noble girls)
Prince Mikhail V. Golitsyn	1873–1943	published memoirs	private gymnasium
Prince Aleksandr D. Golitsyn	1874–1957	published memoirs	home education; state gymnasium
Count Emmanuil P. Bennigsen	1875–1955	published memoirs	Imperial School of Jurisprudence
Prince Pavel P. Lieven	1875–1963	unpublished memoirs	home education; real school (Realschule)
Prince Aleksei V. Obolenskii	1877–1969	published memoirs	state gymnasium
Aleksandr V. Davydov	1881–1955	published memoirs	state gymnasium
Prince Vladimir A. Drutskoi-Sokolinskii	1881–1943	published memoirs	state gymnasium; Imperial School of Jurisprudence
Prince Illarion S. Vasil'chikov	1881–1969	published memoirs	state gymnasium
Count Valentin P. Zubov	1884–1969	published memoirs	home education
Countess Edith Sollohub, née Martens	1886–1965	published memoirs	home education

Princess Lidiia L. Vasil'chikova, née Viazemskaia	1886–1948	published memoirs	private gymnasium
Prince Feliks F. Yusupov	1887–1967	published memoirs	private gymnasium
Prince Sergei E. Trubetskoi	1890–1949	published memoirs	state gymnasium
Count Ivan I. Stenbok-Fermor	1897–1986	unpublished memoirs	private gymnasium
Princess Irina D. Golitsyna, née Countess Tatishcheva	1900–1983	published memoirs	home education
Count Pavel A. Grabbe	1902–1999	published memoirs	Alexander Military School; Page Corps

Many of the nobles on the list were linked by family ties. There were brothers (Aleksei and Vladimir Bobrinskii), fathers and sons (Evgenii and Sergei Trubetskoi), and married couples (Illarion and Lidiia Vasil'chikovy). Other ties were formed through marriages, further underscoring the interconnectedness of the aristocracy.

Some authors would go into great detail – Pavel Grabbe wrote an entire chapter on the Page Corps, Mikhail Golitsyn on the gymnasium, and Emmanuil Bennigsen on the Imperial School of Jurisprudence. Others paid scant attention to this part of their life, dismissing it with only a few sentences (Mariia Bariatinskaia, Edith Sollohub). Still, even these have informative value and complete the overall image of aristocratic upbringing and education from childhood to the threshold of adulthood.

What to do with an adolescent aristocrat? Possibilities for further education.

At the age of thirteen or fourteen, childhood turns into adolescence. The process of upbringing and educating aristocratic scions was changing, especially for sons, whose educational strategy began to be shaped concerning their envisaged careers. Not all adolescent aristocrats had a clear idea of their future since childhood. In

this respect, the family and the positive example of the father or elder, successful siblings played a vital role. But even though the children perceived these examples, they did not necessarily have to form their particular goals according to them. Little Aleksei Bobrinskii considered many options but did not commit much detail to his diary.

The period of adolescence was connected with much emotional turbulence, and some young aristocrats sank deep into their vortexes. Aleksei Bobrinskii's diary reveals the deluges of emotions shaking the young man for several years. Since 1867, when he was fifteen, his youth diaries were already very different from the children's, paying less and less attention to education. In the literature, there is an assumption that he studied in Vevey, Switzerland, in a private boarding school founded by Jean-Jacques Rousseau.¹⁶ This idea corresponds to a biography written by his son Aleksei in exile.¹⁷ Naturally, it is possible that the teachers, who visited him during his stay in Switzerland, came from this boarding school. Nevertheless, Bobrinskii himself does not mention anything like this in the diary. In detail, he only recorded passing the final examinations at the 2nd St. Petersburg Gymnasium in April/May 1870, after which he was allowed to enter university. Once more, he wrote down the examination results in a special notebook. It cannot be said that he would have excelled: he was dissatisfied with his performance in history (he got an overall grade "two") and considered "three" in cosmography to be unfair.¹⁸

Bobrinskii's diaries also changed from a formal point of view. While Russian predominated in the children's diaries, it was increasingly supplemented with French in the youth diaries, which eventually came to dominate. For example, from 18 January to 30 May 1867, the journal is written almost entirely in French.¹⁹ However, there was no pattern in changing languages because, at other times, French intertwined with English.²⁰ The sudden dominance of French most likely coincided with the new role of an adolescent aristocrat entering the great world of St. Petersburg balls and theatres.

16 Igor L'vovich TIKHONOV, "Predvoditel' dvorianstva, senator, deputat, ministr, arkheolog. Graf A. A. Bobrinskii," in: *Znamenitnye universanty. Ocherki o pitomtsakh Sankt-Peterburgskogo universiteta*, vol. 1 (Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, 2002), p. 72.

17 Bakhmeteff Archive (furthermore BAR), Columbia University Rare Book and Manuscript Library, New York. Bobrinskii Papers. Graf Aleksei Aleksandrovich Bobrinskii 1852–1927, p. 4.

18 RGADA, f. 1412, op. 8, ed. khr. 275, l. 134–142; ed. khr. 238, l. 3.

19 Ibidem, ed. khr. 272.

20 Ibidem, ed. khr. 272, l. 39.

Social life completely absorbed Alexei and what he would note down in the first place were social contacts, information about entertainment (skating, balls, visits to theatres), and acquaintances with girls. The diaries became more sentimental: Aleksei was very sensitive and often in love. We can notice an outburst of platonic love for Grand Duchess Ol'ga Konstantinovna,²¹ love for Princess Aleksandra ("Ara") P. Viazemskaia in the winter of 1867–1868,²² feelings for Princess Vera A. L'vova in 1869–1870,²³ Mariia D. Naryshkina in 1871,²⁴ and finally the greatest love for Countess Sofia P. Shuvalova in 1872–1874.²⁵ Just as Aleksei confided intimate feelings to the diary, he feared that strangers would read his notes: "[...] I am afraid of my diary being attacked," the young count wrote on 29 December 1867, adding: "I fear that anyone could read my diary."²⁶ The days when the children's author gave his diary to his parents so they could read it were gone for good.²⁷ A few years later, in October 1875, Aleksei remembered his young loves with an ironic smile: "What an inquisitive child I was. And how curious love is. I loved twenty people simultaneously."²⁸ In this respect, diaries are a genuinely invaluable authentic source, capturing the author's immediate emotional and mental processes. If other adolescent aristocrats experienced similar expressive movements, they usually did not write about them in their memoirs. For whatever reason, young love was not what they wanted to tell their readers about.

Comparing Bobrinskii's notes with Aleksandr A. Polovtsov's (1832–1909) diary reveals that Polovtsov, already at the age of six, clearly imagined that his life

21 Ibidem, ed. khr. 270, l. 8, 9, 10, 34. Grand Duchess Ol'ga Konstantinovna (1851–1929), granddaughter of Emperor Nicholas I, since 1867 wife of King George I of Greece.

22 RGADA, f. 1412, op. 8, ed. khr. 271, l. 62; Ibidem, ed. khr. 272, l. 6–7. Princess Aleksandra Pavlovna Viazemskaia (1855–1928, according to other data 1851–1929), married Dmitrii S. Sipiagin (1853–1902).

23 Ibidem, ed. khr. 274, l. 38, 50; ed. khr. 275, l. 120. Princess Vera Aleksandrovna L'vova (1848–1924), married Prince Petr G. Volkonskii (1843–1896). Her elder son Aleksandr Petrovich married Sof'ia Alekseevna Bobrinskaia, daughter of Aleksei Aleksandrovich.

24 Ibidem, ed. khr. 275, l. 207, 225. Mariia Dmitrievna Naryshkina (1849–1925) married Prince Fedor Sergeevich Golitsyn (1850–1920).

25 Ibidem, ed. khr. 275, l. 236, 284; ed. khr. 276, l. 23. In 1879, Countess Sof'ia Petrovna Shuvalova (1857–1928) married Count Alexander Konstantinovich Benckendorff 1849–1916/17).

26 Ibidem, ed. khr. 271, l. 62.

27 See Z. VYDRA, *Education and Aristocratic Childhood*, p. 241; Andrei V. MAMONOV, "Detskii dnevnik A. A. Polovtsova," *Rossiiskaia istoriia* 2015, No 3, p. 171.

28 RGADA, f. 1412, op. 8, ed. khr., 274, l. 115.

would be connected with civil service.²⁹ Polovtsov came from a significantly more modest family background than Bobrinskii. Rather than to the court aristocracy, his family belonged to the service nobility, and Polovtsov could hardly have imagined himself without a civil servant career. Bobrinskii's position was different. Being the eldest son in a very wealthy family, he did not have to enter the civil service, yet his future was fully guaranteed. Nevertheless, the possibility of an aristocrat not engaging in public affairs in late imperial Russia was almost out of the question. The state/homeland service was the basic idea on which the mentality of the nobility was based, and this idea was fostered from a very young age. In the 1860s, about three-quarters of nobles had been in the civil service at some stage of their lives.³⁰ Sergei Trubetskoi wrote: "I always used to hear that everyone was obliged to 'serve' Russia somehow [...] From the conversations of adults, I clearly understood that all adults (understand – men) must somehow engage in public affairs. Being a 'rich idler' and living only for own pleasure was something very shameful, almost embarrassing. 'Noblesse oblige' – this was tacitly considered an absolute duty. From the interviews and notes of adults, I deduced that we were obliged to serve not anyone in particular but society, science, art."³¹

The reforms of the 1860s further strengthened the public engagement of the nobility: mainly the abolition of serfdom and the introduction of local self-government. Similarly, Varvara Bobrinskaia remembered the atmosphere of the 1860s and the 1870s: "Everybody was rushing to serve the liberated people. My father left the guard regiment, settled in the countryside, and became a Justice of the Peace."³²

At the same time, noblemen were automatically assumed to set an example with their behaviour. Feliks Yusupov recalled that home education's basis was simplicity, modesty, and responsibility towards others: "The more you have, the more you owe to others. Be modest. If, in something, you are at a higher position than others, may God protect you from showing it to them."³³ Lidiia Vasil'chikova perceived her state of nobility as something extraordinary and differentiating her from

29 A. V. MAMONOV, "Detskii dnevnik," pp. 174–175.

30 S. BECKER, *Nobility*, p. 113.

31 Sergei Nikolaevich TRUBETSKOI, *Minuvshee* (Moskva: DEM, 1991), pp. 48–49.

32 Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii Moscow (furthermore GARF), f. 5819, Bobrinskaia Varvara Nikolaevna, op. 1., ed. khr. 5, Khronika moei zhizni. Vospominaniia (1864–1930), l. 11.

33 Feliks Feliksovich YUSUPOV, *Memuary v dvuch knigach. Do izgnaniia. 1887–1919* (Moskva: Zakharov, 1998), p. 31.

other people, not in terms of haughty superiority, but in terms of obligation and responsible service.³⁴

The service to the homeland and society could take various forms. The ideal of service was materialised in two essential social roles: a nobleman-landowner and a state servant. These two roles may not have always been in accordance with each other. The time when every nobleman owned land and at the same time served the state was over. The abolition of serfdom eliminated a strong bond between the nobles and the state, which had so far guaranteed the nobility property rights. At the end of the 19th century, many nobles believed that the state had dismissed them and saw their public role either in the service to their estate or the nearest society, not in the state civil or military service.

According to Varvara Bobrinskaia, “The attitude to the military and civilian career was disdainful and contemptuous. All young people were destined to go through university and then embark on a journey of service to the nation.”³⁵ Illarion S. Vasil’chikov observed that many of his university friends and colleagues had come to the belief that “for landowners, land ownership means duty and obligation – to bring as great benefit to the local peasants as possible, to provide them with the improvement of material and cultural conditions.”³⁶ Using slightly different words, Boris A. Vasil’chikov aptly notes, “Some served the government, others served the people opposing the government, but all of them found complete satisfaction in serving [...] the service was considered a duty of a nobleman.”³⁷

Obtaining a proper education was necessary for achieving the ideal of public service, whatever the ideal involved. For young noblemen, education opened various ways of publicly asserting themselves. However, the ways they would choose depended not only on them; the family, traditions, and financial possibilities played an important role. Homeschooling was expensive and not available to all noble children. Aristocratic families did not have to worry about the financial cost and provided their children with home education up to the period of adolescence when the children were to start attending secondary school. A completed secondary education was generally considered the standard for noble sons. Moreover, it was a pre-

34 Lidiia Leonidovna VASIL’CHIKOVA, *Ischeznuvshaia Rossiia. Vospominaniia kniagini Lidii Leonidovny Vasil’chikovoi 1886–1919* (Sankt-Peterburg: Peterburgskie sezony, 1995), p. 75.

35 GARE, f. 5819, op. 1, ed. khr. 5, l. 13.

36 Illarion Sergeevich, VASIL’CHIKOV, *To, chto mne vspomnilos...* (Moskva: OLMA-PRESS, 2002), p. 54.

37 Boris Aleksandrovich VASIL’CHIKOV, *Vospominaniia* (Moskva: Nashe nasledie, 2003), p. 90.

requisite for enrolling at university and joining the civil service. For civil service, there was a direct imperative of the law: according to the imperial decree of 9 August 1809, career advancement was conditioned by a university education. Only a university graduate, or one who passed a special exam, could achieve the 8th grade of the Table of Ranks, i.e. the rank of a collegiate assessor.³⁸ And if the applicant had not studied at a Russian secondary school, he could not enter university (unless he passed special exams).³⁹

Before and at the beginning of the 1860s, secondary education was primarily at home. Teachers from gymnasiums went to a family, and every year, boys, as external students, took exams to advance to the following year. They only started attending classes in the final grade, or – like Aleksei and Vladimir Bobrinskii – they merely passed the school-leaving examination.⁴⁰ The eight-year full-time study became more common in the following decades. Nevertheless, both types of education continued to coexist. For example, at the Katkov Lyceum in Moscow, in 1905, Prince Vladimir V. Golitsyn and Prince Mikhail L'. Shakhovskoi were among the graduates, and while Golitsyn had studied at school only from the sixth to the eighth class, Shakhovskoi had done so for eight years.⁴¹

38 The rank of collegiate assessor guaranteed (until 1845) gaining the hereditary nobility. University education and civil service were thus a means of social advancement even for the non-nobles. Cf. Evgeniia Konstantinovna SYSOEVA, *Shkola v Rossii XVIII – nachalo XX vv. Vlast' i obshchestvo* (Moskva: Novyi khronograf, 2015), p. 91; *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, Sobranie II (1825–1881)*, vol. 9 (1834), part 1, nr. 7724 (Sankt-Peterburg: Tipografiia 2 Otdeleniia Sobstvennoi e. i. v. Kantseliarii, 1835), pp. 656–657.

39 Count Pavel Aleksandrovich Bennigsen (1845–1919) did not finish his studies at the Imperial School of Jurisprudence and left Russia to study in Heidelberg. To be allowed to enter the civil service, he returned to Russia and enrolled at the University of Derpt (Tartu). However, as he did not have a certificate of completing gymnasium classes at the Imperial School of Jurisprudence, he could only enrol as an external student. To be able to begin serving at the Ministry of the Interior, he had to pass a special exam. It was not difficult. See Emmanuil Pavlovich BENNIGSEN, *Zapiski (1875–1917)*, vol. 1 (Moskva: Izdatel'stvo im. Sabashnikovykh, 2018), pp. 23, 26–27.

40 GARF, f. 5819, l. 15; University College of London. School of Slavonic and East European Studies Library. Lieven Collection. Paul LIEVEN, *Dela davno minuvshikh let i teni tekhn, kago uzhdet, 1875–1925*, in: London School of Slavonic and East European Studies, Lieven Collection, p. 32; Valentin Platonovich ZUBOV, *Stradnye gody Rossii* (Moskva: Izdatel'stvo Indrik, 2004), pp. 14–15.

41 *Spiski byvshikh i nastoiashchikh vospitannikov Imperatorskogo Litseia v pamiat' Tsesarevicha Nikolaia. Prilozhenie k "Litseiskomu Kalendariu" na 1907–1908 uchebnyi god* (Moskva: Universitetskaia tipografiia, 1908), pp. 54–55.

The choice between in-class study and homeschooling very much depended on the family. Pavel Lieven studied at home because his mother wanted to shield him from the possible negative influence of his classmates. Pavel understood her motives, but in retrospect, he was critical of this method because education in isolation from a group of children from other families and social classes made his social interaction in adulthood more difficult.⁴² For this reason, other parents made the opposite decision to Princess Lieven. Sergei Trubetskoi believed that: “Father and Mother [...] quite rightly decided that while the family had the most significant educational importance in childhood, later the boys would greatly benefit from immersing themselves in the ‘social’ life of the school. [...] They considered it desirable for us to come into contact with gymnasium classmates from other social classes than just the one we were born into.”⁴³

In this case, the fact that Sergei’s father Evgenii had also studied at the gymnasium and his views on education were progressive played a role.

The nobility discussed the education issues very intensively – more so by the provincial nobility that felt more threatened by social changes than by the aristocracy. Local noble assemblies perceived strengthening liberal and democratic sentiments in society as a problem and considered maintaining privileged aristocratic education on the principle of closed institutions of the estates to be one of the means of facing it. However, there was no general agreement. Some aristocratic assemblies (e.g. in the Vladimir and Voronezh Provinces) promoted the schools of the estates, while others (e.g. in the Tambov and Tver Provinces) wished for civic-oriented schools. At the same time, at the beginning of the 20th century, the aristocracy demanded state funding of aristocratic schools.⁴⁴

Elite aristocratic schools

The debates about education and schools primarily took place among the provincial nobility. Still, to some extent, they affected the aristocracy living permanently in St. Petersburg and Moscow, which also depended on the state’s school policy. While in Great Britain, there was a tradition of elite, independent, private second-

42 P. LIEVEN, *Dela davno minuvshikh let*, p. 33.

43 S. N. TRUBETSKOI, *Minuvshee*, p. 37

44 Ekaterina Petrovna BARINOVA, *Rossiiskoe dvorianstvo v nachale XX veka. Ekonomicheskii status i sotsiokul'turnyi oblik* (Moskva: ROSSPEN, 2008), p. 70.

ary schools (Eton, Harrow, Winchester), the Russian aristocracy had nothing of this kind. Even if estate schools were open only for the nobles, they were state institutions founded from above, not from below, by the nobility. The educational models were transferred from the West but adapted to the needs of the state. If they paid attention to education, Peter the Great and other emperors/empresses were primarily concerned with training state officials. The state controlled the educational system and changed it according to temporary political interests. The aristocracy could choose between two main directions in education: military and civilian schools. In this field, the closest model to Eton's was the Page Corps, the Imperial Alexander Lyceum, and the Imperial School of Jurisprudence. All three schools were exclusively aristocratic; however, they were established by the state rather than by aristocratic self-government.

The Page Corps was the most prestigious way to begin an army career. The aristocracy and the army were traditionally closely linked. The most prestigious part of the army was the Imperial Guard, and the aristocracy wanted to enter mainly its ranks. The ways to join the Guard differed, but the Page Corps remained the most elite school preparing its future officers. The beginnings of the Page Corps date back to the reign of Peter the Great. The final form of the Corps as an elite cadet school crystallised in the early 19th century.⁴⁵ Studying at the Page Corps was significantly cheaper than at the Alexander Lyceum or the Imperial School of Jurisprudence. Full-time learners studied at the expense of the state, and for external students, parents paid 200 roubles a year.⁴⁶ However, it was not enough to be a hereditary nobleman to be allowed to join the Corps. Accepted were only the boys who were (a) sons or grandsons of generals, (b) sons or grandsons of envoys, governors and governorate marshals of the nobility, (c) sons or grandsons of civil servants of the first three classes, (d) great-grandsons of civil servants of the first two classes.⁴⁷

45 Otto Rudolfovich von FREIMAN, *Pazhi za 183 goda (1711–1894). Biografi byvshekh pazhei, s portretami* (Fridrichshavn: Tipografiia aktsionernogo obshchestva, 1894); Dmitrii Mikhailovich LEVSHIN, *Pazheskii Ego Imperatorskogo Velichestva Korpus za sto let*, 2 vols. (Sankt-Peterburg: Pazheskii iubileinyi komitet, 1902).

46 S. V. BOGDANOV, "Vospitanie elity. Fenomen privilegirovannogo obrazovaniia v Rossiiskoi imperii kontsa XIX – nachala XX veka," *Vestnik Permskogo universiteta* 3 (30), 2015, p. 11.

47 German Sergeevich CHUVARDIN, "Pazheskii korpus kak elitoobrazujushchaia struktura Rossiiskoi imperii v period pravleniia imperatorov Aleksandra III – Nikolaia II," *Istoriia. Sotsiologiia. Kul'turologiia. Etnografiia* 4 (2012), p. 43.

The institution's prestige was high because the chosen students were, in their senior years, selected to become the "chamber pages" and serve at the imperial court, where they were assigned to members of the imperial family. Excellent study results could facilitate a further career in the army and open the door to court society. For many families, the Page Corps was a traditional institution where they sent their sons. During the existence of the Page Corps, for example, thirteen members of the count family of Grabbes studied there. Pavel Grabbe was the last of the family to join the Corps in 1915. First, thirteen-year-old Pavel studied in the Alexander Cadet Corps. "What did you expect? It's not the Page Corps," his elder brother said, brushing off his disappointment with this school, which did not have a bad reputation but was not so prestigious. Thus, Pavel soon moved to the Page Corps, which immediately impressed him with the magnificence of its seat in the Vorontsov Palace. However, his enthusiasm quickly faded, and he began to be opposed to everything military. Father's arguments that he comes from a military family and must honour tradition (Father was a Corps graduate, too) were of little avail. In the end, Pavel did not have to solve the dilemma of whether to continue at this school or not: the revolution in 1917 brought an end to his studies and the Page Corps.⁴⁸

The curriculum of the Page Corps corresponded to the programme of the classical gymnasium, and besides, it was extended by military theory, fencing, dancing lessons, and horseback riding. A graduate of the Page Corps was to be an exemplary "officer-courtier". A particular group of courses included professional military subjects: military history, tactics, fortification, military topography, and hippology. The range of subjects was so broad that some students complained about the too theoretical and superficial schooling, as there was no time left for teaching in detail.⁴⁹ From its beginnings until the revolution, Page Corps was closely connected with the Imperial Guard. During the reign of the last three emperors, more than 80 % of graduates joined the various guard regiments, most of them serving in the cavalry. Those who opted for infantry most often chose the oldest of the regiments – Preobrazhenskii. A small minority joined ordinary army regiments, and a truly exceptional choice was the civil service.⁵⁰

48 Paul GRABBE, *Windows on the River Neva. A Memoir* (New York: Pomerica Press Limited, 1987), pp. 89–101.

49 CHUVARDIN, *Pazbeskii korpus*, pp. 49–50.

50 O. R. von FREIMAN, *Pazhi za 183 goda*; D. M. LEVSHIN, *Pazbeskii korpus*, vol. 2, pp. 347–367. In some years, Levshin states fewer graduates than Freiman, whose list is, in general, more detailed.

The civil alternatives to the Page Corps were the Imperial School of Jurisprudence (*Imperatorskoe uchilishche pravovedeniia*) and the Alexander Lyceum. Both institutions functioned on the principle of the estates and were established to educate and prepare young people from aristocratic families for civil service. The school fees were high even when compared to private gymnasiums. In the 1890s, students of the Imperial School of Jurisprudence paid 700–800 roubles a year; students of the Alexander Lyceum even paid up to 900 roubles a year. At the same time, at the private Bychkov/Gurevich gymnasium, school fees ranged from 90 roubles in the first year to 250 in the fourth and the following years. Both schools offered study scholarships.⁵¹

The Imperial School of Jurisprudence was founded in 1835 and combined gymnasium studies with university studies of law. Although it trained future civil servants, some significant figures of the Russian cultural scene were also among its students. Probably the most famous graduate who took a completely different direction was Pyotr Ilyich Tchaikovsky. In the middle of the 19th century, strict discipline ruled in the school. Vladimir Meshcherskii was sent to a preparatory class at the age of eight and experienced the arrival of a new director, the “terrible Colonel Iazykov.” One disobedient student was caught with his waistcoat unbuttoned, hands in pockets, and acted rebelliously against the serving officer, and was sentenced to twenty blows with a cane. Then, the poor boy was expelled from the school.⁵² At the end of the 19th century, the Imperial School of Jurisprudence no longer practised similar draconian methods but otherwise functioned in almost the same paramilitary system as under Nicholas I, including bullying of younger students by older ones.⁵³ The number of students in graduate years slightly increased, from about twenty-five up to thirty in the first two decades to thirty-five up to forty during the reign of Nicholas II. During its entire existence, the school had 2,580 graduates. Among them, the number of titled aristocrats was more or less stable. There were 188 aristocratic graduates, but we only consider this number to be a definable minimum. It is evident that more aristocrats studied at this school, but not all of them completed their studies (see the case of Count Pavel Bennigsen,

51 Vladimir Andreevich DRUTSKOI-SOKOLINSKII, *Da blagoslovenna pamiat'. Zapiski russkogo dvorianina (1880–1914 gg.)* (Orel: Variant V, 1996), p. 76; S. V. BOGDANOV, *Vospitanie elity*, p. 9.

52 Vladimir Petrovich MESHCHERSKII, *Moi vospominaniia*, vol. 1 (Sankt-Peterburg: Tipografiia kn. V. P. Meshcherskogo, 1897), pp. 3–9.

53 The description of the atmosphere, see E. P. BENNIGSEN, *Zapiski*, pp. 87–88; V. A. DRUTSKOI-SOKOLINSKII, *Da blagoslovenna pamiat'*, pp. 69–71.

cited above). We know that a title was not the only criterion for a person to be ranked among aristocrats. Among the title graduates, barons predominated (97 in total), and in the vast majority, they were members of the Baltic families. However, the most successful family were the Obolenskii Princes, whose nine members completed their studies, followed by the Korf Barons, with eight graduates.⁵⁴

The Alexander Lyceum was more focused on humanities, emphasising languages (besides French and German, English was taught there, too), history, and philosophy. The Imperial Alexander Lyceum was founded in Tsarskoye Selo in 1811, and initially, before moving to St. Petersburg in 1843 and changing its name, it was called The Tsarskoye Selo Lyceum. In their first graduate year (1817), Prince Aleksandr M. Gorchakov, the future Chancellor and Minister of Foreign Affairs, and Aleksandr S. Pushkin were among its outstanding students. In Tsarskoye Selo, students were admitted to the lyceum once every three years. Every year, from 1848, its curriculum gradually became closer and closer to that of the Faculty of Law of St. Petersburg Imperial University. However, it was still an aristocratic school, so the curriculum included music, dance, fencing, and physical education. The number of students at the lyceum was around 180, of which 50 studied at state expenses, the others at their own cost. About 15–18 pupils studied in each of the first two classes (younger and older preparatory classes), and from the first to the sixth grades, there were around 30 students in each class.⁵⁵ The lyceum lost some of its lustre in the second half of the century. Yet, it remained a prestigious institution, which was essentially monarchist, patriotic, and conservative, but, at the same time, also one of the most cultural and cosmopolitan in Russia. Several extraordinary personalities of Russian culture and most foreign ministers graduated from the Alexander Lyceum.⁵⁶

54 The lists of the Imperial School of Jurisprudence graduates, see Nikolai L. PASHENNYI, *Imperatorskoe Uchilishche Pravovedeniia i Pravovedy v gody mira, vojny i smuty* (Madrid: Izdanie Komiteta Pravovedskoi kassy, 1967). Further to the history of the school, cf. Emma Aleksandrovna ANNENKOVA, *Imperatorskoe uchilishche pravovedeniia* (Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Rostok, 2006).

55 S. V. BOGDANOV, *Vospitanie elity*, p. 9.

56 Besides Gorchakov, Nikolai Giers (Foreign Minister 1882–1895), Prince Aleksei Lobanov-Rostovskii (Foreign Minister 1895–1896), Count Vladimir Lamzdorf (Foreign Minister 1901–1906), Aleksandr Izvol'skii (Foreign Minister 1906–1910), and Sergei Sazonov (Foreign Minister 1910–1916) graduated from this school. D. LIEVEN, *Aristocracy*, p. 178. For new literature on the history of the Lyceum, see Svetlana Vasilievna PAVLOVA, *Imperatorskii Aleksandrovskii (byvschii Tsarskosel'skii) Litsei* (Moskva: Paritet, 2002); Svetlana Davydovna RUDENSKAIA, *Tsarskosel'skii – Aleksandrovskii litsei 1811–1917* (Sankt Peterburg: Lenizdat, 1999). An over-

All three schools maintained a distinct identity. They functioned as a closed community, a “brotherhood” with a strong ethos. As a military school, the Page Corps had an even more specific “code of honour” tied to the Knights of Malta.⁵⁷ The students’ daily lives were bound both by written and unwritten rules. They were categorically forbidden to drive fast by carriage and by car. They were prohibited from visiting restaurants, cafes, and buffets at railway stations, inns, clubs, dance parties, and amusement parks. Only the students of the last year received permission to visit selected restaurants. The students were allowed to visit the imperial theatres and some other selected stages (Novyi teatr, Novaia opera, Teatr Literaturno-khudozhestvennogo obshchestva, etc.). However, they were not allowed to sit closer than in the seventh row from the stage in the imperial theatres and the fourth row in others. Being closer to the stage was considered inappropriate and tasteless. Visiting entertainment establishments, usually connected with making acquaintances unsuitable for minors, was prohibited. Horseback riding was only allowed outside the city or on the islands.

Besides these standard regulations, each school had its own rules as well. Unlike the students of the Imperial School of Jurisprudence, the students of the Lyceum were forbidden to go by tram. The students of the Page Corps had to rent a carriage immediately at the exit from the institute, even if they did not need to. Some bans were relaxed over the years (e.g., in the 1880s, it was allowed – unofficially – to visit private theatres), or the students circumvented them in various ways. Emmanuil Bennigsen admitted that the students of the Imperial School of Jurisprudence had been secretly let into separate restaurant private rooms. Most students, however, often ended up in the buffet of the Nikolaev Railway Station.⁵⁸ Suppose someone violated both written and unwritten rules and thus affected the honour of the student community and the school. In that case, it could lead to the ostracisation of the student within the community or even prevent him from a future career in such a closed company as a guard regiment.⁵⁹

view of the Lyceum graduates, see *Pamiatnaia knizhka litseistov za rubezhom*, Paris: Izdanie Ob'edineniia b. Vospitannikov Imperatorskogo Aleksandrovsikogo Liceia vo Francii, 1929.

57 G. S. CHUVARDIN, *Pazheskii korpus*, p. 46.

58 E. P. BENNIGSEN, *Zapiski*, p. 98. Further, see Valentina Aleksandrovna VEREMENKO, *Deti v dvorianskikh sem'iakh Rossii (vtoraia polovina XIX – nachalo XX v.)* (Sankt-Peterburg: Leninskii gos. Universitet im. A. S. Pushkina), pp. 140–141.

59 S. V. BOGDANOV, *Vospitanie elity*, pp. 11–12; D. LIEVEN, *Russia's Rulers*, pp. 112–113.

Between military and civic education. Cadet corps and gymnasiums

Elite educational institutions cultivated the noble spirit and helped preserve the estates' exclusivity. However, they could not meet the demand for education either from the side of the nobility or the state, which required a sufficient number of educated and, at the same time, noble officials and soldiers. The needs of the civil service and public administration continued to grow, and the nobility, aware of the importance of education, had to look for other types of schools.

In the first half of the 19th century, cadet corps (kadetskie korpusy) were reserved for the nobility in the field of military education. Thereby the nobles formed the core of the officer corps. In 1825, there were five cadet corps, and another fourteen were founded under Nicholas I. With the advent of reforms in the 1860s, cadet schools' image also had to change. Military Minister Dmitrii Miliutin deprived them of the exclusivity of the estates and turned them into military gymnasiums.⁶⁰ There were only a few exceptions. A unique position was held by military schools that ranked among secondary school institutions but practically functioned as a two-year follow-up study extending the already completed secondary education. Predominantly graduates of military gymnasiums enrolled at this school. The Nicholas Cavalry School, reserved only for nobles, was the most prestigious. Its graduates were expected primarily to join the guard cavalry regiments, which therefore included many representatives of the aristocracy as a result. In 1864–1889, among 1,806 graduates, there were 102 titled noblemen. One of them was Baron Gustav von Mannerheim, the future Finnish field marshal and president.⁶¹ On the other hand, although the Alexander Military School in Moscow mainly admitted nobles, it was far from attractive to the aristocracy. It was an infantry school, and, in the comparable period (1864–1889), it had significantly more graduates: 636 altogether, though only 31 were titled.⁶²

60 John L. H. KEEP, *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462–1874* (Oxford: Clarendon Press, 1985), p. 371; Bruce W. MENNING, *Bayonets before Bullets. The Russian Imperial Army, 1861–1914* (Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 1992), p. 34.

61 Mannerheim studied at the school from 1887 to 1889. Nartsis Nartsisovich BUKOVSKII, *XXV godovshchina Nikolaevskago kavaleriiskago uchilishcha 1864–1889* (Sankt Peterburg: Tipografii I. A. Litvinova, 1889), Appendix, pp. 17–165, 160.

62 Vladimir Ivanovich KEDRIN, *Aleksandrovs кое voennoe uchilishche 1863–1901* (Moskva: Tipografiia G. Lissnera, 1901), pp. 20–127.

Miliutin's reform democratised military education. The number of students went up, there were more competitors to the nobility, and the proportion of noblemen decreased, although not dramatically – from 89 % to 81 %. In 1882, the new Minister of War, Pyotr S. Vannovskii, restored the model of the cadet corps, with fourteen out of eighteen reserved exclusively for nobles. Nonetheless, he did not manage to reverse the trend: in the following decades, the decline of nobles continued. In 1881–1897, it fluctuated between 62 % and 71 %.⁶³

At the end of the 19th century, only 25 % of noble boys studied at military schools. The reason could be a smaller choice of military schools than civilian ones. For the aristocracy, school fees did not play a significant role (moreover, tuition was more or less the same for military and civilian schools, approximately 400–500 roubles per year); a more important consideration was the school's prestige. Furthermore, joining military service was not necessary to graduate from a military school. Many nobles made a military career after graduating from a civilian school: Count Aleksandr V. Golenishchev-Kutuzov (1846–1897) graduated from the Alexander Lyceum (1866), then joined the army and remained in it.⁶⁴ Count Dmitrii F. Geiden (1862–1926) graduated from the gymnasium at the Imperial St. Petersburg Institute of Philosophy (in 1880) and continued his studies at the Faculty of Mathematics and Physics. Still, after graduating from the university, he joined the cavalry artillery of the Imperial Guard. Finally, he graduated from the Nikolaev Academy of the General Staff.⁶⁵

Perhaps the crucial reason for the relative decline in the popularity of military schools was that the possibilities of employment outside the army (for example, in the civil service) expanded. A new ethos of public service pervading Russian educated society in the 1860s led many nobles from the army to the civilian sphere. There were more civil schools than military ones, and a greater variety was available. The primary type of secondary school for the nobility was a classical gymnasium. Real schools were intended for the bourgeoisie, that was not supposed to continue

63 S. BECKER, *Nobility*, p. 123.

64 *Pamiatnaia knizhka litseistov, 1811–1911* (Sankt-Peterburg: Tipografiia Ministerstva vnutrennikh del, 1911), p. 74; *Sbornik biografii kavalergardov*, vol. 4, 1826–1908 (Sankt-Peterburg: Ekspeditsiia zagotovleniia gosudarstvennykh bumag, 1908), p. 259.

65 *Pamiatnaia knizhka gimnazii pri Imperatorskom Sanktpeterburgskom istoriko-filologicheskom institute 1870–1895* (Sankt-Peterburg: Parovaia Skoropechatnia G. Pozharova, 1895), pp. 32–33.

studying at university.⁶⁶ In 1897, 56 % of all hereditary nobles studied at gymnasiums.⁶⁷

In the first half of the 19th century, this had not been the case for a long time, so few nobles studied at gymnasiums. The nobility distrusted the civic type of school, different from the traditional education of the estates, and did not like the composition of the subjects either. The aristocracy preferred educational activities to upbringing, even though fencing, dancing, and horseback riding were gradually introduced into the gymnasium curriculum. Under Nicholas I, the approach to gymnasiums slowly began to change: aristocratic applicants for the study were given priority; teaching classical languages was introduced at gymnasiums, and in general, gymnasiums came closer to university studies. The graduates of gymnasiums were given an advantage when entering the civil service. A positive step toward the nobility was the establishment of exclusive aristocratic boarding gymnasiums.⁶⁸

In the 1860s and early 1870s, gymnasiums underwent a significant transformation. The Statutes of Gymnasiums and Progymnasiums of 19 November 1864 confirmed the dominance of the classical system and the dualism of secondary schools: classical gymnasiums were primarily intended for the nobility, whereas real gymnasiums and progymnasiums (four-year schools) for sons from the merchant and middle-class families, sons of clerics and, exceptionally, peasants. Only graduates of gymnasiums were expected to continue their studies at university. Studies at classical gymnasiums lasted seven years and included religion, Russian and Old Church Slavonic languages, including literature, two old and two new languages (Latin and Greek; French and German), mathematics, physics and cosmography, history, geography, natural history, penmanship, art, and drawing. Real gymnasiums, later renamed real schools, did not have old languages in their curricula. They were more focused on new languages, mathematics, physics, and natural history, to which they added chemistry. Their superiority in numbers evidenced

66 It was not until 1888 that even graduates of real schools were allowed to study at universities, but only at the faculties of mathematics, physics and medicine. At the beginning of the 20th century, the nobles made up about 1/3 of the students at real schools. With a few exceptions, they were not members of aristocratic families but rather impoverished hereditary or personal nobles. E. K. SYSOEVA, *Shkola*, p. 388.

67 S. BECKER, *Nobility*, p. 123.

68 The situation in the first half of the 19th century, cf. E. K. SYSOEVA, *Shkola*, pp. 118–122, 123–124, 137–139, 159–160.

the preferential position of classical gymnasiums: in 1861, out of 94 secondary schools in Russia, there were 83 gymnasiums.⁶⁹

The Minister of National Enlightenment, Count Dmitrii A. Tolstoy (in office from 1866 till 1880), to counter “liberalism” and “nihilism”, intended to make gymnasiums more exclusive (he was a top graduate of the Tsarskoye Selo Lyceum in 1842). Although gymnasiums remained open to everybody, non-noble students were supposed to be discouraged by the demands of study and thus unable to continue their studies at university. The new Statutes of Gymnasiums and Progymnasiums were adopted on 30 July 1871.⁷⁰ The Statutes prolonged gymnasium studies to eight years (the last – 7th class – took two years), emphasising old languages, mathematics, and physics, while the Russian language, literature, and humanities were removed from the curriculum. Even though Tolstoy was dismissed in 1880 and his departure was celebrated by the intelligentsia throughout Russia, little was changed in the system. During the reign of Alexander III, the Ministry of Enlightenment was led by Ivan Delianov, Tolstoy’s deputy, whose views corresponded to those of his boss. Until the end of the century, not much changed.

Table No. 2 Comparison of school subjects at classical gymnasium according to the Statutes of 1864 and 1871⁷¹

Subject	Number of lessons per week according to the Statutes of 1864	Number of classes per week according to the Statutes of 1871
Religion	14	13
Russian Language and Literature	24	24

69 For the reform of 1864, E. K. SYSOEVA. *Shkola*, pp. 232–239. Complete text of 1864 Status in: *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii. Sobranie 2-oe. Vol. 39. Part 2* (Sankt-Peterburg: Tipografiia 2 Otdeleniia Sobstvennoi e. i. v. Kantseliarii, 1864). Nr. 41472, pp. 167–179.

70 Complete text of the 1871 Status in: *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii. Sobranie 2-oe. Vol. 46. Part 2* (Sankt-Peterburg: Tipografiia 2 Otdeleniia Sobstvennoi e. i. v. Kantseliarii, 1874), Nr. 49860, pp. 85–99. For the development of secondary education under Tolstoy, see E. K. SY-SOEVA, *Shkola*, pp. 247–258.

71 Iosif Osval'dovich GOBZA, *Stoletie Moskovskoi 1-i gimnazii 1804–1904 gg. Kratkii istoricheskii ocherk* (Moskva: Sinodal'naia Tipografiia, 1903), p. 189.

Logic	-	1
Latin	34	49
Greek	24	36
Mathematics (including Physics and Mathematical Geography)	28	37
History	14	12
Geography	8	10
Natural History	6	-
French or German	19	19
Neat Handwriting, Art and Drawing	13	-
Neat Handwriting	-	5
In total	184	206 ⁷²

A strict regime bound gymnasiums. The curriculum was based on the drill of Latin and Greek grammar, and the knowledge of ancient history, philosophy, and culture were of lesser importance. The Russian youth were to learn logical thinking and discipline and not to ponder about the complexities of the world. Conservative officials and headmasters approved Tolstoy's classicism, but students were not enthusiastic about it. Aleksei V. Obolenskii studied at the Imperial Lyceum of Tsarevich Nicholas in Moscow: "Up to this day, I do not understand why they taught us Latin and Greek to the exclusion of new languages; they paid no attention to them, while in Latin and Greek we were forced to read and write without a mistake."⁷³

Evgenii Trubetskoi agreed after his experience with the private Gymnasium of Franz Ivanovich Kreiman in Moscow and the state gymnasium in Kaluga. He felt a "Tolstoy lie" in both institutions: "The classical gymnasium represents an

72 It was possible to study one or two new languages, in the latter case the total number of lessons increased to 225.

73 Aleksei Vasilievich OBOLENSKII, *Moi vospominaniia* (Stockholm: Rodnye perezhvony, 1961), p. 57.

irreplaceable level of humane education for teaching literature, history, and philosophy. It would be an excellent school if a classical gymnasium provided but modest basics of humane education. Mastering ancient languages would be a precious gift if it led to comprehending ancient culture's spirit. Unfortunately, we missed this at our Russian gymnasium. The means became the ends. It was almost exclusively a grammar school that taught the formal ability to think and distracted the mind, but at the same time, it gave the mind absolutely no content [...]. The lack of semantic reading of ancient writers was a general shortcoming of the Tolstoy gymnasiums, for which an ancient author was only a source of grammar exercises [...]. During my six-year studies at the classical gymnasium, I don't remember a meaningful reading of ancient writers."⁷⁴

Some students failed in the ancient classical languages. Pavel Lieven fell behind with Greek so much that he had to leave the 3rd St. Petersburg Gymnasium and graduate from a real school (in 1894). He did not understand why he should spend hundreds of hours learning dead languages when there were much more practical things to learn. A real school with a greater emphasis on natural sciences suited him much more: "How interesting botany, zoology, and astronomy are, and how important it is for an educated person to be familiar with them."⁷⁵

Conditions in gymnasiums began to change only at the beginning of the new century. The Ministry of Enlightenment, led by General Pyotr Vannovskii, introduced a change in the curricula of secondary schools. Most gymnasiums transferred Latin into the third year and Greek into the fifth. Moreover, Greek became an optional language. In the first two years of study, the Russian language, history (in which education for patriotism was emphasised), and physical education were emphasised more. When teaching ancient languages, schools began to focus on reading classical authors instead of drilling grammar.⁷⁶ Students hailed the new direction of gymnasiums; Sergei Trubetskoi admitted that secondary education, compared to his father's generation, had progressed and developed in the right di-

74 Evgenii Nikolaevich TRUBETSKOI, *Vospominaniia* (Sofia: Rossiisko-bolgarskoe knigoizdatel'stvo, 1922), p. 5. For further complaints about formalism in teaching classical languages, see B. A. VASIL'CHIKOV, *Vospominaniia*, pp. 18–19; E. K. SYSOEVA, *Shkola*, pp. 340–341.

75 P. LIEVEN, *Dela davno minuvshikh let*, pp. 40–41. Pavel's elder brother Anatol (1872–1937) graduated from the mentioned gymnasium in 1891.

76 Curriculum using the example of the 1st Moscow gymnasium, see I. O. GOBZA, *Stoletie*, p. 18. For the secondary school's reform, see E. K. SYSOEVA, *Shkola*, pp. 392–393; Patrick L. ALSTON, *Education and the State in Tsarist Russia*, Stanford: Stanford University Press, 1969, pp. 159–162.

rection.⁷⁷ The accompanying phenomenon of the changes was the loosening of discipline to the extent that one British observer stated: "Programme of Gymnasia has become easier in recent years. Greek is taught only in the top class; there is less Latin translation and no Latin composition. [...] Everything is made easy, too easy for the boys, they do nothing. [The discipline] has undoubtedly declined since the days of Count Dmitry Tolstoy, who forced them to work."⁷⁸

In summary, at the end of the 19th century, students had somewhat ambivalent feelings about state gymnasiums. Although Sergei Volkonskii was grateful to his parents for enabling him to study at a classical gymnasium, he found the antiquated system disgusting. He did not think that his studies had significantly expanded his knowledge.⁷⁹ Last but not least, students were aware of the political influence on how schools were run: "As eleven-year-old or twelve-year-old boys, we already felt the interference of politics in school management. Therefore, we lost respect for it."⁸⁰ It was often a severe challenge for gifted students. Admittedly, a young aristocrat in Russia had to undergo a more complicated educational process than his counterpart in England or Germany. At the same time, an educated Russian with such a life experience was motivated to engage in public activity and was "more intellectually alive, less secure, less carefree and more adult than their Prussian or English peers."⁸¹

In the first years after the implementation of Tolstoy's reforms, the attempt to transform gymnasiums into mainly aristocratic schools was not successful: while the number of gymnasium students increased from 28,202 to 51,097 in 1864–1875, the percentage of noble students decreased from 70 % in 1864 to 52.8 % in 1875. By 1895, it had risen slightly to 56.2 % but never returned to its original level.⁸² The aristocracy did not lose interest in studying, but the number of non-nobles in schools increased, especially from the ranks of the bourgeoisie. Although aristocratic families criticised the teaching mode and subjects' composition, their sons continued to be sent to gymnasiums. In some cases, it was directly at the request of the boys. Aleksandr D. Golitsyn persuaded his parents to send him to the senior year of the gymnasium because he wanted to get a graduate's medal. As an

77 S. N. TRUBETSKOI, *Minuvshee*, p. 56.

78 Bernard PARES, *Russia and Reform* (London: Constable, 1907), p. 213.

79 Sergei Mikhailovich VOLKONSKII, *Moi vospominaniia*, vol. 2, *Rodina*, Moskva: Isskustvo, 1992, p. 50.

80 E. N. TRUBETSKOI, *Vospominaniia*, p. 7.

81 D. LIEVEN, *Aristocracy*, p. 176.

82 E. K. SYSOEVA, *Shkola*, pp. 257, 273; P. L. ALSTON, *Education*, p. 115.

external student, he would not have been entitled to it. Therefore, Golitsyn entered the 2nd Kharkov Gymnasium with his faithful childhood friend, Prince Aleksandr B. Kurakin.⁸³

Vladimir Obolenskii followed a similar course. His mother, Aleksandra, the founder of a successful girls' gymnasium in St. Petersburg, hated Tolstoy's classicism so much that she preferred sending her son to military school. However, Vladimir wanted to attend university, and the easiest way was via a gymnasium. As a military school graduate, he would have had to pass special exams, and it would not have been easy for him to enter university. Thus, he enrolled at the Bychkov private gymnasium. Teaching ancient languages was not so strict there, at least in the first years. As it was a private school, only members of wealthy families could afford to study there, and there were fewer students in classrooms: in the third year, there were only sixteen students, and in the fourth, eleven. On the contrary, in the state gymnasiums, there were up to forty students in the class. However, according to Obolenskii, the disadvantage of a private school was a weak discipline. In higher classes, there were a lot of "completely debauched boys who swore profanely, got drunk, and lived immorally." Unlike some of his classmates, Obolenskii did not succumb to their destructive influence; nevertheless, he was relieved to have completed his gymnasium studies: "I remember the day of graduating from gymnasium as one of the happiest in my life."⁸⁴

In any case, private gymnasiums were the main alternative to state gymnasiums. There was not much difference between the curricula of public and private schools. However, private gymnasiums were more progressive in various respects. The Gymnasium of K. I. Maia (founded in St. Petersburg in 1856) was the first in Russia to introduce physical education, which started to be taught at state gymnasiums only in 1889.⁸⁵ Private schools were more elitist, with fewer students in a class, warranting a more individual approach to students. The above-mentioned Bychkov (later Gurevich) gymnasium was very popular with the nobility. Besides Obolenskii, Count Vladimir A. Musin-Pushkin (1868–1918, graduated in 1908), Prince Viacheslav V. Tennishev (1878–1959), and Feliks Yusupov belonged to its graduates. Vladimir A. Drutskoi-Sokolinskii also studied there briefly before leaving for the Imperial School of Jurisprudence.⁸⁶ The Polivanov Gymnasium in Mos-

83 Aleksandr Dmitrievich GOLITSYN, *Vospominaniia* (Moskva: Russkii put', 2008), p. 99.

84 Vladimir Andreevich OBOLENSKII, *Moia zhizn' i moi sovremenniki. 1869–1920, Vol. I* (Moskva: Kuchkovo pole, 2017), p. 82. On studies at the Bychkov gymnasium in general, see pp. 71–83.

85 E. K. SYSOEVA, *Sbkola*, pp. 303–304, 404.

86 V. A. DRUTSKOI-SOKOLINSKII, *Da blagoslovenna pamiat',* pp. 54, 56.

cow was in great demand. Although it was not founded until 1868, it quickly became known for its humanistic orientation, close attention paid to Russian and foreign literature, and top teaching staff, earning a reputation as the best school in Moscow.⁸⁷ Within the first 25 years of its existence, the gymnasium was attended by 200 students, of whom 21 had a noble title (one baron, ten counts, eight princes).⁸⁸ In contrast, within a hundred years of existence, the 1st Moscow Gymnasium had only 25 titled graduates out of 2,505. And within fifty years of its existence, the 2nd Moscow Gymnasium had 841 graduates, but only two of them were titled noblemen.

One state lyceum in Moscow also captured the aristocracy's attention. Families looking for a school with an entirely conservative orientation would choose the Lyceum of Tsarevich Nicholas, also known as the Katkov Lyceum. The founder's surname was suggestive of the school's spirit, as Mikhail Nikiforovich Katkov was one of the most prominent figures of conservative thinking in the 1860s–1880s.⁸⁹ The Lyceum was famous for emphasising ancient languages more than classical gymnasiums. In 1895, university courses at the Faculty of Law were opened at the lyceum. Graduating from these courses enabled the students to complete their university studies in as little as three years. Forty-three graduates with the title of nobility, out of a total of 631 in 1873–1907, show that this school was given much greater preference by the aristocracy than Moscow state gymnasiums.⁹⁰

87 Georgii Evgenievich L'VOV, *Vospominaniia* (Moskva: Russkii put', 2002), p. 31; E. K. SYSOEVA, *Shkola*, p. 304.

88 *Moskovskaia muzhskaiia gimnaziia* L. I. Polivanova. *Dvadcatipiatiletie moskovskoi chastnoi gimnazii, uchrezhdennoi L. I. Polivanovym. 1868–1893* (Moskva: Tipografia M. G. Volchianinova, 1893) (the list of graduates, pp. 33–44).

89 He ran the newspaper *Moskovskiiia Vedomosti* and the magazine *Russkii vestnik*, was an exponent of Russian nationalism, a convinced supporter of the autocracy and a strong central government. Especially after taking up in 1881, he represented a new political course and the anti-liberal spirit of the time. He also took part in Tolstoy's gymnasium reform. Cf. Galina Pavlovna IZMESTIEVA, "Mikhail Nikiforovich Katkov," *Voprosy istorii*, 2004, 4, pp. 71–92; Petr Andreevich ZAIONCHKOVSKII, "Aleksandr III i ego blizhaishchee okruzhenie," *Voprosy istorii*, 1966, 8, pp. 130–146.

90 *Spiski byushhikh i nastoiashchikh vospitannikov Imperatorskogo Litseia v pamiat' Tsesarevicha Nikolaia. Prilozhenie k "Litseiskomu Kalendariu" na 1907–1908 uchebnyi god* (Moskva: Universitetskaia tipografiia, 1908).

Table No. 3: Comparison of selected secondary schools⁹¹

School	Type of school	Period	Number of graduates	Graduates with the title of nobility
The 1st St. Petersburg Gymnasium	state	1838–1880	619	4 (0.64 %)
The 2nd St. Petersburg Gymnasium	state	1832–1905	1549	12 (0.77 %)
The 3rd St. Petersburg Gymnasium	state	1827–1910	1868	32 (1.71 %)

91 Sources for the Table are: Dmitrii Nikolaevich SOLOV'EV, *Piatidesiatiletie S.-Peterburgskoi Per-voi gimnazii, 1830–1880* (Sankt Peterburg: Tipografia 2 Otdeleniia Sobstvennoi e. i. v. Kantse- liarii, 1880); Aleksandr Viktorovich KURGANOVICH, *Istoricheskaia zapiska 75-letiiia S.-Pe- terburgskoi vtoroi gimnazii*, 3 vols. (Sankt-Peterburg: Tipografia E. Arngol'da, 1880–1905); B. V. FEDOROV (ed.), *Tret'ia Sankt-Peterburgskaia muzhskaia gimnaziia i ee vypuskniki 1823–1918 gg. Istoriko-biograficheskii spravochnik* (Sankt-Peterburg: VIRD, 2011); Sergei Vasilievich LAVROV, *Pamiatka byvshim uchenikam S.-Peterburgskoi 3-j gimnazii* (Sankt Peterburg: Tipol- itografiia V. Kene i K°, 1911); *Piatidesiatiletie S.-Peterburgskoi Larinskoi Gimnazii 1836–1886* (Sankt-Peterburg: Tipografia M. M. Stasiulevicha, 1886); Konstantin Alekseevich IVANOV, *Piatidesiatiletie S.-Peterburgskoi Piatoi Gimnazii, 1845–1895* (Sankt Peterburg: Tipogr. Vyso- chaishe utverzhd. Tovar. “Obshchestvennaia Pol'za”, 1896); Konstantin Feodos'evich BUTKE- VICH – Leonid Petrovich NIKOLAEV, *Istoricheskaia zapiska izdannaiia ko dnuu piatidesiati- letiia s.-peterburgskoi sestoi gimnazii (1862–1912)* (Sankt Peterburg: Tipografia V. D. Smirnova, 1912); Nikolai Aleksandrovich KUSOV, *Dvadsatipiatiletie S.-Peterburgskoi sedmoi gimnazii (byvshei vtoroi progimnazii) (1867–1892)* (Sankt Peterburg: Tipografia M. M. Stasiulevicha, 1893); *Pamiatnaia knizhka S.-Peterburgskoi vos'moi gimnazii preobrazovannoi iz V progimnazii, 1874–1899* (Sankt Peterburg: Tipo-Litografiia K. Birkenfel'da, 1900); *Kratkii otchet ob Impera- torskoi Nikolaevskoi Tsarskosel'skoi gimnazii za poslednie XV let ee sushchestvovaniia. (1896–1911) (dopolnenie k kratkomu ist. ocherku etoi gimnazii za pervye 25 let (1870–1895)* (Sankt Peterburg: s. n., 1912); I. O. GOBZA, *Stoletie Moskovskoi 1-i gimnazii*; Sergei Vikentievich GULEVICH, *Istoricheskaia zapiska o 50-letii Moskovskoi 2-oi gimnazii. 1835–1885* (Moskva: Tipografiia E. Lissner i Iu. Roman, 1885); Petr VINOGRADOV, *Kratkii istoricheskii ocherk piatidesiatiletiia Moskovskoi III gimnazii (1839–1889 g.)* (Moskva: Tipografiia A. Levenson i K°, 1889); Dmitrii Aleksandrovich SOKOLOV, *Piatidesiatiletie Moskovskoi 4-oi gimnazii. (1849–1899 gg.)* (Moskva: Tipografiia „Russkago T-va pechatnogo i izdatel'skogo dela“, 1899); *Spiski byvsikh i nastoiashchikh vospitannikov Imperatorskago litseia v pamiat Tsesarevicha Nikolaia. Prilozhenie k “Litseiskomu Kalendariu” na 1907–1908 uchebnyi god* (Moskva: Universitetskaiia tipografiia, 1908); *Dvadsatipiatiletie moskovskoi chastnoi gimnazii, uchrezhdennoi L. I. Polivanovym. 1868–1893* (Moskva: Tipografiia M. G. Volchaninova, 1893).

The 4th St. Petersburg (Larin) Gymnasium	state	1836–1886	746	6 (0.8 %)
The 5th St. Petersburg Gymnasium	state	1845–1895	666	2 (0.3 %)
The 6th St. Petersburg Gymnasium	state	1867–1911	1641	17 (1.03 %) ⁹²
The 7th St. Petersburg Gymnasium	state	1870–1892	251	0
The 8th St. Petersburg Gymnasium	state	1874–1899	316	3 (0.94 %)
The Imperial Nicholas Gymnasium (Tsarskoye Selo)	state	1875–1910	718	7 (0.97 %)
The 1st Moscow Gymnasium	state	1804–1904	2505	25 (0.99 %)
The 2nd Moscow Gymnasium	state	1839–1885	841	2 (0.23 %)
The 3rd Moscow Gymnasium	state	1845–1889	840	7 (0.83 %)
The 4th Moscow Gymnasium	state	1850–1899	893	6 (0.67 %)
The Lyceum of Tsarevich Nicholas (The Katkov Lyceum, Moscow)	private/ state, only for the nobles	1873–1907	631	43 (6.8 %)
The Polivanov Gymnasium (Moscow)	private	1868–1893	200	21 (10.5 %)

⁹² The 1st titled graduate only in 1887 (Baron Mikhail Taube), all the others in the 1890s and the first decade of the 20th century.

The figures presented in the table mentioned above show the numbers of graduates, rather than the total numbers of students that were, in fact, significantly higher. Studying at a gymnasium did not necessarily mean finishing the studies. Regardless of social background, successful graduates were a minority: only 4–9 % of students completed their gymnasium studies in due course, a third studied for 9–11 years, and two-thirds did not complete their studies.⁹³ Failure did not avoid aristocrats either. For example, thirteen titled nobles studied at the 8th St. Petersburg Gymnasium from 1874–1899, but only three graduated.⁹⁴ From 1836–1886, nineteen titled nobles studied at the 4th St. Petersburg Larin Gymnasium, and six completed their studies.⁹⁵

The causes of failures cannot be generalised. Some students were not good enough to pass the exams; others decided to leave school for family reasons. Prince Sergei E. L'vov, the elder brother of Georgii L'vov, gave up his studies at the Polivanov Gymnasium to run a family homestead.⁹⁶ It is impossible to determine the ratio of successful and unsuccessful students of aristocratic origin reliably, as the lists of students of particular schools usually state only graduates. Moreover, it is difficult to determine whether some students eventually finished their studies elsewhere. Changing schools was not unusual: brothers Sergei and Evgenii Trubetskoi first studied at the private Kreiman Gymnasium in Moscow, but after two years, they transferred to the state gymnasium in Kaluga because their father Nikolai Petrovich was appointed vice-governor and the family moved. Vladimir Drutskoi-Sokolinskii studied at the gymnasium for only one year and continued at the Imperial School of Jurisprudence.⁹⁷ Count Nikolai A. Bobrinskii (1890–1964), son of Aleksei Alekseevich Bobrinskii and Varvara Bobrinskaia, studied at the Polivanov Gymnasium (1899–1904) but graduated as an external student at the provincial gymnasium in Tula (1908).

Just as siblings learned together in childhood, they often enrolled at the same secondary school, although they could not be in the same class because of their age difference. All three brothers, Viazemskii – Boris (1883–1917), Dmitrii (1884–1917), and Vladimir (1889–1950), graduated from the 3rd Gymnasium in St. Petersburg. Brothers Mikhail and Ivan Kurakin graduated from the same school too. Three brothers, Counts Gendrikov – Aleksandr (1875–1945), Stepan (1882–

93 Statistics from 1897. E. K. SYSOEVA, *Shkola*, pp. 359–360.

94 *Pamiatnaia knizhka S.-Peterburgskoi vos'moi gimnazii*, p. 66

95 *Piatidesiatiletie S.-Peterburgskoi Larinskoi Gimnazii*, Appendix 2 and 3, pp. 10–68.

96 G. E. L'VOV, *Vospominaniia*, p. 31.

97 V. A. DRUTSKOI-SOKOLINSKII, *Da blagoslovenna pamiat'*, pp. 54, 56.

1909) and Dmitrii (1885–1912), studied at the 8th St. Petersburg Gymnasium. Nevertheless, only the eldest Aleksandr finished his studies.⁹⁸

Family tradition also played an important role in choosing the school. Sons were sent to the same school where their fathers, uncles, and grandfathers had studied. However, traditions and parents' ideas sometimes clash with the scions' stubbornness, as with Feliks Yusupov. His father wanted to send him to a military school (he graduated from the Chuguev Infantry Junker College after failing to finish the Page Corps). Still, Feliks was not in the least attracted by a military career. Therefore, he deliberately failed the entrance exams. After that, the parents sent their spoilt son, used to asserting his own opinion, to the Gurevich private gymnasium.⁹⁹

While boys were expected to study, studies were completely optional for girls. The general approach to girls' education is illustrated by Edith Sollohub's statement relating to the early 20th century: "My childhood was coming to an end, and I could no longer keep unwelcome thought out of my mind. What next? Marriage? Yes, that is what would be expected of me. Or more studies? No – boys could become students, but this was not yet a suitable career for well-brought-up young girls."¹⁰⁰

While boys attended gymnasiums, albeit sometimes only the final year, girls from aristocratic families were educated at home. This was certainly the case in the 1870s and 1880s. At the end of the century, the situation began to change somewhat. Much depended on the atmosphere in the family. If the parents were responsive and understanding, they could comply with the daughter's wish to study at a public school. At age ten, Lidiia Vasil'chikova started her studies at the girls' (Tagantsev) gymnasium in Moscow in 1896. She did well, only struggling with mathematics, and in the class of 32 girls, she was one of the top students. She graduated from the school with a gold medal. Her memories of the gymnasium years were only pleasant and joyful. In general, she thought very highly of the Russian education system. She sent her children to a French lyceum in exile but did not believe the French system could have equalled the Russian one.¹⁰¹

98 *Pamiatnaia knizhka S.-Peterburgskoi vos'moi gimnazii*, pp. 33, 42.

99 F. F. YUSUPOV, *Memuary*, p. 74.

100 Edith SOLLOHUB, *The Russian Countess. Escaping Revolutionary Russia* (Exeter: Impress Books, 2009), p. 39.

101 The description of Vasil'chikova's gymnasium studies, see L. L. VASIL'CHIKOVA, *Ischeznuvsiaia Rossiia*, pp. 69–75.

However, even at the beginning of the 20th century, Vasil'chikova was an exception rather than a rule. Girls with the title of nobility were still a rare appearance in public schools. The private gymnasium of S. A. Arsen'voi in Moscow was a girls' counterpart to the Polivanov boys' gymnasium, which was very popular with the aristocracy. Within 25 years (1873–1898), 166 female students graduated from this gymnasium, with only two titled graduates among them – Princess Natal'ia Kropotkina (in 1885) and Baroness Ekaterina Cherkasova (in 1887). Princess Liubov' Lobanova-Rostovskaia studied at the gymnasium for only a year and did not complete it.¹⁰² The Bestuzhev girls' higher courses, probably the most famous of the public girls' schools, had 3,620 graduates within twenty-six years. Nevertheless, there were only fifteen girls with the title of nobility among them.¹⁰³

More noblewomen frequented special aristocratic institutes. These had been founded since the 18th century and, for a long time, presented the only educational alternative to home education. The first institution, in terms of duration and prestige, was the Smolny Institute, founded by Catherine II in St. Petersburg in 1764. The other schools tried, in vain, to match it.¹⁰⁴ In a certain respect, it was a girls' version of the Page Corps – while the boys from the Corps ended up as guard officers, many graduates of the Smolny became court ladies. Until the beginning of the First World War, 6,041 girls graduated from the Smolny, of which 344 (5.7 %) had a noble title. In contrast, the oldest Moscow noble girls' school, the Moscow School of the Order of St. Catherine, had 3,289 graduates in 100 years of existence (1803–1903) but only 78 (2.37 %) with a noble title. And the Mariinskii Institute in St. Petersburg, in a hundred years (1797–1897), released 1,492 noblewomen into the world, but only three of them had a noble title.¹⁰⁵

102 *Dvadcatipiatiletie Moskovskoi chastnoi gimnazii S. A. Arsenevoi. 1873–1898 gg.* Moskva: A. A. Levenson, 1899, pp. 27, 28, 46.

103 *Peterburgskie vyssbie zhenskie kursy. Spisok okonchivshikh kurs na S.-Peterburgskikh vysshikh zhenskikh kursakh*, Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk, 1911–1913.

104 For the most complete history of the Smolny Institute, see Nikolai Petrovich CHEREPNIN, *Imperatorskoe Vospitatel'noe obshchestvo blagorodnykh devits*, 3 vols. (Sankt-Peterburg – Petrograd: Gosudarstvennaia Tipografiia, 1914–1915). In the 3rd volume, there is the list of graduates up to 1914, pp. 471–683. The list of female students in 1914 on pp. 747–754.

105 Nikolai Sergeevich KARTSOV, *Mariinskii institut 1797–1897. Istoricheskii ocherk* (Sankt Peterburg: Tipografiia Sanktpeterburgskogo gradonachal'stva, 1897), List of graduates: Appendix, pp. 33–54; *Moskovskoe uchilishche ordena sv. Ekateriny, 1803–1903 gg. Istoricheskii ocherk* (Moskva: s. n., 1903). For the list of graduates, see pp. 476–546.

The noble girls' institutes undoubtedly retained their significance until the revolution. Nevertheless, they were perceived in different ways. On the one hand, they were seen as traditional and prestigious institutions; on the other hand, as outdated schools educating girls in the spirit of the late 18th century. Sofia Panina, who studied at the Ekaterinskii Institute in the 1880s, described it as a "greenhouse for growing girls from the privileged class".¹⁰⁶ There were thirty similar "greenhouses" in Russia (ten in St. Petersburg, four in Moscow, and sixteen in provincial towns).¹⁰⁷ In 1882, when Sofia began to attend this school, approximately 330 girls studied in its seven grades. The curriculum was very close to the curriculum of classical gymnasiums, but there were fewer Latin and Greek lessons, and girls learnt more modern languages. The institute also had a pedagogical class, which enabled impoverished noblewomen to gain a teaching qualification. Everyday life at the institute was not very pleasant. The inmates had to cope with poor sanitary conditions, due to which they were often ill. For purely personal grounds, Sofia Panina did not have many reasons to remember the institute for good, as joining it was a traumatic experience for her. At the direct command of emperor Alexander III, she was taken from her mother, entrusted to the care of her grandmother, and sent to the institute, where she spent the next five years. After initial defiance and resistance, she integrated into school life, and she soon became an excellent student and graduated as the fifth-best in her year. Nevertheless, bitter memories prevailed in her: she considered the moral principles proclaimed and observed in the institute to be the exact opposite of the absolute sincerity her mother had brought her up with.¹⁰⁸

Admission to a secondary school was not always easy for aristocratic children, whether private or public. They were used to being brought up in a domestic environment, and now they had to become a part of a team. In particular, it was difficult for an only child, who had so far enjoyed the exclusive attention of the parents and educators. Ivan Stenbok-Fermor was shocked when he first entered the

106 BAR, Panina Papers, box 6, *Moi gorod*, pp. 8–9.

107 "Instituty zhenskii", in: *Entsiklopedicheskii slovar' Brokgauza i Efrona*, vol. 13 (Sankt Peterburg: Tipo-Litografiia I. A. Efrona, 1894), pp. 244–245.

108 BAR, Panina Papers, box 6, *Moi gorod*, pp. 3–4. Further, see A. LINDENMEYR, *Citizen Countess*, pp. 34–37, 48–49, 58, 60–63. For the history of the Ekaterinskii Institut, see Nikolai Sergeevich KARTSOV, *Neskol'ko faktov iz zhizni Sankt-Peterburgskogo uchilishcha Ordena Sv. Ekateriny* (Sankt Peterburg: s. n., 1898); Elizaveta Emmanuilovna PANKRATIEVA, *S.-Peterburgskoe uchilishche ordena sviatoi Ekateriny (Ekaterinskii institut), 1798–1898. Istoricheskii ocherk i opisaniie prazdnovaniia iubileia Uchilishcha* (Sankt Peterburg: Tipografiia E. Evdokimova, 1899).

building of the German gymnasium in St. Petersburg to sit the entrance exams. On the stairs, he got entangled in a huddle of students jostling and shouting at each other, even giving a few nudges to the startled Ivan. He was not used to anything like that, and it unhinged him to such an extent that even though he was well prepared for the exams, he ultimately failed them and was not accepted to the gymnasium. Within a year, he was more mentally resilient; he repeated his exams and entered school.¹⁰⁹

Inclusion in the collective meant a double challenge for schools where not only nobles studied. Aleksei Obolenskii was right, claiming that “Classical education did not have the results expected by the enlightenment ministers Tolstoy and Delianov,” as Russian education was infused with the spirit of liberalism and radicalism, and the number of non-noble students increased steadily in gymnasiums.¹¹⁰ Even noble students, who often faced prejudice, suffered as a result. Aleksandr Davydov studied at the 2nd Moscow Gymnasium in the 1890s and judged his school years as: “[...] very precious and useful. I must say I was fortunate for the elite of my class was composed of good elements. I came from a circle that was unknown to them that of high society where my mother held an influential position. In the eyes of schoolmates, this was not an element in my favor and I had to be very careful.”¹¹¹

The isolation within the collective was one of the reasons why Pavel Grabbe preferred to leave the Alexander Military School to join the Page Corps. As soon as the students found out that he was the son of the count having a high position at the imperial court, they started to keep their distance from him.¹¹² Even after years, Prince Sergei M. Volkonskii remembered that his performance was automatically diminished in the eyes of those around him by the fact that he was an aristocrat. The noble title created “an insurmountable gap of mistrust and prejudices [...] In the eyes of those who called themselves ‘intelligentsia’; it took twenty years before

109 In the end, he did not finish the gymnasium. He went over to the Page Corps, from which he graduated in 1917. Ivan I. STENBOCK-FERMOR, *Memoirs of Life in Old Russia, World War I, Revolution, and in Emigration. Completed in Palo Alto, California, 1976* (Berkeley: University of California, 1986), pp. 68–69.

110 A. V. OBOLENSKII, *Moi vospominaniia*, p. 57.

111 Alexander DAVYDOFF, *Russian Sketches. Memoirs* (Tenafly, New Jersey: Hermitage, 1984), pp. 138–139.

112 P. GRABBE, *Windows on the River Neva*, p. 83. Pavel's father, Count Aleksandr N. Grabbe-Nikitin, was the commander of the Imperial convoy, the monarch's personal military guard, composed of Cossacks.

I changed from ‘Prince Volkonskii’ to ‘Sergei Mikhailovich’.”¹¹³ Evgenii Trubetskoi felt equally “inferior”. He had grown up in the countryside, playing with peasant boys. He had not perceived any difference in status. He did not see the title of a prince as something extraordinary. And suddenly, when he entered secondary school at the age of eleven, he was exposed to the jeers of “democrats”. Some teachers also looked down on him.¹¹⁴ His son Sergei Trubetskoi noted a very similar feeling a generation later: “My ‘principality’ naturally evoked a cold and unfavourable attitude of ‘leftists’ and intellectuals in general. I much embarrassed them by not resembling the type of an aristocrat that they, God knows why, imagined. I was not a ‘bighead’ and a ‘white-lining’ person,”¹¹⁵ and besides, the leaders of our ‘leftists’ were amazed to see that the ‘prince’ was definitely not less, but equally and perhaps even better-educated than they were.”¹¹⁶

Radical views from secondary schools and universities found their way into aristocratic families. In some cases, the offspring studying at these schools were “infected”, although mostly only for a short time. Evgenii Trubetskoi experienced his “nihilistic period” in the 6th and 7th years of the gymnasium.¹¹⁷ At other times, home teachers with liberal or socialist views came to families and tried to instil them in their students. Varvara Bobrinskaia remembered that in Kyiv in 1876: “My younger brothers were taught by a young, lovely girl who suddenly disappeared. Within a few days, the police came to our house to look for her: she was a terrorist. Our Russian teacher was Ivan Ivanovich Basov. He did not hide his extreme and sometimes very strange opinions. The summer he left us, he was arrested at a point when he was about to blow up a railroad bridge. Our teacher at the country estate was Aleksei Zakharovich Pepelnitskii. He was trying to evoke a revolutionary mood in me and my younger brother. He was a type of nihilist, the son of a priest, isolated from society, capable, and energetic. He brought us nerve-racking books and made us outraged [...] Undoubtedly, he influenced us. Fortunately, we were children.”¹¹⁸

113 S. M. VOLKONSKII, *Moi vospominaniia*, pp. 49–50, 194. According to Lidiia Vasil’chikova, there was a stereotype that all princes were “loafers-idlers”. L. L. VASIL’CHIKOVA, *Ischeznuvsiaia Rossiia*, p. 76.

114 E. N. TRUBETSKOI, *Vospominaniia*, pp. 6–8, 38–44, 72–75.

115 A student from a wealthy family avoiding student associations, hostile to radical student activities. The word is derived from the white lining of student uniforms, which only students from wealthy families could afford.

116 S. N. TRUBETSKOI, *Minushee*, p. 53.

117 E. N. TRUBETSKOI, *Vospominaniia*, pp. 38–44.

118 GARF, f. 5819, op. 1., d. 5, l. 16–17.

Indeed, radical views usually did not fall on fertile ground, and young aristocrats did not grow up to be revolutionaries. The most famous exception was Prince Petr Kropotkin, but in most cases, the maximum in opinion shift was liberal tendencies.

Conclusion

Between the ages of sixteen and eighteen, aristocratic young men were prepared for army and state or local government service. Most of them, however, continued to study at a university: of the twenty-two men listed in Table 1 who could enter university before 1917, sixteen demonstrably did so. At least half of them enrolled at the Faculty of Law. Aleksei Bobrinskii started his studies at the Faculty of Law at St. Petersburg University; however, he did not complete them. From his diary, it is evident that he interrupted his studies due to health issues: he suffered in September 1872.¹¹⁹ Nevertheless, this fact did not fatally affect his career. He was allowed to join the civil service, and concurrently with his work in the office of the Committee of Ministers, he took important positions in the self-government of the noble estates. From 1875 to 1878, he was the district Marshal of Nobility in St. Petersburg, and from 1878 to 1898, he was the St. Petersburg provincial Marshal of Nobility.¹²⁰

There was a whole range of educational models for adolescent aristocrats. In the hereditary nobility, civilian education prevailed over military education. This was also the case with the aristocracy represented in all the types of secondary schools that served as a prerequisite for entering university. From the 1870s, despite their aversion to some aspects of the educational system, boys from aristocratic families studied at classical state gymnasiums more and more often. It was one of the results of Alexander II's civic reforms, which contributed to the development of secondary education in Russia. In the last quarter of the 19th century, the transition from closed education based on noble estates to more open civic education had become apparent.¹²¹ While Aleksei A. Bobrinskii, who grew up at the turn

119 RGADA, f. 1412, op. 8, ed. khr. 275, l. 278, 290–291.

120 It was quite possibly connected with the influence of his father, as Count Aleksandr Alekseevich was also the provincial Marshal of Nobility in 1869–1872.

121 S. BECKER, *Nobility*, pp. 120–121, 124–125; Vera Romanovna LEIKINA-SVIRSKAIA, *Intelligentsiia v Rossii vo vtoroi polovine XIX veka*, Moskva: Mysl', 1971, pp. 51–53, 60–64; *Rossiia 1913 god. Statistiko-dokumental'nyi spravocchnik*, A. P. Korelin (otv. red.) – A. M. Anfimov (red. sost.) (Sankt-Peterburg: BLITS, 1995), pp. 333, 346–347.

of the era, did not attend a gymnasium and studied at home, his son Aleksei (1893–1971) graduated from a state gymnasium.

At the same time, until the First World War and the revolution, the ethos of privileged noble estates had been maintained, and the aristocracy preferred particular institutions. Private gymnasiums were preferred to state gymnasiums, and elite aristocratic schools – the Page Corps, the Alexander Lyceum, and the Imperial School of Jurisprudence – retained a central place in the educational system. It was similar in girls' education, which was also democratised in the second half of the 19th century, but much more cautiously. If they studied away from home, the girls from aristocratic families did so predominantly in aristocratic institutes such as the Smolny Institute. In any case, the beginning of the 20th century offered a growing range of possibilities, and a more substantial presence of female aristocrats at girls' gymnasiums was more a matter of time.

SUMMARY

In late imperial Russia (the 1850s–1917), the life of the nobility underwent fundamental economic and social transformations connected with the abolition of serfdom and the gradual change of the society of the estates into a civic one, and a loosening of the identity of the estate of the nobility. Since the late 1850s, the educated and publicly active part of society, which included the nobility, was wondering what role the nobility should assume in the new conditions. Uncertainty about the future of the nobility was part of social discourse until the First World War.

The Russian education system was changing significantly as well. The 1860s brought the reform of secondary schools, the expansion of university autonomy, the development of girls' education, and the establishment of private gymnasiums. Therefore, it is essential to ask whether and to what extent these processes and the resulting challenges were reflected in the system of aristocratic upbringing and education. The analysis of various sources, mainly of a personal nature (non-published and published memoirs and diaries), shows continuity and discontinuity in the education of boys and girls from aristocratic families during their adolescence, i. e. from the age of twelve/thirteen to sixteen/eighteen. Unlike childhood, for which homeschooling was typical, the period of adolescence was significantly more dynamic. The aristocratic education was more influenced by state educational reforms, growing civic awareness, and various ideas about the best preparation for future life and a career. Aristocratic families chose from among elite aristocratic schools, private lycées, or state gymnasiums. The nobility's approach to education was slowly being democratised. More and more aristocrats studied at state public schools. At the same time, criticism of the conservative conditions of the education system was heard from the ranks of the aristocracy.

In the aristocracy's value system, the service to the state and society occupied a key position. Therefore, education was crucial. A completed secondary education was generally considered the standard for noble sons. Moreover, it was a prerequisite for enrolling at university and joining the civil service. In the 1860s, secondary education took place primarily at home. Teachers from gymnasiums went to a family, and every year, boys, as external students, took exams to advance to the following year. The eight-year full-time study became more common in the next decades. Nevertheless, both types of education continued to coexist.

The choice between in-class study and homeschooling very much depended on the family. The aristocracy could choose between two main directions in education: military and civilian schools. Among the aristocracy, elite institutions intended exclusively for the

nobility enjoyed long-lasting popularity: the Page Corps, the Imperial Alexander Lyceum, and the Imperial School of Jurisprudence. All three schools maintained a distinct identity. They functioned as a closed community, a “brotherhood” with a strong ethos. Elite educational institutions cultivated the noble spirit and helped preserve the estates’ exclusivity. However, they could not meet the demand for education either from the side of the nobility or the state, which required a sufficient number of educated and, at the same time, noble officials and soldiers. The needs of the civil service and public administration continued to grow, and the nobility, aware of the importance of education, had to look for other types of schools.

In military education, aristocrats studied in great numbers at cadet schools. Regarding civilian schools, they chose between state gymnasiums and private lycées. Civilian education prevailed over military education. The aristocracy was represented in all the types of secondary schools that were a prerequisite for entering university. From the 1870s, despite their aversion to some aspects of the educational system, boys from aristocratic families studied at classical state gymnasiums more and more often. The transition from the education of the noble estates to civic education had become apparent.

Nonetheless, the ethos of privileged noble estates had been maintained, and the aristocracy preferred particular institutions until the end of the Tsarist empire. Private gymnasiums were preferred to state gymnasiums, and elite schools – the Page Corps, the Alexander Lyceum, and the Imperial School of Jurisprudence – retained a central place in the educational system of the aristocracy. It was similar in the sphere of girls’ education. The girls from aristocratic families studied predominantly in aristocratic institutes such as the Smolny Institute. However, the beginning of the 20th century offered a growing range of possibilities, and a more substantial presence of female aristocrats in girls’ gymnasiums was a matter of time.

RESUMÉ

V pozdně carském Rusku (50. léta 19. století–1917) prošel život šlechty zásadními ekonomickými a společenskými proměnami spojenými se zrušením nevolnictví a postupnou změnou stavovské společnosti na společnost občanskou. Výrazně se měnil i ruský vzdělávací systém. Šedesátá léta 19. století přinesla reformu středních škol, rozšíření univerzitní autonomie, rozvoj dívčího školství a vznik soukromých gymnázií. Proto je důležité položit si otázku, zda a do jaké míry se tyto procesy a z nich vyplývající výzvy promítly do systému šlechtické výchovy a vzdělávání. Rozbor různých pramenů především osobního charakteru ukazuje na kontinuitu i diskontinuitu ve vzdělávání chlapců a dívek ze šlechtických rodin v době jejich dospívání, tedy od dvanácti/třinácti do šestnácti/osmnácti let. Na rozdíl od dětství, pro které bylo typické domácí vzdělávání bylo období dospívání výrazně dynamičtější. Šlechtické rodiny si vybíraly z elitních šlechtických škol, soukromých lyceí nebo státních gymnázií. Přístup šlechty ke vzdělání se pomalu demokratizoval. Stále více aristokratů studovalo na státních veřejných školách. Z řad aristokracie přitom zaznívala i kritika konzervativních poměrů ve školství.

V hodnotovém systému aristokracie zaujímal klíčové postavení služba státu a společnosti. Dokončené střední vzdělání bylo obecně považováno za standard pro šlechtické syny. Navíc to byla podmínka pro přijetí na vysokou školu a vstup do státní služby. V 60. letech 19. století probíhalo středoškolské vzdělávání stále ještě především doma. Osmileté denní studium na některé z veřejných škol se stalo běžnějším v dalších desetiletích. Přesto oba typy vzdělávání nadále koexistovaly.

Aristokracie si volila mezi dvěma hlavními směry vzdělávání: vojenským a civilním. Dlouhodobé oblibě těšily elitní instituce určené výhradně šlechtě: Sbor pážat, Carské Alexandrovské lyceum a Carská právní škola. Všechny tři školy si udržovaly svébytnou identitu a fungovaly jako uzavřená komunita, čímž pomáhaly udržovat stavovskou exkluzivitu šlechty. Nedokázaly však uspokojit poptávku po vzdělání ani ze strany šlechty, ani ze strany státu, který vyžadoval dostatek vzdělaných a zároveň šlechtických úředníků a vojáků. Potřeby státní správy a veřejné správy stále rostly a šlechta tedy hledala i jiné typy škol.

Civilní školství (gymnázia) převládalo nad vojenským (kadetní školy). Šlechta byla zastoupena na všech typech středních škol, které byly předpokladem pro vstup na vysokou školu. Od 70. let 19. století chlapci ze šlechtických rodin stále častěji studovali na klasických státních gymnáziích. Nicméně étos privilegovaných šlechtických panství byl zachován a aristokracie preferovala konkrétní instituce až do konce carské říše. Soukromá gymnázia byla upřednostňována před státními a elitní šlechtické školy si udržely ústřední místo ve

vzdělávacím systému aristokracie. Podobně tomu bylo i ve sféře vzdělávání dívek. Dívky ze šlechtických rodin studovaly převážně ve šlechtických ústavech, jako byl Smolný institut. Počátek 20. století však nabízel stále větší škálu možností a výraznější zastoupení aristokratek na dívčích gymnáziích bylo otázkou času.

DOKUMENTY A MATERIÁLY /
DOCUMENTS AND MATERIALS

Czoernigova „Etnografie rakouské monarchie“ –
(čím dál více opomíjený) pramen k dějinám
českého osídlení Banátu¹

MAREK JAKOUBEK

Ústav etnologie, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Czoernig's "Ethnography of the Austrian Monarchy" – an (increasingly neglected) source for the history of the Czech settlement of Banat

The core of this contribution is an annotated translation for the Czech settlement of Banat – or, more precisely, for the settlement of Banat from the Czech lands – key chapters in the book *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie* (1857) authored by Karl Czoernig, Baron of Černousy (Karl Czoernig Freiherr von Czernhausen). This concerns chapter § 53. *Böhmische (cechische) Colonien in der Militärgränze*, which deals with the very beginnings of the corresponding colonization processes. The translation is preceded by a biographical sketch of K. Czoernig, which recapitulates the most important moments in the life of this remarkable personality, and it's supplemented with his selected bibliography and an outline of the development of the study of the Czech settlement of Banat, taking into account the impact of the disappearing linguistic competences of the researchers. The publication of an annotated translation of this source aims to contribute to

1 Tato práce vznikla za podpory projektu „Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě“, reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.

the long-term interest in the Czech settlement of Banat by providing a Czech version of this key source to those to whom it would otherwise remain inaccessible.

Key words: Karl Czoernig, Baron of Černousy; Banat; Czech compatriots; Ethnographie der oesterreichischen Monarchie

Historie českého osídlení Banátu upadající do zapomnění (o důsledcích ztráty jazykové kompetence)

Počínaje 90. lety minulého století začal zájem o české vesnice v rumunském Banátu nabírat na obrátkách. I když ani před rokem 1989 nelze tematiku českého osídlení Banátu označit za opomíjenou, co do množství prací není možné období před a po změně režimu dost dobře srovnávat. Z českých vesnic v Banátu se stal fenomén, který nemá mnoho obdob, zájem, který k sobě přitáhl, lze bez nadsázky označit za masový. Již řadu let míří do Banátu za Čechy novináři, kazatelé, filmaři, studenti, turisté, badatelé, místní rodáci a jejich potomci, žijící v Česku i jinde a mnozí další. A mnozí svým banátským zkušenostem, vzpomínkám či výsledkům studia dříve či později vtisknou písemnou podobu. Kvalita a přínos jednotlivých publikací se různí podle jejich zaměření a charakteru, stejně jako schopností a ambicí autorů. I přes skutečně ohromnou rozmanitost těchto prací lze ovšem konstatovat, že jakousi stálíci na nebi zájmu o Čechy v Banátu jsou jejich dějiny a původ. Otázce historie se věnují tak rozmanité práce, jako je turistický průvodce,² knihy rodáků a jejich potomků,³ práce místního učitele⁴ či odborné monografie.⁵ Takřka povinně začínají rekapitulací dějin osídlení rovněž nejrozmanitější práce studentů.⁶

2 Ivo DOKOUPIL – Jaroslav SVOBODA, *Banát: Turistický a vlastivědný průvodce českými vesnicemi v rumunském Banátě*, Brno 2002.

3 František HRUZA, *Domov v cizině*, Ostrava 1992; Idem, *Ze Svaté Heleny do Čech*, Ostrava 1995; Petr FILIP, *Po Dunaji za Čechy do Rumunska – Návrat ztracených dětí*, Vlastním nákladem 2015; Alois ŠPICEL – VÁCLAV ŠUBERT, *Rovensko*, Praha 2007

4 Jaroslav SVOBODA, *Česká menšina v Rumunsku*, Praha 1999; Idem, *Češi nad dunajskými soutěskami. Antologie z beletrie a publicistiky z let 1855–2001*, Praha 2002.

5 Desideriu GECSE, *Historie českých komunit v Rumunsku*, Praha 2013; Pavel KOVÁŘ (ed.), *Přenesená krajina: Český venkov v rumunském Banátu*, Praha 2019; Jiří KVAČEK – Jiřina LANGHAMEROVÁ – Helena MEVALDOVÁ – Petr MAŠEK, *Český Banát. Život a tradice českých obyvatel rumunského Banátu*, Praha 2009.

6 Např. Iva BLÖMELOVÁ, *Český Banát – vymírající komunita nebo oblast s perspektivní budoucností?* Praha 2010, bakalářská práce, Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova; Václav CULKA, *Hudební život české menšiny v Banátu*, Brno 2010, baka-

Jedním z výrazných paradoxů zájmu o „český Banát“ ovšem je, že nárůst počtu prací s českou banátskou tematikou, ve kterých představuje tematizace dějin osídlení jednu z částých, až nepominutých položek, s nárůstem našeho vědění o původu banátských Čechů nijak výrazně nekoreluje. Jedním z hlavních důvodů je skutečnost, že většina autorů se při pojednání historie plně spokojí s uvedením již známého a odkazem na některou ze starších prací. Informace se tak pouze opakují, nevyjímaje zažité chyby. Jak přitom ukázala kauza Červeného/Černého Kostelce v případě dějin osídlení Svaté Heleny,⁷ není tento přístup ani zdaleka typický pouze pro neprofesionály. Že opakování a recyklace známého nepřinese nic nového je zřejmé. Přesto jsou dějiny českého osídlení Banátu skutečným, badatelským předmětem zájmu pouze hrstky autorů. Ke klasickým publikacím Jana⁸ a Jindřicha Schlögl⁹ a dodnes zásadní práce Špoulvy,¹⁰ se tak po roce 1989 přidaly víceméně již jen výše uvedená práce Desideriu Gecse¹¹ a studie Markéty Šantrůčkové a Václava Franty,¹² Romana a Jitky Močičkových,¹³ Václava Štěpánka¹⁴ a Michala Pavlása

lářská práce, Ústav hudební vědy, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity; Kristýna HIMMLEROVÁ, *Agroturistika jako forma rozvojové pomoci českým vesnicím v Banátu*, Olomouc 2009, bakalářská práce, Katedra křesťanské sociální práce, Cyrilometodějská teologická fakulta, Univerzita Palackého; Lucie CHOCO VÁ, *Setkání Čechů v rámci odlišných světů*, Plzeň 2015, bakalářská práce, Katedra antropologie, Filozofická fakulta, Západočeská univerzita v Plzni; Jana KARLÍKOVÁ, *Vývoj české krajanské komunity v rumunském Banátu*, Plzeň 2017, Bakalářská práce, Centrum biologie, geověd a envigogiky, Fakulta pedagogická, Západočeská univerzita v Plzni; Jiří TRAXMANDL, *Český Banát na počátku 21. století*, Praha 2012, bakalářská práce, Ústav etnologie, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova.

7 Roman MOČIČKA – Jitka MOČIČKOVÁ, *Z Čech až na konec monarchie (a ještě dále) – za českými kořeny svatohelenských a vojvodovských Čechů*, in: Gabriela Fatková – Lenka J. Budilová – Marek Jakoubek – Jitka Močičková – Roman Močička – Radka Maglia, *Vojvodovo: historicko-etnologická ohlédnutí*, Plzeň 2013, s. 53–54.

8 Jan SCHLÖGL, *Školská kronika*, Bratislava 1934; rukopis.

9 Jindřich SCHLÖGL, *Dějiny českých osad v Rumunském Banátě*, *Naše zahraničí* 6, 1925, s. 37–43, 89–94, 143–147.

10 Stanislav ŠPOULA, *Príspevek k problematice české menšiny v rumunském Banátě*, Praha 1982, diplomová práce, katedra etnografie a folkloristiky, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova.

11 D. GECSE, *Historie českých komunit v Rumunsku*.

12 Markéta ŠANTRŮČKOVÁ – Václav FANTA, *Príspevek k lokalizaci zaniklé české vesnice Eliza-beta v rumunském Banátu*, *Český Lid* 101, 2014, č. 3, s. 279–298.

13 R. MOČIČKA – J. MOČIČKOVÁ, *Z Čech až na konec monarchie*.

14 Václav ŠTĚPÁNEK, *Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení v srbském Banátě*, *Národopisná revue* 13, 2003, č. 1, s. 3–10; Idem, *Česká kolonizace Banátské vojenské hranice na území srbsko-banátského hraničářského pluku*, in: Ladislav Hladký – Václav Štěpánek, (eds.), *Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století*, Brno 2005, s. 73–101.

ka.¹⁵ Co se rozšíření pramenné základny týče, jediným výraznějším (a veskrze záslužným) počinem bylo vydání *Dějiny české osady Fabián* Karla Schovance,¹⁶ které k tisku připravil a úvodem a poznámkami opatřil Jaromír Linda. Paradoxem je v daném případě skutečnost, že s výjimkou D. Gecse a M. Šantrůčkové a V. Franty (a dílem M. Pavláška) se tito autoři badatelsky neorientují na rumunský Banát, ale na Banát (dnes) srbský (Linda, Štěpánek, Pavlásek), resp. na bulharské Vojvodovo (Močičkovi).

Setrvalou slabinou studia českých vesnic v rumunském Banátu je (ne)znalost jazyků. Z té záplavy autorů, kteří dnes píší o našich rumunských krajanech, umí rumunsky jen málokdo. A jen málokdo se nad tím pozastavuje. Přitom je zřejmé – i když je nejspíš otázka, zda je to skutečně tak zřejmé –, že jakékoli vážnější zabývání se Čechy v Rumunsku, o seriózním studiu nemluvě, se prostě bez rumunštiny neobejde. A nejde přitom jen o to, že pokud člověk neumí rumunsky, nejsou mu dostupné nade vši pochybnost relevantní zdroje informací, ať již máme na mysli písemné prameny (zejména pro období po první světové válce), anebo vpravdě celý sociální svět rumunských Čechů, tvořený jejich bližšími či vzdálenějšími sousedy. Snad ještě závažnější je dopad metodologický, resp. konceptuální, kdy s sebou nezalost rumunštiny takřka nutně nese mylné zdání, že Svatá Helena, Rovensko, Gernik a další „české“ vesnice představují – synchronně i diachronně – ostrůvky českého světa (české kultury), víceméně izolované od jejich rumunského okolí, a že je jako takovéto ostrovy také lze pojednávat a zkoumat. V oblasti výzkumu přitom tento neblahý trend ne-li zahájili, pak jistě potvrdili, čeští etnologové, kteří se studiu „rumunských Čechů“ věnovali počínaje 60. léty minulého století,¹⁷ a jejichž

15 Michal PAVLÁSEK, *Případ Svatá Helena. (Re)interpretace náboženských dějin české obce v Rumunsku*, Český lid 97, 2010, s. 363–382; Idem, *Exkurs do historie Banátské vojenské hranice s přihlédnutím k vzniku českých enkláv na jejím území*, Slovanský přehled 96, 2010, s. 243–262; Idem, *Minulost svatohelenských nekatolíků v zajetí výkladových schémat a povahy porozumění*, Český lid 98, 2011, s. 81–87.

16 Karel SCHOVANEC, *Dějiny české osady Fabián v Království jihoslovanském*, Bela Crkva 2013.

17 Iva HEROLDOVÁ, *Vystěhovalectví z českých zemí (Balkán II. – Rumunsko, Bulharsko)*, Český lid 1986, 73, č. 1, s. 45–51; J. JECH et al., *Výzkum způsobu života a kultury rumunských Čechů*; Milena SECKÁ, *Česká menšina žijící v rumunském Gerniku. Nástin materiální a duchovní kultury*, Český lid 79, 1992, č. 3, s. 216–228; Eadem, *Češi v rumunském Banátu*, Češi v cizině 8, 1995, s. 92–115; Eadem, *Češi v Rumunsku*, Češi v cizině 9, 1996, s. 96–104; Vladmír SCHEUFLEER et al., *Výzkumy české menšiny v Rumunsku*, Český lid, 51, 1964, č. 3, s. 190–192; Vladmír SCHEUFLEER – Olga SKALNÍKOVÁ, *Kultura rumunských Čechů. Hmotná a duchovní kultura*, Český lid 49, 1962a, č. 4, s. 145–160; Eosdem, *Kultura rumunských Čechů. Hmotná a duchovní kultura*, Český lid 49, 1962b, č. 4, s. 145–146; Eosdem, *Kultura rumunských Čechů. Hmotná a duchovní kultura*, Český lid 49, 1962c, č. 4, s. 147–160; Olga SKALNÍKOVÁ – Vladmír SCHEUFLEER,

shrnující práci *České vesnice v rumunském Banátě*¹⁸ dodnes mnozí považují za klíčový zdroj poznatků o českém osídlení Banátu.

Čím více se ovšem při zájmu o tematiku osídlení Banátu kolonisty z českých zemí – mezi nimiž byli, mimochodem, také mnozí čeští Němci,¹⁹ kteří ovšem z implicitně nacionalistického pohledu našich tehdejších (i mnoha současných) etnologů záhy zcela vypadli – obracíme do historie, tím více se vedle rumunštiny stávají nezbytnými rovněž další jazyky: latina (pro studium matrik do 30. let 19. století, popř. farních kronik), maďarština (pro období po roce 1867) a němčina. Znalost maďarštiny nebyla v českých zemích nikdy výrazněji rozšířená a doba slávy a s ní znalosti latiny vzala již dávno za své. Nějčina oproti těmto dvěma jazykům představuje zcela jiný případ, na kterém se dá, mimo jiné, dobře ukázat úpadek standardu tuzemského zájmu o českou menšinu v Banátu. Ještě relativně nedávno byla u nás znalost němčiny obecně rozšířená. A tak, pokud se někdo zabýval rumunskými Čechy, vcelku přirozeně se opíral, kromě českých, také o německy psané prameny;²⁰ a to mnohdy i v případech, kdy zájem autora nebyl nijak výrazně orientován na historii.²¹ Jak ale znalost němčiny v populaci slábla, sláblo i vytěžování německých zdrojů. Dnes už tak přímé citace z těchto textů najdeme jen v pracích velmi skromné hrstky autorů. S vymizením znalosti němčiny přestaly být německojazyčné zdroje dostupné. Zdá se ale, že to trápí jen málokoho. O Čechách v Banátu se dá přece psát i bez němčiny. A také bez rumunštiny. Vlastně se mnohdy zdá, že člověk si vystačí i jen s češtinou – jde přece o Čechy a české vesnice! Benevolence vůči takovému přístupu se přitom dnes, bohužel, rozmáhá už i na univerzitách. Možností, jak na tento stav reagovat, je vícero. Můžeme si naříkat, můžeme se rozčilovat, takové reakce, byť pochopitelné a oprávněné, ovšem daný stav samy o sobě nezmění.

Základy hmotné a duchovní kultury českých kovozezemědělských obcí v jižním Banátě, Český lid 50, 1963, č. 6, s. 332–342

18 Jaromír JECH – Milena SECKÁ – Vladimír SCHEUFLEER – Olga SKALNÍKOVÁ, *České vesnice v rumunském Banátě*. Češi v cizině 5, Praha 1992.

19 Srov. Peter GRASSL, *Geschichte der deutsch-böhmischen Ansiedelungen im Banat*, Prag 1904.

20 Vedle Graßla např. Karl CZOERNIG Freiherr von Czernhausen, *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. III. Band. Historische Skizze der Völkstämme und Colonien in Ungern und dessen Nebenländern. II. Abtheilung C. Dritte Periode Von der Vertreibung der Türken aus Ungern bis zur Gegenwart*, Wien 1857; Adolf FICKER, *Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und Inseln. Historisch, geographisch, statistisch dargestellt*, Wien 1869; Franz UNZEITIG, *Historia Domus, Gedenk-Buch der Pfarre Weitzenried. Im K. K. Illirisch-Banater Grenz-regiments-Bezirke No. 14, Waitzenried*. Rkp. 1853; Franz VANÍČEK, *Specialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, Wien 1875.

21 Srov. např. Zdeněk SALZMANN, *Přezdítky v Bigăru: příspěvek k antroponymii česky mluvící vesnice v jihorumunském Banátu*, Naše řeč 76, 1993, č. 3, s. 146–156.

Chceme-li v daném směru dosáhnout změny, je třeba, zdá se, přiložit ruku k dílu. Možnost, k níž se v tomto ohledu přiklonil autor těchto řádků, je zpřístupnit zájemcům překlad v daném ohledu klíčové partie jednoho z dotyčných pramenů, kapitoly „České kolonie na vojenské hranici“ z Czoernigovy *Etnografie rakouské monarchie* (III. Band, 1857, § 53, s. 107–109).

Překlad tohoto výňatku samozřejmě práci s originálem nenahradí (už i jen proto, že informací o osidlování Banátu přesídlenci z českých zemí je v původní práci více), o tom není sporu. Přesto věřím, že jeho publikace má v kontextu studia českého osídlení Banátu své místo. Ambicí této edice je poskytnout základní pramennou oporu těm, kterým by byl jinak odpovídající zdroj nedostupný. Díky tomu budou moci čerpat Czoernigem uváděné informace takříkajíc z první ruky, nebudou tedy již odkázáni na přebírání informací ze sekundárních zdrojů či na spekulace; i práce nadšenců a studentů tak budou moci stát na pevném pramenném základě. Aby však bylo tohoto kýženého stavu dosaženo, bylo by současně potřeba přestat tolerovat práce, opírající se o převzaté údaje či o fantazii autora. A samozřejmě, zpřístupňovat další prameny.

Kdo byl Karl Czoernig Freiherr von Czernhausen / Karl Czoernig, svobodný pán z Černous²²

Karl Czoernig (Czörnig), svobodný pán z Černous se narodil 5. května 1804 jako syn černouského purkrabího Karla Czoerniga. Po absolvování gymnázií v Jičíně a Praze studoval právo se zaměřením na národní hospodářství na univerzitách v Praze a Vídni. Pod vedením Georga Norberta Schnabela a Josepha Rittera von Kudler se záhy zaměřil na tehdy jen výjimečně volený obor statistiky. Po ukončení studií vstoupil roku 1828 do státních služeb. V letech 1829–1830 pobýval K. Czoernig v Terstu, v roce 1831 pak přesídlil do Milána, kde roku 1834 nastoupil na pozici sekretáře prezidia lombardské zemské vlády u guvernéra, hraběte Františka z Hartigu. I přes velké pracovní vytížení si Czoernig našel volné chvíle na vlastní literární tvorbu. Již po ukončení univerzitního studia vydal v roce 1829 práci *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg. Nebst einem Anhang: die Beschreibung von Gablonz enthaltend* (*Topograficko-historicko-statistický popis Liberce; kromě přílohy obsahující popis Jablonce*), v roce 1838 pak ve dvou svaz-

22 Medailonek je zkombinovaným a rozmanitými způsoby upraveným a doplněným překladem hesel k osobě K. Czoerniga z prací Wurzbach 1856–1891 a *Meyers Konversations-Lexikon* 1885–1892.

cích *Italienische Skizzen (Italské skici)*. V roce 1841 byl Czoernig jmenován ředitelem statistického úřadu ve Vídni. Z číselných řad, které měly sloužit pouze administrativním účelům, se pod jeho vedením stalo velkolepé, vědecky inspirativní dílo. *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie (Statistické tabulky rakouské monarchie)* byly tištěny od roku 1841. Doprovodný text, ze kterého zpočátku vycházela administrativní statistika Rakouska, byl v letech 1841–1843 sepisován výlučně Czoernigem a později vznikl pod jeho vedením. V roce 1843 byl Czoernig povýšen na radu dvorní komise a v roce 1846 na dvorního radu. Do tohoto období spadá rovněž Czoernigova účast na vedení správy Dunajské paroplavební společnosti, na jejímž rozvoji a vzestupu měl Czoernig významný podíl, výrazně se přitom zasloužil o vybudování dunajské vodní cesty. Od 31. srpna 1848 byl poslancem (za Frýdlant) na Frankfurtském sněmu, kde vystupoval zejména proti odtržení německých od neněmeckých provincií Rakouska. Po přijetí memoranda proti těmto snahám, které sám vypracoval, sněm 7. května 1849 opustil. Při zřízení ministerstva obchodu v listopadu 1848 do něj byl Czoernig jmenován, ovšem nadále vedl statistický úřad, neboť jeho ředitelství bylo k tomuto ministerstvu připojeno. Roku 1850 byl Czoernig v rámci daného ministerstva povýšen na sekčního šéfa. *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie* nabývají v tomto období stále většího rozsahu. Poté, co Czoerniog v květnu 1850 zřídil na objednávku tehdejšího ministra obchodu centrální námořní úřad, podílel se po dobu dvou let jako ministerský komisař na jeho vedení a přispěl tak k vytvoření základu jednotného rakouského obchodního loďstva. Za jeho zásluhy udělil císař Czoernigovi roku 1852 řád železné koruny 2. třídy a povýšil jej do šlechtického stavu. Po návratu do Vídně převzal Czoernig na ministerstvu obchodu odbor veřejných staveb; při novém rozčlenění ministerstva na podzim 1853 byl pověřen vedením odboru železničních staveb a odboru železničního provozu, které vedl do roku 1859. Za tu dobu se mu podařilo vypracovat zákon o železniční koncesi a navrhnout novou koncepci železniční sítě monarchie, která vedla k radikální reorganizaci železničního provozu v říši a k jeho výraznému rozmachu. V roce 1859 byl Czoernig jmenován tajným radou. K různorodým úřednickým povinnostem přibral Czoernig v této době další, když se stal předsedou c. a k. Ústřední komise pro výzkum a údržbu umění a historických památek, jímž byl až do roku 1863. V roce 1855 Czoernig dokončil práci na bezprecedentní *Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie (Etnografická mapa rakouské monarchie)*²³, která o dva roky později vyšla jako příloha

23 Jak uvádí Pavlásek (Michal PAVLÁSEK, *Promýšlet Veliké Srediště. Etnologická brikoláž sociokulturních aspektů života krajanů v jižním Banátu*. Disertační práce. Brno 2013, s. 86) a Šantrůčková

„obdivuhodné publikace“²⁴ *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie (Ethnographie rakouské monarchie)* (I.–III, 1855–1857). Neméně záslužnou práci představují ovšem rovněž sešity *Donau-Karte, Industrie- und Straßen-Karten* rakouské monarchie, vypracované pod Czoernigovým vedením v oddělení pro kartografické práce, které bylo roku 1853 připojeno k ředitelství administrativní statistiky. V roce 1853 byl jako zástupce vlády členem prvního mezinárodního kongresu pro statistiku v Bruselu, v roce 1855 pak i v Paříži. Na třetím kongresu, konaném v září 1857 ve Vídni, byl Czoernig zvolen za předsedu kongresového shromáždění. Mezi lety 1859–1865 působil Czoernig jako předseda Statistické správní komise se sídlem ve Vídni. Po těžké nemoci opustil v roce 1865, po 37 letech, státní služby. Karl Czoernig, svobodný pán z Černous, čestný občan Liberce, Frýdlantu a Gorizie zemřel 5. října 1889 v Gorizii (Görz) ve věku 85 let, pohřben je v rodinné hrobce ve St. Martinu ve Štýrsku.

Dílo (výbor)²⁵

Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg. Wien: Friedrich Volke 1829.

Ueber den Freihafen von Venedig mit Rücksicht auf den österreichischen Seehandel. Wien: Gerold 1831.

Italianische Skizzen I. II. Mailand: Pirotta 1838.

Die lombardische Gemeindeverfassung nach ihrer Entstehung und Ausbildung, ihrem Verfall und ihrer Wiedererstellung. Heidelberg: Mohr 1843.

Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie (1841–1851). Wien: Gerold.

Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie in 4 Blättern und in 1 Blatte. Wien: Aus der kaiserlich-koeniglichen Hof- und Staatsdruckerei 1855 (1857);

s Fantou (M. ŠANTRŮČKOVÁ – V. FANTA, *Příspěvek k lokalizaci zaniklé české vesnice Elizabeta*, s. 281, pozn. 5), představuje Czoernigova mapa pro české osídlení Banátu pozoruhodný dokument, neboť „jako jediná zakresluje vesnice St. Helena, Allibek a Elisabethfeld“ (ibid.); tj. jako jediný pramen zachycuje lokalizaci později zaniklých osad Elisabethfeld a Allibek/Alibeg.

24 Václav ŠTĚPÁNEK *Česká kolonizace Banátské vojenské hranice na území srbsko-banátského hraničářského pluku*, s. 83.

25 Řada Czoernigových děl je dostupná online (např.) zde: <http://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Czoernig%2C%20Karl%2C%20Freiherr%20von%2C%201804-1889> (23. 8. 2022).

dostupné na: <http://www.digitalniknihovna.cz/vkol/view/uuid:f560a58b-7ce8-40fc-b8bb-9e2545010238?page=uuid:c9631c94-c804-4716-a859-40c19af1c1bd> (23. 8. 2022).

Die Vertheilungen der Völkerstämme und deren Gruppen in der österreichischen Monarchie. Wien 1856.

Österreich 's Neugestaltung. 1848–1858. Stuttgart: Cotta 1858.

Statistische Handbüchlein für die österreichische Monarchie. Wien: Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1861.

Das oesterreichische Budget für 1862 in Vergleichung mit jenen der vorzüglicheren anderen europäischen Staaten. I. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1862.

Das oesterreichische Budget für 1862 in Vergleichung mit jenen der vorzüglicheren anderen europäischen Staaten. II. Wien: Prandel und Meyer 1862.

Die Besteuerung der Wechsel und anderer dem kaufmännischen Verkehre dienenden Privaturkunden in den europäischen Staaten: ein Beitrag zur vergleichenden Finanzgesetzkunde. Triest: F. H. Schimpff 1870.

Geschichte der Triester Staats-, Kirchen- und Gemeinde-Steuern. Eeine Darstellung des Ursprunges und der Entwicklung aller in dieser Stadt seit den ältesten Zeiten nachweisbaren und der bis auf unsere Tage erhobenen Abgaben. Triest: F. H. Schimpff 1872.

Goerz, Oesterreichs Nizza I. Wien: Braumüller 1873.

Goerz, Oesterreichs Nizza II. Wien: Braumüller 1874.

Die alten Völker Oberitaliens: Italiker (Umbrier), Raeto-Etrusker, Raeto-Ladiner, Veneter, Kelot-Romanen. Eine ethnologische Skizze. Wien: Alfred Hölder k.k. Hof- und Universitäts-Buchhändler 1885.

Die ethnologischen Verhältnisse des Österreichischen Küstenlandes nach dem richtiggestellten Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1880 Mit einer ethnographischen Karte in 2 Blättern. Triest 1885.

Ethnographie der oesterreichischen Monarchie I. – III. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1855–1857.

Die vordere Grafschaft Görz im Pusterthale: mit Rückblick auf die Geschichte des Pusterthales im Mittelalter. Innsbruck: Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum 1887.

Zdroje biografických informací k osobě K. Czoerniga

Meyers Konversations-Lexikon 4. Auflage (1885–1892). IV. Band. Leipzig und Wien: Verlag des Bibliographischen Instituts;
dostupné na: <https://www.retrobibliothek.de/retrobib/seite.html?id=103745>
(23. 8. 2022).

Wurzbach, Constantin von. 1856–1891. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich (BLKÖ)*; 60 Bde., Wien: Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zarnatski;
dostupné na: https://de.wikisource.org/wiki/BLK%25C3%2596%253ACzoernig_Freiherr_von_Czernhausen%252C_Karl?oldid=2555996 (23. 8. 2022).

*

Ediční poznámka

Překlad²⁶ je pořízen ze stran 107–109 originálu (kopie původního vydání z r. 1857); na původní stránkování odkazujeme prostřednictvím čísla odpovídající strany v závorce (**107**). Poznámky pod čarou, které jsou naším dílem, doplňujeme na konci dovětkem „pozn. ed.“. Zvýrazněním *kurzivou* nahrazujeme v překladu zvýraznění p r o l o ž e n ý m písmem, užívané v originálu. Nutno též přiznat dvě překladatelská selhání; u zkratk „K.M.A.B.“ a „F.M.A.A.“ na straně 109 originálu jsme nebyli schopni dohledat původní význam, necháváme je tedy, alespoň prozatím, bez překladu či vysvětlení.

²⁶ Za spolupráci na překladu děkujeme dr. A. Königsmarkové.

*

ETHNOGRAPHIE DER ÖSTERREICHISCHEN MONARCHIE
III. BAND
Historische Skizze
der Volksstämme und Colonien in Ungern und dessen Nebenländern. II.
Abtheilung
C. Dritte Periode
Von der Vertreibung der Türken aus Ungern bis zur Gegenwart²⁷

*

Karl Czoernig Freiherr von Czershausen
Wien
Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei
1857

* * *

§ 53. České²⁸ kolonie na vojenské hranici²⁹.

α) Ve valašsko-illyrském pluku

(107) V roce 1823 (1. května) bylo na základě žádosti pachtýře Magyarlyho zabývajícího se manipulací se dřevem povoleno založení nové vesnice *Elisabethfeld*³⁰ se

27 Etnografie rakouské monarchie. III. svazek. Historická skica národností a kolonií v Uhersku a jeho tehdejších sousedních zemích. II. část. C. Třetí perioda. Od vyhnání Turků z Uherska po současnost.

28 V originále „*böhmische (tschechische)*“; vzhledem k tomu, že čeština neumí potenciální distinkci *böhmisch* vs. *český* zachovat, zde i nadále vždy uvádíme původní termín tak, jak je uveden v originálu. Třebaže je otázka, nakolik byl v aplikaci uvedené distinkce Czoernig důsledný, je dobré mít se v daném ohledu na pozor. Je například sporné, má-li Secká pravdu, když píše, že Czoernig „mylně uvádí, že všechny tyto osady jsou *české*“ (Milena SECKÁ, *Češi v rumunském Banátu*, Češi v cizině 8, 1995, s. 109, pozn. 9; kurziva dodána); v textu totiž čteme „... die *böhmischen* Ansiedlungen ...“ (K. CZOERNIG *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*, s. 107–108; kurziva dodána). Nedá se vyloučit, že *nacionální* čtení Secké neodpovídá *zemskému* významu Czoernigova originálu; pozn. ed.

29 Rakouský státní archiv je dnes organizován jinak, než jak tomu bylo v době vzniku Czoernigova díla. Archiv ministerstva války tak, jak jej uvádí Czoernig, je v současnosti součástí jiné archivní sbírky, na odkazy na svazky, uváděné Czoernigem, tak dnes nelze spoléhat; pozn. ed.

30 *Česky Svatá Alžběta, Lizabeta, Elizabeta*; pozn. ed.

100 domy u Babagay³¹, dále doplnění 43 prázdných parcel ve vesnici *Alibegher-Neudorf*³² a též nárůst počtu obyvatel u vesnice *St. Helena* na 100 rodin, a to za účelem osídlení těchto míst českými³³ lesními dělníky.³⁴ – Kolonistům byly na *tri roky odpuštěny daně*, a to v naději, že během této doby natolik zvelebí své obytné domy i přidělené pozemky, že po jejím uplynutí budou moci bez problémů odvádět eráru dávky³⁵; ohledně kolonistů Alibeghu, kteří převzali zalesněné pozemky o rozloze 164 jiter 1518 čtverečních sáhů, i u dalších erárem přidělených lesních pozemků bylo z důvodu nízkých výdělků při kácení dřeva českým kolonistům z osad *Elisabethfeld* a *St. Helena* přiznáno *desetileté osvobození od daně* počínající prvním osídlením³⁶. Tyto nově osídlené obce byly v roce 1834 převzaty do hraničářského svazku a kolonistům bylo poskytnuto osvobození od daně (počínaje 1. listopadem 1832), a to následovně: U zalesněné plochy (rozloha 178 jiter, 780 čtverečních sáhů) na deset let, u půdy porostlé křovím (rozloha 363 jiter, 1320 čtverečních sáhů) na sedm let, u půdy zbavené porostu, ale dosud zemědělsky nevyužívané (rozloha 411 jiter, 1050 čtverečních sáhů), *na pět let* a u půdy určené k využití jako obecní pastvina (rozloha 480 jiter, 600 čtverečních sáhů) *na tři roky*³⁷. Duchovní péče o české kolonisty byla svěřena katolickému faráři z obce *Neu-Moldawa*^{38 39}.

31 Rum. ofic. *Baba Caia*; osamělá skála, vyčnívající nad hladinu Dunaje nedaleko obce Coronini; pozn. ed.

32 Šantrůčková a Fanta (M. ŠANTRŮČKOVÁ – V. FANTA, *Příspěvek k lokalizaci zaniklé české vesnice Elizabeta*, s. 281) danou vesnici lokalizují do místa, na kterém se dnes nachází obec Corinini; pozn. ed. Internetové stránky, věnované banátským Švábům tyto obce ztotožňují; srov. https://www.dvhh.org/banat_villages/village-list.htm (23. 8. 2022).

33 V orig. „*böhmische*“; tak i nadále, dokud neuvedeno jinak.

34 Ministerstvo války. Archiv sv. 5120 z 21. listopadu 1822, sv. 1795 a 2550 z 1. května a 19. června 1823, s odkazem na pachtovní smlouvu z 2. listopadu 1820 (sv. 5185). – Pro kolonii Elisabethfeld bylo povoleno, aby Magyarly využil jemu již náležejících 12.900 jiter za účasti 100 rodin s 200 čtverečními sáhy pro výstavbu domů. Dále mohlo být, vedle postoupení menší rozlohy půdy pro obecní pozemky, vesnici osídlené kolonisty přenecháno 365 jiter lesní půdy jako obecní pastviny, a to do konce října 1826 za nájem, pak za řádnou daň ve dvou obnosech (z 1. listopadu 1826).

35 Sv. 3451 z 22. září 1825.

36 Sv. 3696 z 2. října 1828.

37 Sv. 703 z 9. března 1829. Důvod k převzetí českých kolonistů do hraničářského svazku byl ten, že pro útlak a vykořisťování ze strany pachtýře s ním odmítali uzavřít další smlouvu. Jednání o převzetí jsou součástí spisů sv. 2518 z 23. června, sv. 3919 z 9. října 1829, sv. 1195 ze 4. dubna, sv. 2254 z 24. června 1832 a též sv. 2699 z 26. července 1834.

38 Česky *Nová Moldava*; rum. ofic. *Moldova Nouă*; pozn. ed.

39 Sv. 2395 z 3. července 1834 a sv. 464 z 9. září 1835.

K založení kolonie dřevařů došlo také v obci *Sirinya*⁴⁰ a kolonistům, kteří (v roce 1824) převzali zalesněné pozemky v okolí, bylo poskytnuto dokonce *dva-náctileté osvobození od daně*.⁴¹

Zakládání českých (108) kolonizačních obcí v údolních oblastech valašsko-illyrského pluku nebyly ze strany úředních institucí řízených dvorní válečnou radou kladeny překážky.⁴² Podle výkazu z března roku 1828 bylo ve valašsko-illyrském pluku 1036 českých rodin, které byly kromě výše uvedených obcí rozptýleny také v již založených nových obcích kolonistů: *Schönthal*⁴³, *Weidenthal*,⁴⁴ *Wolfsberg*,⁴⁵ *Wolfswiese*⁴⁶, *Weitzenried*,⁴⁷ *Schnellersrube*,⁴⁸ *Lindenfeld*,⁴⁹ *Eibenthal*⁵⁰ a *Frauenwiese*⁵¹ a též v obcích *Ravenska*⁵², *Schumitza*⁵³ a *Schuppanek*.⁵⁴ Poněvadž kolonie *Weitzenried* čítala v roce 1828 už 500 duší, bylo povoleno zaměstnání vlastního faráře. Obec *Weidenthal* však byla přidělena farnímu administrátoru z obce *Slatina*,⁵⁵ *Schönthal* připadl pod administrátora z obce *Bosovich*,⁵⁶ *Eibenthal* pod administrátora z obce *Orsova*⁵⁷ a *Wolfsberg* pod administrátora z obce *Franzdorf*.^{58 59}

Podle jednoho z výkazů z roku 1830 měly tyto české osady⁶⁰ už tehdy následující počet duší:

40 Obec se nepodařilo dohledat, lze však soudit, že se nacházela poblíž řeky *Sirinia* (Râul *Sirinia*), ústící do Dunaje nedaleko odbočky z hlavní cesty, táhnoucí se podél Dunaje, na *Bígr*; pozn. ed.

41 Sv. 3728 z 16. září 1824.

42 Sv. 1210 z roku 1826.

43 Česky *Poňáská*; rum. ofic. *Poneasca*; pozn. ed.

44 Rum. ofic. *Brebu Nou*; pozn. ed.

45 Rum. ofic. *Gârîna*; pozn. ed.

46 Rum. ofic. *Ruşchiţa*; pozn. ed.

47 Česky *Gerník*; rum. ofic. *Gârnic*; pozn. ed.

48 Česky *Bígr*; pozn. ed.

49 Obec je dnes již opuštěna; pozn. ed.

50 Česky *Eibentál*; pozn. ed.

51 Rum. *Poiana Muierii*; okolo roku 1860 osada zanikla; pozn. ed.

52 Česky *Rovensko*; rum. ofic. *Ravensca*; pozn. ed.

53 Česky *Šumice*; rum. ofic. *Şumiţa*; pozn. ed.

54 Sv. 3889, 4546 z roku 1828 a sv. 599, 1548, 1703, 3612 z roku 1829.

55 Rum. ofic. *Slatina-Timiş*; pozn. ed.

56 Rum. ofic. *Bozovici*; pozn. ed.

57 Česky *Oršava*; rum. ofic. *Orşova*; pozn. ed.

58 Rum. ofic. *Văliug*; pozn. ed.

59 Sv. 3008, 3532 z roku 1828; sv. 918, 2443 z roku 1829; sv. 258, 4423 z roku 1830.

60 Sv. 258 z roku 1830 – Obyvatelé těchto obcí obdělávali v roce 1831 636 jiter, 1 100 čtverečních sáhů ozimů nebo 1 566 jiter, 1 590 čtverečních sáhů jařin, celková úroda (brambor, řepy, ovoce) obnášela 23 000 měříc. Kromě toho vypěstovali také 17 738 hlávek zelí.

Weitzenried	469	duší
Schnellersruhe	266	„
Ravenska	237	„
Eibenthal	356	„
Frauenwiese	186	„
Neu-Schuppanek ⁶¹	43	„
Schönthal	281	„
Schumitza	123	„
Weidenthal	597	„
Wolfsberg	444	„
Wolfswiese	256	„
Lindenfeld	166	„

Celkem 3424 duší

Sadova,⁶² nyní také obývaná Čechy,⁶³ byla původně rumunská obec, která vznikla za doby Marie Terezie. – Rumunští obyvatelé z okolí, kteří žili rozptýleni v hornatých lesních údolích a často představovali ohrožení⁶⁴ pro obyvatele oblasti, se museli přistěhovat dolů k cestě, kde byla úrodnější půda. Vznikla tak bezpečná vesnice *Sadova*, kam se později přestěhovaly i některé české⁶⁵ rodiny.

Zpočátku si museli čeští⁶⁶ kolonisté, pocházející většinou z údolí Labe a z výběžků Krkonoš v oblasti Královéhradecka a také z Čáslavska, těžce zvykat (109) nejen na klima, ale také na velkou nouzi – ubytování pro ně nebylo vhodně zajištěno. Byli posláni do kopců, kde museli nejprve vykácet les, aby získali místo k zalo-

61 Česky *Nový Župánek*; pozn. ed.

62 Rum. ofic. *Sadova-Veche (Alt Sadova)*; pozn. ed.

63 V orig. „*čechische*“; pozn. ed.

64 M.A.Fase, 32 z roku 1794 a 1795. Blíže k cestě se přesunuly i horské obce *Vailliabul a Brizska* v komitátu [župa] Krassó, v nichž se vyskytovali loupežníci (1794). Loupežnickému přepadu vděčí za svůj vznik i obec *Slatina*. Velkovévoda Franz, císařovnin manžel, který měl v rámci bojů proti Turkům v tamních údolích vojenské ležení, byl při honu přepaden bandou rumunských loupežníků. Představil se jim a dostalo se mu bezpečného doprovodu po křivolakých stezkách pohoří, kterými došel až k vrcholku zdvihajícímu se u Szlatiny, z něhož mohl pozorovat tábořící vojsko. Zde z vděčnosti za svou záchranu velkovévoda přislíbil vystavět kostel. Slib byl brzy vyplněn. Na počátku tu sloužil mše mnich z řádu františkánů. Když se mu podařilo získat pro víru okolní obyvatele, začala být kolem kostela postupně budována obydlí, a tak se ke katolické obci přidalo 100 rodin.

65 V orig. „*Čechen*“; pozn. ed.

66 V orig. „*čechischen*“; pozn. ed.

žení pole a na stavbu obydlí. Postupně však byly tyto překážky překonány, a to díky péči ze strany dvorní rady a také píli Čechů⁶⁷. Ti se neomezovali jen na pouhý výdělek při kácení dřeva, ale přivydělávali si též chovem dobytka, pěstováním ovoce a zeleniny, prodejem drůbeže, mléka, másla, sýra a sádla, vajec i zeleniny do obcí Karansebes⁶⁸ a Orsova nebo prací v černouhelném dole u obce *Eibenthal* a ve velkých železárnách a hamrech u obcí *Ruskberg*⁶⁹ a *Ferdinandsberg*^{70, 71}.

β) V chorvatsko-slavonské hranici.

I na chorvatskou hranici přicházely české⁷² rodiny, které byly na tři roky osvobozeny od daní. V roce 1826 sídlilo v obci *Praesad*⁷³ (pluk St. Georg⁷⁴) 68 českých rodin a v pluku Kreuzer⁷⁵ v obcích *Veliki Zdenzy*,⁷⁶ *Neu-Ullaminez*⁷⁷ a *Neu-Plavnicza*⁷⁸ 32 rodin⁷⁹. První z těchto obcí (Praesad) dostala jméno *Gross-Johannesdorf*⁸⁰. Při cestě z obce Jassenovac⁸¹ pak ležela obec *Klein-Johannesdorf*.^{82, 83}

Velitelé příslušných rot měli povinnost navštěvovat nové osady nejméně každých 14 dní, aby se přesvědčili o jejich stavu, aby kolonistům účelně rozdělili

67 V orig. „*Böhmen*“; pozn. ed.

68 Rum. ofic. *Caransebes*; pozn. ed.

69 Též *Ruskaberg*, *Ruska-gebirge* či *Polyana Ruska*; rum. ofic. *Rusca Montană*; pozn. ed.

70 Rum. ofic. *Oțelu Roșu*; pozn. ed.

71 Srov. uvedené spisy, dále sv. 4513 z roku 1834 se statí jednoho z očitých svědků českého osidlování Banátu: Unter den Dacoromanen im constitutionellen Blatte aus Böhmen č. 61–64 z roku 1850.

72 V orig. „*Böhmischer*“; pozn. ed.

73 Srov. dále pozn. u *Gross-Johannesdorf*; pozn. ed.

74 Tj. pluk Warasdiner-St. Georger; pozn. ed.

75 Tj. pluk Warasdiner-Kreuzer; pozn. ed.

76 Chorv. ofic. *Veliki Zdenči*; pozn. ed.

77 *Novi Laminac*. Chorv. ofic. *Laminac*; pozn. ed.

78 Chorv. ofic. *Nove Plavnice*; pozn. ed.

79 K.M.A.B. 1590, 2131 a 2132, 3308, 3631 z roku 1826 a 3914, 4138 z roku 1827; 610 z roku 1828; 4292, 4520 z roku 1829; 3226 z roku 1830.

80 Chorv. ofic. *Velika Jasenovača*; pozn. ed.

81 Danou obec se nepodařilo ztotožnit; snad měl autor na mysli v předchozí větě uváděnou obec (Gross) *Johannesdorf*, jejíž slovanský název – (Velika) *Jasenovača* – je ovšem uveden ve zkomolené verzi. Jedná se nicméně pouze o hypotézu; pozn. ed.

82 Chorv. ofic. *Mala Jasenovača*; pozn. ed.

83 Na uvedeném místě sv. 4259 z roku 1826.

práce na polích a při zřizování obytných a hospodářských budov. Také na ně dohlíželi, udělovali jim rady, v případě nutnosti jim vydávali přídělý obilí a peněz apod.⁸⁴

Tříleté *osvobození od daní* bylo s ohledem na nepříznivou situaci českých⁸⁵ kolonistů v osadě Gross-Johannesdorf *prodlouženo na čtyři roky*⁸⁶.

84 Na uvedeném místě sv. 4138 z roku 1827.

85 V orig. „*Böhmischen*“; pozn. ed.

86 Na uvedeném místě sv. 424 z roku 1831. K osidlování Čechy ojediněle docházelo i v Uhrách, např. v obci Bucsák [též Nagy-Bucsák; dnes Bucsa, příp. Nagy-Bucsa; pozn. ed.] v komitátu Arad, kam bylo v roce 1808 přijato dvacet dva českých [*ěechische*] rodin z Kolína v Čechách [*in Böhmen*] (F.M.A.A. 5021). V různých obcích byly po nepříznivých letech 1817, 1834, 1842 a 1845 po menších počtech přijaty české [*ěechische*] a slovenské rodiny z oblasti Karpat.

SUMMARY

This contribution offers an annotated translation of a chapter of the book *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie* (1857) authored by Karl Czoernig, Baron of Černousy (Karl Czoernig Freiherr von Czernhausen). This concerns chapter “§ 53. Böhmisches (cechische) Colonien in der Militärgrenze,” which deals with the beginnings of the colonization of Banat by settlers from the Czech lands. The translation is supplemented by a brief biography of K. Czoernig and a selection from his bibliography. The entire edition is introduced by an overview of the study of the Czech settlement of Banat, with an emphasis on the decline in linguistic competency of researchers, which entails the impossibility of utilizing sources in the corresponding languages. The goal of this edition is to supplement the research base with a translation of a key source that would otherwise remain inaccessible for many interested parties.

DOKUMENTY A MATERIÁLY / DOCUMENTS AND MATERIALS

Szkoła speleologiczna: „Později na Školy začali zvat špičkový vědce ze Západu.“ Československo-polské vědecké kontakty po roce 1968 (materiálová studie a rozhovor s geologem prof. Pavlem Bosákem)¹

KRISTÝNA KAUCKÁ – TOMÁŠ W. PAVLÍČEK

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i. – Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla

Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, Polsko

Polish Speleological School: “Later, experts from the West started to be invited to the schools.” Czechoslovak-Polish Entanglements after 1968 (article based on documents and interview with the geologist Prof. Pavel Bosák)

This material study dedicated to scientific contacts of researchers in the natural sciences in the postwar period mediates the memories the geologist Pavel Bosák had of his contacts in Poland in the 1970s and 1980s. It focuses on the significance of cooperation created from below, which historiographies of scientific institutions generally don't reflect. The purpose is to show

1 Materiálová studie je společným výstupem bilaterálního projektu *Czechoslovak-Polish Scholarly Entanglements in the Cold War Between High Politics and Individual Strategies*. Její vznik finančně umožnilo Narodowe Centrum Nauki (OPUS 2020/39/I/HS3/03589) a Grantová agentura České republiky (GA ČR 21-45624L). Rozhovor editovali autoři, přepis Kristýna Kaucká, jazyková korektura Barbora Kulawiaková. Autoři děkují Pavlu Bosákovi, který prohlédl ediční část a souhlasil s jejím zveřejněním.

similar processes in the scientific networks of mathematicians, astronomers, geographers, and geologists, which the histories of the individual disciplines overlook. The central theme is the Speleological School (*Speleologická škola* in Czech; *Szkoła Speleologiczna* in Polish), a regularly-convened symposium organized in Poland since 1975. This study recapitulates the contacts that Pavel Bosák established at the annual symposium and their significance for his professional activities in Czechoslovakia. The analysis of an interview conducted using the oral history method shows how the geologists resisted the reduction of the significance of their expert culture to the tasks provided in the state-planned economy and how, starting in the 1970s, they transformed the transfer of knowledge and the establishing of international contacts, the implementation of new methods, and of interdisciplinary cooperation in the fields of geology, speleology, geography, geomorphology, and hydrogeology.

Key words: geology, speleology, transfer of knowledge, scientific networks, Poland, Czechoslovakia

Úvod

Kontakty polských, českých a slovenských přírodovědců se zahraničím v době socialismu jsou tématem, které na své soustavnější uchopení stále čeká. Právě transfery znalostí a mobilita akademických pracovníků byly vždy základem odborného výzkumu a fungování vědecké komunity. Je proto důležité, abychom porozuměli jak historickému vývoji tohoto fenoménu, tak jeho historiografickému výkladu, jestliže přesouvá pozornost k transnacionálním dějinám a obohacuje perspektivu dějin vědy střední a východní Evropy o pohledy dějin životního prostředí.² Informace je možno čerpat jednak z archivních dokumentů (často však pro období let 1948–1989 jen torzovitě zpracovaných), jednak z pamětí a někdy i kusých vzpomínek vědců, kteří tuto dobu zažili a po studiu a aspirantuře zaujali pozice vědeckých pracovníků, absolvovali zahraniční stáže a účastnili se mezinárodních projektů. Někteří badatelé (zejména sociologové, historici a archiváři) působící na poli soudobých

2 Horst FÖRSTER – Julia HERZBERG – Martin ZÜCKERT (eds.), *Umwelgeschichte(n). Ostmitteleuropa von der Industrialisierung bis zum Postsozialismus*, München 2013. K debatě o transnacionálním paradigmatu v historiografii srov. Klaus Kiran PATEL, *Transnationale Geschichte – Ein neues Paradigma?* in: *H-Soz-u-Kult*, dostupné z: URL: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=573&type=artikel>, 02.02.2005.

dějin vědy dokonce shromáždili objemné soukromé archivy sestávající z nahrávek (či přepisů) ústních výpovědí dobových aktérů. Tyto archivy však nejsou volně přístupné odborné veřejnosti, popř. o nich neexistuje širší povědomí.³ Význam rozhovorů s vědci zatím nebyl náležitě doceněn, a to ani jako zdroj základních biografických údajů a souvislostí, ani jako zájem těchto narátorů přispět k historické naraci.⁴ V každé vědecké disciplíně je sice obvyklé připomínat významná životní jubilea vědeckých pracovníků, ale laudatia, event. nekrology se zpravidla soustředí na základní údaje, které většinou nejsou ověřovány a často opomíjejí okolnosti a důvody, které vedly jubilanta do konkrétní oblasti výzkumu v rámci své disciplíny. Autory laudatií bývají nejčastěji žáci jubilanta, kteří precizně a konkrétně popisují jeho/její vědecké výsledky a použité metody, neboť sami pracují ve stejné oblasti. Zároveň však mnohé okolnosti nevysvětlují; snad kvůli dojmu samozřejmosti – tj. sdíleného povědomí v rámci vědecké komunity. Jindy je důvodem generační rozdíl mezi jubilantem a autory, kteří se s tradovanou pamětí začali seznamovat teprve po svém vstupu do vědeckého pracoviště a podle míry sdělnosti svých starších kolegů a kolegyně (diskurs formují jen ti, kteří k tomu mají vytvořené pozice a pro něž je přirozené vyprávět).⁵ Leckdy se tak deformuje obraz těch, kteří nebyli přímými školiteli aspirantů. Přirozeně kvůli akcentu historiografie na institucionální dějiny vědy nebo dominantní témata z pohledu státních politik se může stát, že skutečně bohaté zahraniční kontakty vytvářené zdola a produktivní výměna vědeckých poznatků se ztratí nebo jsou v daném oboru zastíněny.⁶ Tradují se zdánlivě racionální souvislosti mezi politickými událostmi a kariérní drahou sledovaného vědce či vědkyně, ačkoli důvody v povýšení eventuálně zmrazení jejich kariéry nemají vždy přímou souvislost s politickými změnami. Není vždy jasné, kdo rozhodoval o vyslání na zahra-

3 Centrum orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. dlouhodobě usiluje o editaci a publikování jazykově upravených přepisů zvukových záznamů. Srov. Miroslav VANĚK, *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, Praha 2004. Podobně postupovali v rozhovorech s vědci Milena Josefovičová a Jan Hálek. Milena JOSEFOVIČOVÁ (ed.), *Z Československé akademie věd do exilu*, Praha 2011. Dříve ovšem nebyval takový výzkum podepřen grantovými projekty, proto také řada rozhovorů s vědci pořízena Jindřichem Schwipplem a jeho spolupracovníky v 90. letech 20. století zůstala nezpracovaná ve fonobírci Archivu AV ČR.

4 Na podobný problém upozorňuje Alistair THOMSON, *Four Paradigm Transformations in Oral History*, *Oral History Review* 34, 2006, č. 1, s. 49–70, zde s. 57–59.

5 Formování diskursu si lze představit podobně jako fungování a strukturu akademického pole. Srov. Tomáš GECKO – Tomáš W. PAVLÍČEK, *Kariérní postup vědce, vztah učitele se žákem a vytváření vědeckých škol*, in: Martin Franc (ed.), *Habitus českých vědců 1918–1968. Příklad dvou generací*, Praha 2021, s. 63–118.

6 Srov. Michal KOPEČEK (ed.), *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu (1980–1995)*, Praha 2019.

niční stáž a zprostředkoval cenné kontakty, než se časem vytvoří výkladový narativ o vlivu zakladatele vědecké školy v rámci oboru.

Právě tyto jevy jsme zaznamenali během příprav následujícího rozhovoru. S ohledem na výše uvedené charakteristiky biografických laudatií jsme se jej při příležitosti životního výročí respondenta rozhodli zpřístupnit formou materiálové studie. Naší ambicí je poukázat na disproporci ve vnímání vědeckých sítí a alespoň zčásti zaplnit mezeru v poznání styků vědců z Československa se zahraničím, a to publikováním rozhovoru s geologem Pavlem Bosákem. Ten byl ochoten podělit se o své zkušenosti s výzkumnými aktivitami v Polsku v 70. a 80. letech minulého století.

Přerušené geologické vrstvy – tradice česko-polské spolupráce

Na oblast geologie a speleologie jsme se zaměřili záměrně, abychom připravili srovnávací materiál pro studium přírodních věd. Těm bývá pozornost věnována v rámci vzorků jednotlivých disciplín, anebo jako jejich slepenec u dějin přírodovědeckých fakult.⁷ Vnitřní souvislosti mezi matematicko-fyzikálními a geologickými vědami jsou přitom nasnadě a ještě v meziválečném období vyrůstaly ze společné tradice. Profesori těchto disciplín spolupracovali na přírodovědeckých fakultách v Praze a Brně, než došlo v 50. letech 20. století k transformaci těchto institucí i k osamostatnění nových disciplín.⁸ Transformace vysokých škol v poválečném Polsku byla sice komplikovanější, ale tři univerzity pokračovaly v meziválečné spolupráci (Varšava, Poznaň a zejména Krakov) a do navazování kontaktů se přidalo nově zřízené vratislavské učení.⁹ Klademe si otázku, do jaké míry profesori, účastníci se česko-polských kontaktů od dvacátých let, ovlivnili nastupující generace přírodovědců?

Materiálová studie sestává z úvodní metodologické části a rozhovoru s profesorem Bosákem o jeho každoročních cestách do Polska. Prvotní kontakt na Pavla Bosáka se podařilo získat díky jeho ochotě ujmout se recenzování publikace *Kore-*

7 Srov. Michal SVATOŠ (ed.), *100 let Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy*, Praha 2020.

8 Zejména, když došlo 1952 k rozdělení Přírodovědecké fakulty UK na tři samostatné: matematicko-fyzikální, geologicko-geografickou a biologickou. Podrobně o celé transformaci srov. Jakub JAREŠ – Martin FRANC a kol., *Mezi konkurencí a spoluprací. Univerzita Karlova a Československá akademie věd 1945–1968*, Praha 2018.

9 V rámci Polské akademie nauk (PAN) zůstala zachována bližší vazba mezi exaktními a přírodovědnými obory uvnitř III. sekce, Wydziału Nauk Ścisłych i Nauk o Ziemi.

spondence Waleryho Goetela s Radimem Kettnerem autorského kolektivu Jan Chodějovský, Joanna Lakosz, Tomáš W. Pavlíček a Zbigniew Wójcik.¹⁰ Na profesora Radima Kettnera (1891–1967) se odvolávají generace českých geologů, kteří mu přiznávají pozici jednoho z klíčových tvůrců moderní geologické školy v mnoha odvětvích, což přebírají také historici: „Systematik, muž se skvělou erudicí v oblasti paleontologie, geomorfologie, petrografie, stratigrafie a strukturní geologie, s pedagogickým nadáním a charismatem, dokázal během svého více než čtyřicet let trvajícího působení na geologickém ústavu Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy vychovat několik generací československých geologů, pro něž vybudoval i obsáhlou a kvalitní knihovnu. Zasloužil se o důkladné prozkoumání a zmapování Karpat stejně jako o zpřístupnění a zároveň i ochranu hodnotných území v Tatrách.“¹¹ Z citátu je patrné, jak se prvorepublikový profesor „ujal“ nezmapovaného terénu slovenských Karpat. V tomto ohledu se dotýkáme transnacionálních dějin z české a polské perspektivy. Současně na Kettnerově díle začali vyrůstat i slovenští experti. Podobně vysoké autoritě se těšil Walery Goetel (1889–1972), profesor geologie na Akademii Górniczo-Hutniczej v Krakově.

Co se polsko-československé spolupráce týče, dovedl Kettner tradici kontaktů z meziválečné doby rozvíjet po druhé světové válce do takové míry, až se vytvořila představa stálých bilaterálních kontaktů. Proto se i v našem rozhovoru zákonitě otevřela otázka pokračování kontaktů s Polskem v trans-generační perspektivě. Polsko představuje stát, s nímž byly obecně kontakty na vědecké úrovni budovány velmi pevně, ať už se jedná o přírodní nebo společenské vědy.¹² Českoslovenští vědci své existenční a profesní strategie ve sledovaném období formovali v interakci s okolím. Různé, a často nahodilé události, jsou téměř nepodchytilitelné, přesto by nebylo vhodné na tuto snahu rezignovat. Každý individuální případ, který se poda-

10 Jan CHODĚJOVSKÝ a kol. (eds.), *Korespondence Waleryho Goetela s Radimem Kettnerem*, Kraków – Praha 2020. Jedná se o kritickou edici korespondence dvou významných geologů střední Evropy, Waleryho Goetela z Krakova a Radima Kettnera z Prahy, pocházejí z let 1924–1967. Součástí publikace jsou tři úvodní studie, jež se věnují životu obou hlavních aktérů i jejich vzájemnému korespondenčnímu styku.

11 Ibidem, s. 37.

12 Na úrovni Československé akademie věd jsou analyzována data ve studentské práci: Michaela KŮŽELOVÁ, *Kachna, nebo králik? „Věda o vědě“ v Polsku a Československu 1962–1989*, disertační práce, Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra ruských a východoevropských studií: Praha 2015, s. 128–129. Jako příklad může sloužit rok 1987, kdy se Polsko jako cíl cest vědců z ČSAV objemem zahraničních vědeckých styků nacházelo na třetím místě.

ří zdokumentovat, přináší cenný střípek do mozaiky života vědců za normalizace.¹³ Ve vztahu ke kontaktům se zahraničím a možnosti účastnit se mezinárodních stáží, konferencí, letních škol se výrazně projevovaly rozdíly v kontaktech a zázemí jednotlivých pracovišť.¹⁴ Je potřeba zdůraznit, že pro geology jiného zaměření než ložisková geologie představovala Szkoła speleologiczna velmi cenný prostor pro navazování kontaktů, vzájemného informování o odborné literatuře i rozšiřování vědeckých obzorů.

Geologie si svým praktickým významem pro naplňování státních plánů v období socialismu vydobyla pevnou pozici v národním hospodářství i ve vědecké struktuře poválečného Československa. Klíčové byly průzkumy týkající se těžby uhlí i ropy a zemního plynu na území Československa i v zahraničí.¹⁵ Ukážeme však, jak se navzdory oficiálně „pevným“ kontaktům geologové bránili redukcí významu své expertní kultury pouze na ložiskovou geologii zaúkolovanou do státních plánů těžby.¹⁶

Biografické příspěvky o dějinách geologie a průzkumu Karpat se dosud vztahovaly k přírodě jako objektu výzkumu. Podle toho jsou Karpaty nejdůležitějším horským regionem středovýchodní Evropy, který sice leží na hranici států, ale bývá pojat právě jako region, čímž se ztrácí perspektiva globálních dějin.¹⁷ Pokud si totiž historiografie vzala na pomoc fakta z geografie a geologie o odlišné genezi a struktuře karpatského flyše, vztahovala přírodní specifika jedné či druhé strany pohoří k národním atributům polských a slovenských, resp. československých Tater.¹⁸

13 Lenka KRÁTKÁ – Jana WOHLMUTH MARKUPOVÁ – Miroslav VANĚK, *(K)lidová věda? Proměny a konstanty v práci i životě vědců a vědkyň v letech 1968–2008*, Praha 2018, s. 12.

14 Ibidem, s. 176–177. Je potřeba reflektovat rozdíly mezi jednotlivými vědními disciplínami, například obor etnografie měl problémy navazovat kontakty s vědci ze Západu. Přístup k zahraniční literatuře byl dán díky osobním kontaktům představitelů oboru, jak ve své odpovědi uvedla etnoložka Helena Bočková. Blíže srov. Jiří HLAVÁČEK – Hana BORTLOVÁ VONDRÁKOVÁ (eds.), *Mezi státním plánem a badatelskou svobodou. Československá etnografie a folkloristika ve vzpomínkách pamětníků*, Praha 2018, s. 36.

15 Přehled zahraničních aktivit do roku 1984 včetně srov. Josef KOŽÍŠEK a kol. (eds.), *Cesty československé geologie*, Praha 1985, s. 177–190.

16 Tyto oborové zájmy expertů bohužel trochu zanikají v knize Vítězslav SOMMER a kol., *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*, Praha 2019. Autoři se totiž soustřeďují na vybraný segment expertních kultur, které měly zásadní význam v plánovaném státním hospodářství (ekonomie, prognostika, management zemědělské výroby aj.), ale málo rozvinuly ambice oborových specializací. Jak autoři přesvědčivě ukazují, experti nikdy nejsou zcela nezávislí na politické moci.

17 Julia HERZBERG, *Ostmitteleuropa im Blick. Umweltgeschichte zwischen Global- und Regionalgeschichte*, in: H. Förster – J. Herzberg – M. Zückert (eds.), *Umweltgeschichte(n)*, s. 7–29.

18 Kromě ekologie a přírodních parků lze tyto atributy stopovat na turistice. Srov. Bianca HOE-NIG, „Durch den Menschen für den Menschen schützen“. *Naturschutz und Tourismus im Tatra-*

Jak však správně upozornil John McNeill, dějiny životního prostředí budou studovat přírodu jako aktéra, který vstupuje a je vtahován do lidského jednání. Oba aktéři se vzájemně ovlivňují anebo adaptují na klimatologické procesy a ekonomické i technologické výzvy.¹⁹ Tato typologie připomíná další dvě metodická hlediska, která ocení právě experti z oblasti přírodních věd, jestliže jsou dostatečně kritičtí k laickému mediálnímu diskursu ochrany životního prostředí. Ten totiž leckdy neadekvátně historizuje současnou globální změnu klimatu. Pohled člověka na přírodu se totiž přirozeně spojuje s kulturními hodnotami a ideály. Tím občas přehlíží reverzibilní procesy v přírodě, k nimž docházelo i bez zásahu člověka. Třetím hlediskem, které mohou dějiny vědy studovat, jsou postoje států, které organizují průzkum přírodních útvarů i jejich dobývání anebo ochranu. Státní politiky zároveň spojují přírodní prostor s národními identitami a podporují lokální místa paměti. Je otázkou, do jaké míry socialistické státy Polsko a Československo izolovaly mezinárodní vědeckou provázanost (tzv. entanglements), jestliže ani v oblastech dosahování výnosů těžby či pěstování a organizace zemědělské práce nevyužívaly progresivních postupů sousedních socialistických států.²⁰ Jestliže v rámci mezinárodní spolupráce přinášeli vědci výstupy empiricky kritické k lokální situaci, vedlo to státní politiku k větší izolaci vědců, i s ohledem na Studenou válku?²¹ Tyto a další otázky sledujeme na příkladu experta působícího ve více disciplínách a překračujícího vědecké prostředí více než dvou států.

Průkopník nové československo-polské spolupráce

Profesor Pavel Bosák se narodil 14. srpna 1951 v Praze. Geologii studoval na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Diplomovou práci zde obhájil v roce 1974 na téma *Průběh svrchnojurské sedimentace na západním okraji Moravského krasu* (školitel doc. RNDr. Jan Petránek, DrSc.). Navázal aspiranturou v oboru geologie,

tionalpark nach 1949 in transfergeschichtlicher Perspektive, in: H. Förster – J. Herzberg – M. Zücker (eds.), *Umwelgeschichte(n)*, s. 299–316.

19 John R. McNEILL, *Observations of the Nature and Culture of Enviromental History*, *History and Theory* 42, 2003, č. 4, s. 5–43, zde s. 6.

20 Na příkladu Polska a Maďarska dokládá V. SOMMER a kol., *Řídit socialismus jako firmu*, s. 115–120.

21 Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Pugwash in Eastern Europe. The Limits of International Cooperation Under Soviet Control in the 1950s and 1960s*, *Journal of Cold War Studies* 20, 2018, č. 1, s. 210–240.

v jejímž průběhu obhájil rigorózní práci *Mezozoikum Rudické plošiny v Moravském krasu* (1976; vedoucí práce doc. RNDr. Zdeněk Roth, DrSc.). Titul CSc. získal také na Přírodovědecké fakultě UK, ale až v roce 1982 za práci *Sedimentologie devonu tišnovských brunnid a brněnské jednotky s. s. na Tišnovsku* (školitelem při aspiranturě byl doc. RNDr. Vladimír Náprstek, CSc., na kandidátské práci se ale nepodílel, většinu času strávil v Mexiku). Bosákova akademická dráha byla spletitá. V průběhu aspirantury odmítal vstoupit do KSČ, načež byl v září 1978 propuštěn z asistentského místa na fakultě a před koncem roku rovněž z Geologického ústavu ČSAV, kam se po odchodu z fakulty uchýlil. Habilitoval se až v roce 1998, a to ve Varšavě v Polské akademii věd (Polska Akademia Nauk; dále PAN), poté mu byl roku 2004 udělen titul profesor ve varšavském Ústavu geologických věd Polské akademie věd (Institut Nauk Geologicznych PAN). V Krakově byl v roce 2007 zvolen zahraničním členem Polské akademie věd a umění (Polska Akademia Umiejętności; dále PAU). Od roku 2005 je rovněž členem korespondentem Slovinské akademie věd a umění (Slovenska akademija znanosti in umetnosti). Pro přínos českého geologa mezinárodním akademickým sítím, jak ho vyjádřili zejména polští vědci, lze příhodně užít pojem entanglements. Pavel Bosák patří k členům České speleologické společnosti, kteří se aktivně podíleli na jejím ustanovení v roce 1978. Od svých studentských let se účastní také kongresů a práce Mezinárodní speleologické unie (Union Internationale de Spéléologie, dále UIS, založena 1965).²² O svém vědeckém zájmu i životní vášni mluví dle oborového slangu jako o jeskyňařině.

Odborně byl krátce zaměstnán v Geologickém ústavu ČSAV (1978), odtud ale musel z politických důvodů brzy odejít. Postupně působil ve Státní knihovně v Praze (1979) a v geologické knihovně Přírodovědecké fakulty UK (1980–1981). Brzy profesně zakotvil mimo akademické prostředí a věnoval se praktické geologii. Mezi lety 1982 a 1994 pracoval v národním podniku Geoindustria (zde konečně dostal svolení obhájit kandidátskou práci). Tento národní podnik se sídlem v Praze se zaměřoval na geologický průzkum a územní pracoviště měl po celém Československu; původní národní podnik se v roce 1988 proměnil na státní podnik a po roce 1989 se rozpadl na několik následnických organizací. Organizace se specializovala na vyhledávání a vyhodnocování surovinových ložisek pro budoucí těžbu jak v Československu, tak v zahraničí (Libye, Irán). Bosák působil v Geoindustrii (GMS, a. s.) téměř až do jejího zániku. Následně se krátce věnoval poradenské činnosti z pozice soukromého konzultanta. Již roku 1996 se však stal ředitelem Geo-

22 V letech 1993–2005 byl opakovaně volen generálním sekretářem, 2005–2009 viceprezidentem UIS.

logického ústavu Akademie věd České republiky. Po skončení svého ředitelského mandátu v roce 2004 zastával pozici zástupce ředitele, současně byl od roku 2007 členem rady ústavu, po dvě období i předsedou. Počínaje rokem 2012 se opět ujal vedení Geologického ústavu AV ČR, v. v. i., a sice do roku 2017. V současnosti zde působí jako emeritní vědecký pracovník AV ČR. V roce 2022 převzal čestnou oborovou medaili Františka Pošepného za zásluhy v geologických vědách od předsedkyně Akademie věd ČR Evy Zažímalové.

Rozhovor s Pavlem Bosákem vedli Tomáš W. Pavlíček a Kristýna Kaucká z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR v jeho kanceláři v Geologickém ústavu AV ČR dne 12. března 2020. Samotný rozhovor byl motivován snahou prověřit kontinuity a diskontinuity vazeb mezi českými a polskými vědci ve druhé polovině 20. století. Zároveň měl být přípravou na interdisciplinární prezentaci knižní edice korespondence geologů R. Kettnera a W. Goetela připravené ve spolupráci s Polským institutem v Praze 23. března 2020, žel zrušené kvůli epidemii COVID-19. Křest knihy měl poklepem geologického kladívka provést prof. Bosák. Alespoň že editovaný a autorizovaný rozhovor, jehož těžiště leží v česko-polských vědeckých kontaktech, se nyní dostává do rukou čtenářů a badatelů, aby nabídl nové interpretační perspektivy v rámci zvoleného tématu. Otázky jsme připravili na základě stručného životopisu Pavla Bosáka z webových stránek Geologického ústavu AV ČR, přičemž těžiště leželo ve snaze odhalit, kdy a jak respondent navázal kontakty s polskou vědeckou obcí. Podobně zůstává často v laudatiích nevysvětlena geneze bilaterálních kontaktů mezi matematiky, přestože je zpravidla základem důležité mezinárodní vědecké spolupráce.²³

Zvolenému přístupu odpovídá i struktura kladených otázek. Ty se nejprve soustřeďují na období, kdy kontakty s Polskem začaly, a dále se pak zaměřují na fungování Speleologické školy (Szkoła Speleologiczna), každoročního sympozia, kde si vědci ze všech kontinentů vyměňovali své zkušenosti s výzkumem i s fungováním vědeckých komunit v jednotlivých částech světa. Kontakty, které zde Pavel Bosák navázal, přetrvávají dodnes a jsou důležitou součástí institucionálního fungování Geologického ústavu AV ČR. Cílem rozhovoru bylo přispět k porozumění transferu vědomostí mezi českými a polskými přírodovědci a zjistit míru kontinuity starší tradice kettnerovsko-goetelovské a nutnost založení nové komunikační linie, pokud předchozí vyhasla.

23 Např. Barbora KULAWIAKOVÁ – Tomáš W. PAVLÍČEK, *The Training of the Czech Mathematician Jaroslav Kurzweil with Władysław Orlicz in Poland*, *Antiquitates Mathematicae* 15, 2021, č. 2, s. 181–206.

TWP: Pane profesore, sešli jsme se nad přípravou prezentace knihy *Korrespondence Waleryho Goetela s Radimem Kettnerem*. Jaké jsou Vaše vzpomínky na slavného geologa profesora Radima Kettnera?²⁴

PB: Pan profesor Kettner si hned tak s někým netykal. On tykal všem, ale muselo se mu říkat: „Pane profesore, Ty.“ Vzpomínám si na jeho asistenty Poubu,²⁵ Petránka,²⁶ Rotha²⁷ a další. Dokonce je pohlavkoval, a to veřejně na chodbě (Petránka). Já osobně jsem se s ním bohužel už nesetkal. Viděl jsem ho na fakultě jen jednou, zezadu na chodbě, nedlouho před jeho smrtí.

TWP: Pane profesore, Vy jezdíte často do Polska, kde Vaše kontakty začaly?

PB: Do Polska jsem jezdil od roku 1975. Působil tam Marian Pulina,²⁸ který byl výborný manažer. V krutých polských podmínkách, kde nikde nic nebylo, sehnal finance. Akce, na kterou jsem jezdil, se jmenovala Szkoła Speleologiczna [dále Škola, pozn. editorů]. Odehrávala se vždy v únoru, na svazích Králického Sněžníku z polské strany. Jsou tam lázně Łądek-Zdrój.²⁹ Tenkrát tam byly skutečně špatné podmínky. Topilo se uhlím, když napadl sníh, tak za hodinu byl černý. V Polsku tehdy byla opravdu bída. Já jsem tam vozil salámy a maso. Jezdil jsem tam i v průběhu roku. Od roku 1981 se tam nesmělo pár let jezdit. Wojciech Jaruzelski³⁰ tam udělal něco jako puč.

24 Radim Kettner (1891–1967), český geolog, pedagog a báňský odborník, tvůrce moderní české geologické školy.

25 Zdeněk Pouba (1922–2011), český geolog a pedagog specializující se v oblasti ložiskové geologie.

26 Jan Petránek (1922–2015), český geolog a pedagog, expert OSN v oboru geologie a hornictví. Autor vzpomínkového textu Jan PETRÁNEK, *Jak jsem znal profesora Kettnera*, Acta Universitatis Carolinae, Geologica 38, 1991, č. 3–4, s. 185–190.

27 Zdeněk Roth (1914–2009), český geolog, proslul výzkumem Demänovské ledové jeskyně a jeskyně Domica na Slovensku ještě před vypuknutím druhé světové války. Mezi jeho další významné aktivity patřilo studium flyšového pásma Západních Karpat. Autor vzpomínkového textu Zdeněk ROTH, *Léta učednická u profesora Kettnera (1933–1938)*, Acta Universitatis Carolinae, Geologica 38, 1991, č. 3–4, s. 179–184.

28 Marian Pulina (1936–2005), polský geograf, speleolog a organizátor; žák prof. Alfreda Jahna. Byl pionýrem nových geografických metod, věnoval se krasovým a ledovcovým jeskyním (tvůrce glaci-speleologie). Jako člen Komitetu Badań Polarnych przy Prezydium PAN se podílel na dvou expedicích na Špicberky (1972, 1973) a organizoval další polární výpravy (1977–1979), v jejichž rámci byla reaktivována Polska Stacja Polarna. Srov. Jan LESZKIEWICZ a kol., *Wspomnienie o Marianie Pulinie (1936–2005) – geografie, badaczu polarnym*, Biuletyn Polarny 12–13, 2006, s. 66–73.

29 Česky Landek, německy Landeck, od 1935 Bad Landeck; nejstarší polské lázně, již od 15. století.

30 Wojciech Jaruzelski (1923–2014), polský generál, první tajemník Polské sjednocené dělnické strany a prezident RP (od července 1989 do listopadu 1990). V letech 1968–1983 působil jako

Jednou jsem tam přivezl maso a někdo se ptal: „Co to je?“ Čerstvé maso. Moje matka ve čtvrtek vystála frontu u řezníka, uložili jsme ho do lednice. Jelikož tenkrát byly mrazy, tak jsem to normálně převezl, protože batoh byl dole v kufru autobusu. Na hraničním přechodu se mnou moc nezabývali a věděli, kam jedu. Sloužili tam taky lidi, co jeskyňářinu a takové věci amatérsky dělali. Tam na hranicích jsem dostal nějakou kávu, čaj a hezky jsme si popovídali: „No, autobus ti jede až za půl hodinu, tak tady poseď s náma.“ On provoz na Boboszowě³¹ nebyl velký. První Škola byla 1975, poslední byla 25. v roce 2007, ale s přestávkami, protože Pulina, posléze docent na wrocławské univerzitě, potom přesídlil do nově zřízené Slezské univerzity v Katowicích-Sosnowci.³² Posléze se stal řádným belvedérským profesorem. Myslím, že tehdy žádnou jinou profesuru neměli. Teď v Polsku mají belvedérskou a univerzitní profesuru.³³ Pulina potom působil jako prorektor Slezské univerzity, byl to velmi schopný člověk.

V průběhu roku 1979 jsem pro Polsko zkoumal sedimenty před Medvědí jeskyní. Objevila se tam jeskyně a hned byla snaha ji zpřístupnit.³⁴ Podařilo se vykopat profily sedimentů, tak jsem je dokumentoval, to byla dobrá práce. Bydlil jsem tam v dřevěném tesko domě. Hned vedle byly staré uranové doly. Byly tam kame-nolomy, které po objevu jeskyně zavřeli. Vědce tam místní proto neměli rádi.³⁵ Nejvíce obyvatel bylo zaměstnáno buď v lese, ve sklárně ve vesnici, nebo v kamenolomech. Ale zpět k mému zážitku. Dostal jsem pokyn: „Hele, dneska od pěti zalez do pokoje a prosím tě nevycházej.“ Samozřejmě jsem se šel podívat, co se děje. V Łą-

ministr národní obrany, v letech 1981–1985 jako předseda vlády. Vzpomínky P. Bosáka odkazují k vyhlášení výjimečného stavu v Polsku 13. prosince 1981. Cílem mělo být zastavit rostoucí vliv opozičního hnutí Solidarita.

31 Česky Bobošov, vesnice poblíž česko-polské hranice u města Międzyzlesie (Mezilesí). Nachází se zde hraniční přechod Boboszów–Dolní Lipka.

32 Uniwersytet Śląski w Katowicach byl založen v roce 1968. Prof. Pulina zorganizoval za svého života 24 ročníků Školy. Po úmrtí M. Puliny jeho žáci uspořádali „rozlučkovou“ Školu v roce 2007 a tím tradice zanikla.

33 V Polsku se rozlišují profesori, jejichž titul je platný pouze v rámci univerzity, na níž se habilitovali (profesor uczelni/instytutu – nadzwyczajny), a profesori jmenovaní Prezydentem Rzeczypospolitej (podle prezidentského paláce Belwederu), jejichž titul má celostátní platnost; zpravidla se habilitují na konkrétním ústavu Polské akademie nauk či fakultě univerzity.

34 Polsky Jaskinia Niedzwiedzia, nachází se jižně od vesnice Kletno v Kladsku. V roce 1983 byla tato nejkrásnější krápníková jeskyně v Polsku zpřístupněna veřejnosti.

35 Distanc lokálních obyvatel k vědeckému výzkumu může souviset také s jejich zkušeností z kontaktu se sovětskými experty, kteří na základě mezistátní smlouvy v roce 1947 převzali výsadní právo průzkumu uranových ložisek v Polsku, zejména v Sudetech. Po objevu uranové žíly ve staré štolě Saint Paul (1948) probíhala intenzivní těžba uranu a posléze fluoritu, do vyčerpání zásob v roce 1958.

ku-Zdroji byla ruská ozdravovna – lázně – a byla tam přítomna celá generalita.³⁶ Nějaký ruský generál tam měl krásnou dovolenou. Seděl a všeho měl dost. Pak tam přijeli jeho kolegové na pitku. Na družbu. Proběhla pitka se sovětskými soudruhy, generálové tam přijeli, takovými černými obludnými auty je tam odvezli a tam se družili. Později na Školy začal Pulina zvát špičkové vědce ze Západu. Vlastně veškeré své kontakty jsem si utvořil tam. Pan profesor Pulina uměl francouzsky,³⁷ podstatně lépe než anglicky – skoro nemluvil – a německy jenom základy. Jezdili tam hlavně Francouzi, pak se tam začali objevovat lidi z Velké Británie, z Itálie, z Kanady, z Japonska a Pulina jim všechno platil. Oni si maximálně zaplatili letenku, nebo možná ani to ne. Ale místní pobyt, všechno, co tam bylo, tak na to uměl sehnat finance.

My jsme měli v roce 1973 světový kongres jeskynní (speleologický) v Olomouci.³⁸ Byl velký problém dostat zahraniční badatele do Československa. Já jsem pro takovou skupinu ještě jako student pořádal předkongresovou exkurzi. Jednalo se o světovou elitu a až poté jsem zjistil, jak renomovaní vědci to jsou. Měli jsme problém s jedním vědcem, který měl, nebo neměl vousy na pasu a fyzicky obráceně. Z Německa do Československa ho nechťeli pustit. Nebyli jsme schopni ho sem dostat. A myslím, že nakonec – jmenoval se Brown, myslím – sem vůbec nedorazil. V Polsku to bylo jedno, jestli má člověk hábit, vousy, kníry nebo jestli je na fotce zelený a ve skutečnosti je červený. Ty Poláky to nějak nezajímalo, oni byli trochu otevřenější než my. I přes tu hrůzu, co tam měli, tak tam se vlastně scházel Východ se Západem, oni tam potom začali jezdit i Rusové, Maďaři. Taková velká skupina vždycky 30 cizinců, nejdřív 40, potom 60, potom to bylo ke stovce, protože se to rozneslo. Fungovalo to skutečně jako škola, nesměly být vědecké přednášky, ale musely být alespoň trochu metodicky zaměřené, aby se univerzitní studenti geografie, geologie taky něco dozvěděli. Takže tam jezdily celé skupiny docentů a profesorů

36 Sanatorium Severní skupiny sovětských vojsk v Polsku bylo činné v letech 1945–1953 a poté 1956–1991 přeneseno do novostaveb. Velitelem Severní skupiny byl v letech 1978–1984 genplk. Jurij F. Zarudin. K dějinám města srov. Wojciech CIĘŻKOWSKI, *Lądek Zdrój*, Wrocław 1998.

37 Pulina absolvoval dvě stáže v Lyonu a jednu v Grenoblu v 60. letech 20. století.

38 6. Mezinárodní speleologický kongres byl zorganizován zásluhou Vladimíra Panoše, který se společně s Františkem Skřivánkem účastnil založení Mezinárodní speleologické unie (UIS) v roce 1965 ve slovinské Postojné. Tehdy ještě neexistoval centrální orgán, který by organizaci kongresu v Československu zajistil (Česká speleologická společnost vznikne v roce 1978). Pro uspořádání V. Panoš argumentoval 400. výročí Univerzity Palackého. Neobvykle podruhé se u nás konal 16. Mezinárodní speleologický kongres v Brně v roce 2013, jeho prezidentem byl prof. Pavel Bošák. Srov. Jarda HROMAS, *Jak jsme „zadělávali“ na Českou speleologickou společnost*, Speleo 77, 2019, s. 4–10.

vždy s nějakým hejnem svých studentů. Pro ně to byla primárně určená aktivita, v podstatě stalo se z toho světoznámé sympóziu, kam každý jezdil rád, i přes špatný poměr v Polsku.

Škola ale byla organizovaná dost neprakticky. Program byl dopoledne a odpoledne bylo volno, protože pro Poláky to znamenalo, že mohli lyžovat. Ono to bylo ve studijním období v únoru. Ještě nezačal semestr a bylo zkouškové. Všichni přijeli s lyžemi a radostně vyrazili na kopce, já jsem tam obcházel ještě s dalšími kolegy tu a tam nějaké lokality, když nebylo moc sněhu. Pamatuji si, že jsme vystupovali někam na nějaký čedič. To byl rok 1975, to byl začátek mé spolupráce s Poláky. Před tím jsem o Polácích věděl pouze to, že jsme tam byli se školou – asi ve 3. nebo 4. ročníku – na důlním mapáku,³⁹ to byl povinný předmět pro všechny. My jsme byli v Harrachově, v dolech pod Čertákem,⁴⁰ jak jsou stoly na fluorit a byly tam polymetaly, a potom jsme jeli na exkurzi do Polska, protože katedra ložiskové geologie⁴¹ s Akademií Górniczo-Hutniczą v Krakově⁴² měly holport, takový všeobecný, bych řekl, přes vědu až po osobní vztahy.⁴³ Tak jsme jeli, to bylo prvně, co jsem byl v Polsku. Tam jsme byli v Olkuszi, to je olověno-zinkový důl. Dodnes funguje, je to velké ložisko, evropské minimálně.⁴⁴ Byli jsme ve Wieliczce na soli,⁴⁵ logicky. To bylo moc pěkné, to se mi moc líbilo. A v Ostravě jsme před tím fárkali do černouhelného dolu. Důlní mapák byl předmět, kde nám ukázali, jak se těží, jaké jsou technologie, co je za typy ložisek. Předmět se vypisoval každoročně, my jsme to měli ale spojené s tím ročníkem nad námi. Jezdili jsme na všechno společně. Co bylo pro ně, tam jsme jezdili i my. Co bylo pro nás, jezdili s námi oni. Takže tam byla taková parta, celkově nás v té době bylo na geologii 15.

39 Kurz důlního a geologického mapování organizovala katedra ložiskové geologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy pro studenty II. ročníku geologie každoročně a většinou vždy na jiné lokalitě. Vedoucím kurzu byl prof. Ing. Mirko Vaněček, DrSc.

40 Čertova hora se nachází v západních Krkonoších. Jedná se o dominantu nad městem Harrachov. V oblasti se nacházejí rudné doly, bohaté na fluorit, baryt, křemen a galenit.

41 Katedra ložiskové geologie na Přírodovědecké fakultě UK.

42 Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszce (AGH) – Báňsko-hutnická akademie v Krakově, založena v roce 1919.

43 Jedná se o důležitý, byť nepřímý doklad kontinuity spolupráce, výměn a transferu vědění započaté dříve mezi Radimem Kettnerem a Waleriem Goetlem, rektorem AGH v letech 1939–1951.

44 Důl Olkusz–Pomorzany akciové společnosti ZGH Bolesław S.A. v Malopolském vojvodství; těžba probíhala od roku 1974, nicméně koncem roku 2020 byla definitivně ukončena.

45 Město Wieliczka v Malopolském vojvodství, jižně od Krakova; solný důl se slavnou historickou tradicí.

TWP: V ročníku?

PB: Se všim. S geofyziky, hydrology, s cizinci. Se všim nás bylo 15. Měli jsme tři Řeky, dva byli, myslím, z Kypru a jeden z Řecka. Byl tam na začátku jeden Jordánec, ten ale brzy ukončil studium. Nás bylo patnáct a v tom ročníku nad námi jich bylo ještě méně. My jsme byli malé ročníky, všeobecnou geologii nás tam studovalo pět, zbytek se věnoval ložiskové geologii, paleontologii, jedna moje kolegyně, spolužačka je tady taky zaměstnána.⁴⁶ Ta stohlavá stáda, která byla potom od roku 1970, to bylo nemyslitelné.⁴⁷ Takže, to jsem byl prvně v tom Polsku, to bylo dobré. Tam jsem se seznámil s nějakými lidmi, který jsem potkal potom na sympóziu na Speleologické škole, protože oni tam jezdili.

Olověný rudy v Olkuszi jsou ve vápenci a v dolomitu. Poláci měli problém s krasovou hydrologií, s jeskyněmi vyplněnými rudou, vzniklými později, kterými jim tam pochopitelně tekla voda, hluboko dolů. Ono to bylo provázaný, takže ty lidi, který jsem tam potkal prvně, koukám na ně, kdo to je, co to je. Tak potom jsme se skamarádili. Jako to bylo dobré, protože tam na tu školu nejezdili jenom typický geologové. Dokonce tam jezdili i krystalinický, nedělající vůbec vápence. Pan docent Don⁴⁸ z Wrocławu, který mapoval Rychlebské hory, Králický Sněžník. Jezdili tam pedologové, jezdili tam lidé, co se zabývali kvartérní geologií,⁴⁹ hydrologové. To jsem jednou protestoval, já nevím, na které škole. Hydrologové pořád mluvili jenom o vodě a bylo jasné vidět, že vědí, co je voda a nevědí, co je horní prostředí, tak jsem tam prostě vystoupil a říkal jsem, že už toho mám dost. Ať alespoň o tom krasu něco řeknou, ale ať nás nezalévají pořád vodou. Rózkowskej⁵⁰ ten se tak zaždušnil. To byl hydrogeolog ze Sosnowce, jeho dva synové se poté hydrogeologii

46 Mínen Geologický ústav Akademie věd ČR.

47 Z kontextu lze odvodit, že nestorovi československé geologie R. Kettnerovi se při starší reformě studia (1950) ještě podařilo obhájit nutnost udržet realistické počty studentů v ročníku, byť i tak jich v některých letech bylo ke stovce. Srov. J. CHODĚJOVSKÝ a kol., *Korespondence*, s. 205, dopis č. 48 Kettner Goetelovi 19. 1. 1952. Po Kettnerově úmrtí a celkové změně systému od dubna 1969 se již počty studentů zvyšovaly neúnosně. Srov. MÚA AV ČR, f. Radim Kettner, inv. č. 2065, rukopis Výchova geologického vědeckého dorostu, s. 2.

48 Jerzy Don (1928–2016), polský geolog z wrocławské školy tektoniky a strukturální geologie, žák prof. Henryka Teisseyre, 1962 doktor, 1965 docent, 1982 mimořádný, 1999 řádný profesor. V roce 1984 představil novou syntézu Sudet. Srov. Jurand WOJEWODA – Roman GOTOWAŁA, *O profesorce Jerzym Donie w pierwszą rocznicę śmierci*, *Przegląd Geologiczny* 65, 2017, č. 12, s. 1495–1498.

49 Obor zaměřený na poznání vlastního zemského povrchu.

50 Andrzej Rózkowski (1928–2018), polský důlní hydrogeolog, profesor Slezské univerzity v Sosnowci, pracovník hornoslezské pobočky Státního geologického ústavu (Państwowy Instytut Geologiczny, do roku 1985 Centralny Urząd Geologii).

taky věnovali.⁵¹ Ten se zavzdušnil, ale další rok přišel a říkal: „Měl jsi asi pravdu, my jsme si neuvědomili, že jakoby se zabýváme tou vodou, hydraulickými vlastnostmi, mineralizací, jak to proudí, co to proudí.“ No a potom ty jejich přednášky sice byly zalitý vodou, ale už to bylo i srozumitelný pro lidi. Potom jsem do Polska začal jezdit i mimo krasové školy. Na krasových školách jsem byl na všech, s výjimkou, když jsem byl v Libyi.⁵² Tu jednu zimu 1982. A potom jedna škola nebyla kvůli vojenskému stannému právu v Polsku. A potom jsem byl na všech. Takže jednu, nebo dvě školy jsem vynechal. Ale do toho roku 1981 jsem byl na každé.

V podstatě moje kariéra, to že sedím tady,⁵³ tak bylo tím jedním výjezdem do Polska v roce 1975. Já jsem tenkrát seděl na fakultě, dělal jsem aspiranturu, zvedl jsem telefon, volal jakýsi Vladimír Panoš,⁵⁴ se kterým jsem se seznámil na světovém kongresu. Tak mi zavolaal a říkal: „Pavlíku, hele tady někdo v Polsku, ten Pulina, dělá nějakou Školu. Nechceš tam jet? Mně se tam nechce.“ A já říkám: „No jo no, pane docente, jo, tak já nevím. Je zima, tady je prd práce, tak já se seberu a pojedu. A Vy tam nejedete?“ A já říkám: „Pojedte taky, bude alespoň sranda.“ Tak jsme dojeli do Mladkova, já jsem tam dojel autobusem klasicky. Z Prahy byla linka do Jeseníků: Mladkov, Lichkov na Králíky a předtím byl Žamberk, Vamberk, Kostelec a tak dále. Tak on přijel vlakem z Olomouce. Na nádraží stál služební vůz ještě z doby Rakousko-Uherska, ještě celý dřevěný s komínkem, tam fedrovali, aby bylo teplo. Tam nás nasadili, my jsme byli dva nebo tři: já, on, a ještě možná někdo. A my jsme s tím jedním vagónem odjeli do Polska, a tam už jsme pokračovali autobusem, nebo to už si nepamatuji. To bylo jednoduchý, ta autobusová síť v Polsku tam byla stejně hustá jako u nás, sice to nejezdilo tak často, ale dalo se leckde dostat. Bylo to připojený na vlaky tady v těch polských Sudetech. Tak jsme tam dojeli a tak to začalo.

Ta pružnost v navazování kontaktů se odvíjela od toho, že Vladimír Panoš byl velmi mezinárodně uznáván za jednoho z velikánů světové krasové vědy, shodil koncept Klimageomorphologie Büdela na základě studií na Kubě (s Otou Štel-

51 Obor hydrogeologie se etabloval právě v 70. letech 20. století. Polská škola zde držela krok se zahraničím.

52 Pavel Bosák v té době působil jako výzkumný pracovník národního podniku Geoindustria.

53 V Geologickém ústavu AV ČR.

54 Doc. RNDr. Vladimír Panoš, CSc. (1922–2002), český geograf a speleolog. Za války člen Obrany národa, po dramatickém útěku do Anglie v roce 1944 pilot RAF. Po válce žák prof. Františka Vitáska, který mu umožnil dostudovat a zapojil ho do Kabinetu pro geomorfologii ČSAV. Jeden ze zakladatelů UIS, člen byra (1969–1977), posléze sekretariátu (1977–1981), viceprezident (1981–1989) a čestný člen byra (1997–2005).

clem).⁵⁵ On byl velikán – Vladimír – za války studoval v Oxfordu u prof. Sweetingovy⁵⁶ a dalšími velikány geomorfologie a krasové vědy na Východě i Západě. Za války byl zaměstnán jako navigátor kanadského RAF a létal přes oceán.⁵⁷

V roce 1975 v Polsku jsem se chytil drápkem, pak to rozhojnil 1980 na Evropské regionální speleologické konferenci v Sofii, a pak to jelo. Ač jsem nemohl na Západ, v Československu a Polsku jsem jezdil na téměř vše krasové. Pulina se projevil jako dobrý penězohledač a na tradiční únorové školy posléze jezdili opravdu velikáni ze Západu. A Vladimír Panoš mě přivedl do česko-polských vztahů, které se potom rozvíjely.⁵⁸

TWP: Byla spolupráce s Polskem tehdy Vaší hlavní doménou?

PB: Ne, tam jezdilo hodně lidí z Česka. To se rozkřiklo. Ale ze začátku: „A co v Polsku, tam je chladno a není co jíst.“ My jsme s Vladimírem říkali: „Ne, tam je všechno. Jen na to jídlo si člověk musí zvyknout, na tu pohankovou kaši.“ Některý věci byly dost specifické, třeba sehnat pivo, a ještě ta kvalita. Ale třeba kořalky tam bylo vždycky dost. A v jeskynních kruzích, tak to bez kořalky a bez piva ani ránu. A potom tam normálně začal jezdit vedoucí Bozkovských jeskyní Josef Řehák,⁵⁹ ten s nimi nakonec udělal největší holport, protože on se potom účastnil

55 Geomorfologické mapování na Kubě prováděl v letech 1964–1965. Spolu s Otakarem Štelclem (1929–2018) publikoval zásadní studii, která ve světě nastartovala propojování geograficky orientovaných geomorfologů s geology a specialisty na diagenезi sedimentů: Vladimír PANOŠ – Otakar ŠTELCL, *Physiographic and geologic control in development of Cuban mogotes*, Zeitschrift Geomorphologie 12, 1968, č. 2, s. 117–163.

56 Marjorie Sweeting (1920–2004), britská geoložka zabývající se geomorfologií krasu v Číně, Australii, Severní Americe, Řecku i Československu. Ovšem Sweetingová, později lektorka zeměpisu na Oxfordské univerzitě, tehdy teprve dokončovala vlastní studium na Cambridgeské univerzitě, kde se s ní mohl V. Panoš setkat, když zde v letech 1944–1945 externě studoval meteorologii a klimatologii.

57 V. Panoš po válce studoval geografii na Univerzitě Palackého v Olomouci, 1949 jako západní pilot byl vyloučen z univerzity i armády. Díky podpoře prof. Vitásky absolvoval externí studium geografie a geologie v Brně (1952). Díky Vitáskovi byl povolán do Kabinetu pro geomorfologii ČSAV v Brně, posléze v Geografickém ústavu ČSAV, od 1969 na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého, odkud se roku 1987 vrátil do ČSAV. Rehabilitován 1991.

58 Jerzy GŁAZEK, *Vladimír Panoš (1922–2002)*, Przegląd Geologiczny 51, 2003, č. 6, s. 453–455.

59 Josef Řehák (1942–2008), první ředitel nově zřízené Okresní správy krasových jeskyní v Bozkově. Po roce 1974 se podílel na úkolu Výzkum krasu krkonošsko-jesenické oblasti. Ve spolupráci s univerzitami ve Wrocławu a Katowicích založil Mezinárodní speleologickou školu; v roce 1987 z politických důvodů donucen k odchodu. Od roku 1986 spolupracoval s univerzitou ve Wrocławu na programu výzkumu ledovců na ostrově Špicberky. Celkem tam podnikl šest výprav (poslední dvě v letech 1999 a 2000). Srov. <http://old.speleo.cz/soubory/speleo/sp31/polarni.htm> (16. 3. 2021).

jejich glaciopedologických výprav na Špicberky⁶⁰ a vlastně to, co Pulina potom vždy vydával za svoje vlastní dílo, to všechno udělal Řehák, jeho podřízení z jeskyní a jeho dva synové. Oni na Špicberkách, na těch ledovcích, prozkoumali veškeré ledovcové jeskyně, co jsou. Poláci tam měli svou stanici. Protože v ledovcích se jeskyně vytvoří úplně stejně jako ve vápenci nebo v soli, akorát že je to rychlejší a že ony ty jeskyně, speciálně ty vstupy, takový ty vertikální, kudy teče povrchová voda, když je léto, tak ono to rozmrzá. Voda pochopitelně těmi puklinami, co ledovec je rozbrázděný, leze dolů a snaží se dosáhnout bazální morény a potom je to na hranici hornina/bazální moréna,⁶¹ která je propustná, protože to je ostrohranný štěrk, tak ona ta voda to vymele, vyplaví. Tak potom nahoru, zčásti erozí, zčásti působením tepla, vznikají jak sub-horizontální jeskyně, tak šachty, kterými padá voda. Francouzi tomu říkají moulin, jako mlýny, tak vlastně ono se to stěhuje směrem dopředu, jako ve směru toku toho ledovce, takže každý rok šachta vypadá jinak a je relativně na jiném místě, přestože je to pořád stejná šachta. Takže ty ledovcové jeskyně jsou pěkné, já byl teda jenom v jedné, ve 4 200 metrech v Kyrgyzstánu, blízko tehdejšího Frunze,⁶² a to vypadalo jako úplně normální jeskyně.

Skupina kolem Josky Řeháka v Polsku fungovala, myslím, že od konce 70. let, tak už 1977/78, tam začali jezdit a jezdí tam dodneska. Joskův nejstarší syn⁶³ tam, myslím, jezdí dodnes. Když se to rozneslo, tak tam začali jezdit lidi ze Slovenska, z Čech jsme tam jezdívali pravidelně. Někdy nás tam bylo šest, někdy nás tam bylo víc, někdy jsem tam byl sám. A občas tam dojel i Vladimír Panoš.

KK: Vladimír Panoš byl především geograf, že? Spolupracoval jste hodně s geografy?

Já jsem víc v kontaktu s geology než geografy, jakkoliv s těmi taky, tak jsem tam spíš spolupracoval s geologickou komunitou. Speciálně s Jurkem Glazkem,⁶⁴ který působil na Varšavské univerzitě, nejdřív doktor, potom docent, tak jak to chodí. On zmeškal termín na docenturu, bylo to devět let od doktorátu, dneska to ne-

60 V roce 1986 se za polární kruh vydala výprava Slezské univerzity, které se účastnil i J. Řehák.

61 Moréna označuje kamenný val vzniklý ledovcovou činností. Bazální moréna je tzv. spodní.

62 Dnes Biškeek, hlavní a největší město Kyrgyzstánu.

63 Josef Řehák junior, společně s bratrem Stanislavem se věnuje speleologickému výzkumu a obnově historických podzemí.

64 Jerzy Glazek (1936–2009), polský geolog a speleolog, alpinista, milovník Tater. V letech 1965–1991 působil jako asistent na Geologické fakultě Varšavské univerzity (Wydział Geologii Uniwersytetu Warszawskiego), 1966 doktor, 1990 docent. Zabýval se především obdobím karstu v Tatrách, pro jehož datování využil fyzikální metody. Jeho zásluhou náleží Polsko od roku 1973 do UIS. Ryszard GRADZIŃSKI, *Jerzy Glazek*, Kronika Polskiego Towarzystwa Geologicznego 80, 2010, č. 1, s. 103–104.

oficiálně platí, ale už to není v nové Ústavě o vysokoškolském studiu.⁶⁵ V zákoně to není jasně zakotvené, tak to rozvolnili. Jelikož jsem vydal knihu *Paleokras*⁶⁶ a on tam měl několik kapitol, tak kapitola o Polsku mu byla uznána jako habilitační práce, a přestože to byl desátý nebo dvanáctý rok po skončení doktorského studia, tak mu dovolili udělat habilitaci. Přesto všichni kolegové – protože pro ně byl pocho-pitelně jen jako doktor, tak pro ně nebyl konkurencí – za ním chodili a říkali: „A Jurku, nevíš...?“ Jedna cigareta, druhá cigareta, měl ji v ruce, takhle koukl, v kanceláři tam byly knihovny všude, vlezl na židli, shodil z toho mapy, sáhl a řekl: „No, myslím, že je to strana 123.“ Všichni za ním chodili. Všichni. I profesori a on ještě nebyl ani docent. Pochopitelně za ním chodili i všichni jeho žáci, protože on byl opravdu dobrý regionální geolog a mapoval ten kras, kterým se tam zabýval. Tak nějak se těm mladším znelíbil, tak ho po habilitaci vyhnali, ale zrovna se otevírala v Poznani nová katedra na Univerzitě Adama Mickiewicze,⁶⁷ byly to úplně nově postavené ústavy, tak tam přešel. Nakonec teda byl i belvedérským profesorem, to je logické, kdo jiný než on. Protože on se tím krasem sice zabýval okrajově, ale inten-zivně. A Glazek do Polska přinesl nejmodernější technologie datování krápníků. Ne, že by je dělali, ale on prostě přes ty kontakty ze Speleologické školy, našel něja-kého pana doktora Harmona⁶⁸ ze Skotska. Glazek tam za ním občas jezdil a přivá-žel první radiometrická data, na který my jsme čekali potom ještě dalších 25 let nebo kolik. Ona ta metoda byla drahá, dělalo se to spíš pro kamarády nebo zkušeb-ně. Ale otcem té metody byl Derek Ford⁶⁹ s nějakým profesorem Schwarzem z uni-

65 Míňen polský zákon Ustawa o szkolnictwie wyższym z 12. 9. 1990.

66 Pavel BOSÁK – Derek C. FORD – Jerzy GLAZEK – Ivan HORÁČEK (eds.), *Paleokras: a sys-tematic and regional review*, Praha – Amsterdam 1989. Mimo jiné byla to první elektronicky sá-zená publikace nakladatelstvím Academia. Do autorského týmu Bosák přizval spoluredaktora Glazeka a dále polské geology S. Džułyńského, M. Sass-Gustkiewicz a Z. Wilka.

67 Geologický ústav Univerzity Adama Mickiewicze v Poznani (Instytut Geologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza), 1991 docent, 1998 profesor, 2005 člen PAU. Jerzy FEDOROWSKI – Jerzy ZNOSKO, *Profesor Jerzy Glazek członkiem korespondentem Polskiej Akademii Nauk*, *Prze-gląd Geologiczny* 54, 2006, č. 6, s. 471–473.

68 Russel S. Harmon, americký geochemik, geolog a speleolog zabývající se chemií nízkých teplot a stabilních izotopů. Absolvent geochemie na Pennsylvánské státní univerzitě (1972), doktorát z geologie na McMaster University v Hamiltonu, Ontario, Kanada (1976). V letech 2011–2017 ředitel International Research Office of the US Army Engineer Research and Development Cen-ter.

69 Derek C. Ford (* 1935 v Bath), geomorfolog a speleolog, první doktorand prof. M. Sweetingové (1963), profesor McMaster University (Kanada). Průkopník radiometrické metody v paleoenvi-romentálním výzkumu speleotém založené na metodě komplexometrické titrace švýcarského analytického chemika Gerolda Schwarzenbacha. Spoluautor průkopnické knihy *Karst Geomor-*

verzity. Oni byli tři. A Harmon byl doktorand, jeden z prvních Derekových, a ve Skotsku je centrum nukleárního výzkumu. Oni byli před námi v těch datovacích metodách jako hodně. Glazek už uvažoval, že to zavede u nich. Měl výhodu, že na Mickiewiczově univerzitě zavedli radiokarbonovou metodu. Ta tenkrát byla nejlepší v Evropě, když ji zavedli. To funguje do dneška.

TWP, KK: Pane profesore, moc Vám děkujeme, že jste se s námi podělil o své zážitky.

Trans-generační mosty pro mezinárodní speleologický výzkum

Jako cíl rozhovoru jsme si vytkli porozumět transferu vědomostí mezi českou a polskou komunitou geologů v období normalizace. V prvních dvou poválečných dekádách se geologické obory (podobně jako další přírodní vědy) vyvíjely v určité metodické a myšlenkové kontinuitě. Navzdory masivní proměně akademických institucí i vzdělávacího systému po druhé světové válce v Polsku i Československu, výrazné meziválečné osobnosti jako Radim Kettner a Walery Goetel zůstaly nezpochybnitelnými reprezentanty svých oborů, uznávanými širší akademickou obcí.⁷⁰ Své mezinárodní renomé a kontakty dovedli uplatnit i v tomto období. Díky tomu se obnovilo zastoupení polských a československých vědců v nadnárodních vědeckých organizacích a v 60. letech byly v obou zemích organizovány mezinárodní kongresy. Polské prostředí si nadále udrželo větší akademickou mobilitu a možnost vysílat aspiranty na zahraniční stáže. Díky rozhovoru s Pavlem Bosákem se podařilo analyzovat konkrétní případ, který ukazuje, že polské hory a terénní výzkum sloužily českým a slovenským vědcům jako prostor, kde se mohli setkávat s vědci ze Západu. Tuto hypotézu bude potřeba testovat dalšími rozhovory s odborníky z různých oblastí i heuristickým výzkumem, podle míry, kterou zpracovanost fondů z období normalizace dovolí.

Z rozhovoru o prohlubování polsko-československé spolupráce je však patrné, že od 70. let tyto starší, často meziválečné modely kontinuity nedostačovaly nebo přirozeně přestávaly plnit své funkce. Aktivním činitelem transferu vědění pro nastupující mladou generaci nebyli už tolik jejich původní vysokoškolští profe-

phology and Hydrogeology (1989) s Paulem Williamsem. Srov. Ivo LUČIČ, *Interview with Derek C. Ford*, *Acta Carsologica* 39, 2010, č. 1, s. 5–10.

⁷⁰ Srov. Martin FRANC – Věra DVOŘÁČKOVÁ a kol., *Dějiny Československé akademie věd. Díl 1: 1952–1962*, Praha 2019, s. 183–193.

soři, garanti oborů na příslušných fakultách. Tím se částečně relativizuje starší teze východoněmeckého sociologa vědy Helmuta Steinera, který předpokládal, že vztah učitel – žák je v akademickém prostředí nezbytným atributem vytváření vědecké školy.⁷¹ Teze se ve východním bloku setkala s vřelou akceptací mezi historiky vědy, a to i po roce 1989, neboť odpovídala biograficky orientované sociologické tradici chápání akademického pole. V diskurzivní rovině lze jistě doložit odkazování se na vliv mentorů (zvláště při jubilejních příležitostech), nicméně obzvláště terénní výzkumy byly často organizovány a prováděny bez jejich přičinění či schvalování, což zdůrazňují pamětníci z řad přírodovědců (geologové) i humanitních badatelů (etnografie).⁷²

Prof. Bosák zmiňuje, jaký význam mělo pozvání na Speleologickou školu v Polsku od Vladimíra Panoše, tehdy v roce 1975 pouze asistenta v Olomouci. Tato transgenerační perspektiva ukazuje, jaký význam měli lidé, kteří se nemohli spoléhat na domácí akademické struktury, ale opřeli se o vlastní zahraniční kontakty. Platí to o polských geografech a geolozích Marianu Pulinovi a Jurkovi Głazkovi, stejně jako o Josefu Řehákovi, Otakaru Štelcovi a Vladimíru Panošovi. Dva poslední jmenovaní publikovali v roce 1968 zásadní studii vyhodnocující geomorfologické mapování krasových jevů na Kubě, kam se jako akademičtí pracovníci východního bloku směli vypravit.⁷³ Důležitým faktem je, že i významní britští a kanadští geologové jako například M. Sweetingová z Cambridge a prof. Derek Clifford Ford z Hamiltonu uznávali Panošův přínos pro nové formy mezinárodní spolupráce, rozvoj nových metod (proslulou je právě ta Fordova), průzkumy výjimečných krasových lokalit (Sweetingová) a ledovců (Stanisław Siedlecki, Krzysztof Birkenmajer, z Čechů Josef Řehák).⁷⁴ Zcela přelomovou se stala spolupráce mezi geology, geomorfology, speleology a hydrology (nově formovaný obor hydroge-

71 Viz Helmut STEINER, *Sujae socialno i poznavatelno faktorov v tvorčeskoj dejatelnosti nyucnyh škol*, in: Semen Romanovič Mikulinskij (ed.), *Školy v nauke*, Moskva 1977, s. 97–118.

72 Absolvent oboru je schopen provádět samostatný průzkum, geologické mapování, sběr a vyhodnocování vzorků. Často se stává součástí mezinárodních vědeckých sítí jako specialista v rámci odvětví, které ani nejsou v rámci vysokoškolských oborů akreditovány, a je poptáván v kruzích vědecké diplomacie. Srov. Lif Lund JACOBSEN – Doubavka OLŠÁKOVÁ, *Diplomats in Science Diplomacy: Promoting Scientific and Technological Collaboration in International Relations*, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 43, 2020, č. 4, s. 465–472.

73 Průzkum a geologické mapování v rozvojových zemích ovšem často probíhalo nezávisle na akademických a centrálních institucích, což opět relativizuje tezi o přímém vlivu učitelů na tvorbu vědeckých škol. Například spontánně zorganizovaná česko-polská expedice na Cotopaxi v Ekvádoru (1972), nejvýše položeného vulkánů na světě, byla pouze formálně zaštitěna ministerstvem kultury. Srov. Miroslav KRŮTA – Gabriela ZOUBKOVÁ, *Až na dno... Cotopaxi!*, Praha 2018.

74 Ivo LUČIČ, *Interview with Derek C. Ford*, s. 6.

ologie). Právě Pavel Bosák, jak vyplynulo z rozhovoru, dal na jedné z konferencí výrazný podnět k tomu, aby interdisciplinární kontakt nezůstal jen v rovině výměny poznatků, ale stal se základem aktivní spolupráce, výzkumu a uplatnění nových metod. Zajímavý je postřeh, jak u výzkumu krasových jevů lidé jako Derek C. Ford po mnoha desetiletích docenovali přínos starších, předválečných či meziválečných středo- a jihoevropských geologů a geomorfologů, jako byl srbský geograf a geolog Jovan Cvijić (1865–1927).⁷⁵

Souhrnně lze říct, že v 70. a 80. letech vznikaly nové formy vědecké spolupráce a mezinárodních kontaktů, jejichž kontinuita ovlivnila další dvě, ba dokonce tři desetiletí po roce 1990. Samozřejmě musíme vzít v úvahu i možnost, že biografie expertů loajálních státnímu socialismu byly po roce 1989 zastíněny těmi, kteří je na postech nahradili.⁷⁶ Je přitom charakteristické, že o spolupráci se v zárodku zasloužili asistenti a lektori (tehdy ještě) bez profesorských titulů, často působící nikoli v hlavním městě, ale na univerzitách ve vojvodstvích (Sosnowiec, Wrocław; v ČSSR Olomouc) popřípadě na mimopražských pracovištích ČSAV (Brno). Někteří z nich jako právě Pavel Bosák nemohli z kádrových důvodů řadu let ani akademicky působit.

75 Zájem o vědecké dílo Jovana Cvijiće se objevuje napříč generacemi. Srov. zprávu Jany Pospíšilové o konferenci, která se konala 12.–14. 10. 2016 v Bělehradě. Jana POSPÍŠILOVÁ, *Mezinárodní konference k 150. výročí narození srbského geologa, geografa a etnografa Jovana Cvijiće*, Český lid 103, 2016, č. 1, s. 137–138.

76 I v tomto případě, kdy výzkumy a zahraniční kontakty jsou materiálně dostupné, není jiného východiska než kombinace metody orální historie.

SUMMARY

This material study dedicated to the scientific contacts of researchers in the natural sciences in the postwar period focuses on the field of geology with the intention of creating material for comparison in studying the circulation of knowledge within the framework of the other exact sciences. It focuses on cooperation created from below, which is usually overlooked by historiographies of scientific institution. It illustrates the importance of the oral history method in analyzing expert cultures, which have not attracted the attention of state policies, because socialism overlooked either the richness of the natural environment or the possibilities of the newly emerging disciplines. The interview with the geologist Pavel Bosák mediates memories on the functioning of the scientific community during the normalization period. He established contacts with scientists from the West through the regularly convened Polish symposium Szkoła Speleologiczna. In this way he laid the foundations for permanent cooperation with Polish geologists, which continues even today at the Institute of Geology of the Czech Academy of Sciences. The Polish Szkoła Speleologiczna represented a creative environment where students from all over the world (for example, from Japan, Canada, and England) who were studying various disciplines in the Earth sciences (such as hydrologists and geologists) met Bosák began visiting the school as a student of the Faculty of Science at Charles University and he continued in his visits there in the period when he was employed as a research worker by the national enterprise Geoindustrie, when he was not formally an employee of any academic institution. This material study provides the basis for a broader interpretation of the functioning of scientific mobility during the period of state socialism. Its goal is to demonstrate how the transfer of knowledge and establishing of international contacts, as well as the implementation of new methods and interdisciplinary cooperation in the fields of geology, speleology, geography, geomorphology and hydrogeology have changed since the 1970s.

RECENZE / BOOK REVIEWS

Martina ČECHOVÁ – Radana MERZOVÁ – Radomyr MOKRYK – Miroslav OLŠOVSKÝ – Helena PAZDIOROVÁ – Romana ŠTORKOVÁ-MALITI – Helena ULBRECHTOVÁ – Radomír VLČEK,

Poloostrov Krym: od křižovatky kultur k ruské kolonii. Řecko – Řím – Byzanc – Osmanská říše – Krymský chanát – Ruské impérium – Sovětský svaz – Ukrajina – Ruská federace,

K vydání připravili Helena Ulbrechtová a Radomír Vlček,

Praha, Slovanský ústav AV ČR, v. v. i. 2022, 382 s.,

ISBN 978-80-86420-85-1.

Kolektivní monografie *Poloostrov Krym: od křižovatky kultur k ruské kolonii* dvojice editorů a zároveň hlavních příspěvateľů Heleny Ulbrechtové a Radomíra Vlčka představuje jeden z výstupů projektu věnovaného literární a kulturní paměti Krymu, řešeného ve Slovanském ústavu Akademie věd České republiky už od roku 2015. Projekt získal finanční podporu z akademického programu Strategie AV21 – Evropa a stát. Mezi barbarstvím a civilizací. Vydání knihy předcházela workshop v roce 2017 a v následujícím roce mezinárodní vědecká konference, doposud byly vydány tři popularizační publikace. Mezi autory nacházíme jak vědecké spolupracovníky Slovanského ústavu Akademie věd České republiky, tak i členy dalších akademických pracovišť a vysokých škol v České republice (Univerzity Karlovy a Univerzity Palackého).

Úvodní kapitola Heleny Ulbrechtové (Slovanský ústav AV ČR) *Fenomén Krym: bájná Taurida, nebo sovětský ráj? Po stopách multikulturní a traumatické paměti poloostrova* nabízí shrnutí kulturně historické reflexe Krymu s ohledem na původní multikulturní a multietnickou pestrost poloostrova. Základní koncepční linii textu představuje konfrontace Krymu jako ráje či země zaslíbené s válečnými konflikty, etnickými a kulturními střety, které se odehrávaly na jeho území. Autorka demonstrovuje postupnou proměnu Krymu od křižovatky antické a „barbarské“ kultury

po „kolonií“ Osmanské říše a později Ruského impéria, doprovázenou redukcí původní etnické a náboženské rozmanitosti. Studie se zpočátku věnuje dějinám Krymu od starověku do vrcholného středověku (v této tematické rovině na text navazuje rozsáhlá kapitola Radomíra Vlčka), kdy postavení poloostrova ovlivňovala jeho tranzitní poloha mezi Evropou a Asií. Další část stručně seznamuje s dějinami Krymského chanátu i jeho anexí Ruskem v roce 1783 a zaměřuje se na ceremoniální osvojování krymského území a tzv. řecký projekt jako projev velkorysých imperiálních plánů doby vlády Kateřiny II. (1762–1796), jejichž cílem byla definitivní porážka Osmanské říše a rozdělení jejího teritoria. Následující (třetí) podkapitola se věnuje už nedávným událostem, konkrétně okolnostem přípravy a realizace okupace Krymu Ruskem, označované jako „druhá“ anexie s odkazem na „první“ anexi v roce 1783. Uvedený přístup naznačuje kontinuitu ruské expanzivní politiky v odlišných historických realitách a tradiční zájem o Krym jako základnu k mocenské dominanci v černomořském areálu. Čtvrtá část srovnává východiska obou anexí i následující „ceremoniály moci“. Události roku 1783 jsou pojímány jako preludium k realizaci mnohem ambicióznějších záměrů, nabízí se tak hlubší úvaha nad okupací roku 2014 v kontextu „ruského jara“ či plánů na parcelaci Ukrajiny, jež se v ruském politickém prostředí objevovaly a zaznívají dodnes. Závěrečná podkapitola přibližuje základní ruské mýty o Krymu (Krym krásný, Krym antický, Krym orientální, Krym jako bašta ruského pravoslaví, patrioticko-vojenský mýtus Sevastopolu) jako součást ruské národní identity a zároveň pak ukazuje jejich odvrácenou stranu (koloniální či imperiální praktiky). Helena Ulbrechtová stejně jako ve svém dalším textu vychází zejména z výsledků vědeckého výzkumu v německojazyčném prostředí, konkrétně z prací Kerstin Jobstové, působící na Vídeňské univerzitě.

Martina Čechová ze Slovanského ústavu AV ČR se v kapitole *Krymský Chersonésos, Chazaři a obchod s hedvábím* zabývá krymským Chersonésem (Korsuň) v období raného středověku z hlediska jeho významu v obchodu s hedvábím. Badatelka se odvolává na archeologické průzkumy i písemné prameny a s jejich pomocí rekonstruuje kontakty Chazarů v černomořském regionu. Vyslovuje domněnku, že město plnilo roli „náhradní“ obchodní trasy s hedvábím na linii Konstantinopol–Chersonésos–Azovské moře–Don, a to zejména jako „bezpečná zastávka na dlouhé cestě“. Navzdory charakteru dílčí sondy příspěvek Martiny Čechové zapadá do koncepce celé knihy, kterou představuje promýšlení Krymu jako na jedné straně hraničního a tranzitního regionu mezi Evropou a Asií, jako místa střetu a potkávání různých kultur a říší minulosti, stejně jako vnitřně rozmanitého světa na straně druhé.

Rozsáhlý a tematicky široký příspěvek Radomíra Vlčka (Historický ústav AV ČR) *Krym pod ruskou nadvládou* přehledně mapuje osudy Krymského poloostrova nejprve z perspektivy zájmů moskevského (ruského) státu a později (od roku 1783) jako přímé součásti Ruské říše. Příznačně pro koncepci celé knihy kapitulu uvozuje zmínka o „druhé“ anexi roku 2014. Autor si zde všímá kontextu moderních dějin a kriticky se vyslovuje k politicky účelové interpretaci události roku 1954, kdy se Krym stal součástí sovětské Ukrajiny. Radomír Vlček se vrací k období po velkém tatarském (mongolském) vpádu, mocenskému vzestupu Moskevského knížectví a jeho vztahům se Zlatou hordou, důležitý moment představuje rozpad Zlaté hordy a vznik Krymského chanátu, autor akcentuje linii jeho střetů a mocenského soupeření s Moskvou. Následuje výklad dějin Krymu jako součásti Ruského impéria od anexe roku 1783 do prvních desetiletí 20. století. Autor se zamýšlí jak nad projevy a důsledky ruské správy, tak i nad strategickým významem Krymu pro Rusko. Zajímavou otázkou, kterou otevírá, jsou příčiny nedostatečného zájmu o Krym ze strany české (širše středoevropské) historiografie. Odpověď nachází ve faktu, že v ní bylo zvykem pohlížet na prostor Ruska z hegemoniální pozice „center“ moci, a nikoli jako ve značné míře na heterogenní soubor geografických a kulturních celků. Radomír Vlček stejně jako Helena Ulbrechtová zdůrazňuje historickou kontinuitu ruské expanzivní politiky a nachází souvislosti mezi připojením Krymského chanátu k Rusku na konci 18. století a okupací Krymu putinským režimem před osmi lety. Text se s oporou v široké škále odborné literatury ruské i západní proveniencí kriticky vyrovnává se zjednodušenými a jednostrannými přístupy k ruské politice vůči Krymu a názory zdůrazňujícími civilizační misi Ruska.

Další klíčová kapitola knihy *Krym v ruské literatuře* z pera Heleny Ulbrechtové (SLÚ AV ČR) se zabývá typologií ruské literatury o Krymu a tématy či motivy Krymu v ní. V prvním oddílu se autorka dotýká conceptualizace tématu a vysvětluje své rozhodnutí distancovat se od termínu „krymský text ruské literatury“, který nacházíme v ruském prostředí. Hlavní pozornost věnuje toposu Krymu v ruské literatuře, pro nějž stanovuje několik modelů, přičemž ve svém výzkumu propojuje různé přístupy. Jednotlivé modely od klasicismu přes utopie, interkulturnost až po nacionalismus přinášejí jak výklad kulturněhistorického kontextu, tak částečně i role, kterou jednotlivé texty hrály ve vývoji ruské literatury. Hlavní prostor studie tvoří analýza nejvýznamnějších literárních děl s tématem Krymu s ohledem na umělecké ztvárnění prostoru Krymu a případné analogie s kulturněhistorickými a politickými koncepty.

Na studii Heleny Ulbrechtové organicky navazuje kapitola Miroslava Olšovského (Slovanský ústav AV ČR) *Masakr letoviska Krym*, rozvíjející úvahy o modelech vnímání Krymu v ruské (sovětské) literatuře. Autor vychází z konceptu „krymského textu“, jenž se v porovnání s „petrohradským textem“ (termín Vladimira Toporkova) vyznačuje neustálým „přepisováním“, „přeznačováním“ své vlastní historie. Součástí krymského textu je podle autora několik charakteristických topoi ostrova: letoviska, jara, masakrů a slz, jámy, zóny, dopisu, aktu psaní a moře. Miroslav Olšovský analyzuje soubor děl moderní ruské literatury reflektujících Krym jako hraniční místo od povídky *Dáma s psičkem* (1899) Antona Čechova přes povídku *Jaro ve Fialtě* (1936) Vladimira Nabokova, román *Slunce mrtvých* (1923) Ivana Šmeljova až po poezii Osipa Mandelštama. První část (Letovisko Krym) se zabývá kontrastem mezi idylickým letoviskem a válečným územím, další podkapitola (*Tábor vyloučených*) se věnuje problému lidské zkušenosti během teroru, ve třetím oddílu (*Masakr letoviska*) nacházíme téma Černého moře jako „moře zla“, poslední část (*Psaní a moře*) tematizuje souvislost mezi psáním a mořem.

Další dvě dílčí, rovněž literární studie se zabývají odrazem Krymu tentokrát v ukrajinské literatuře, konkrétně v poezii. Radana Merzová (Filozofická fakulta Univerzity Palackého) se věnuje poezii ukrajinských modernistů a jejich poetické reflexi přírodních krás Krymu (*Literární motivy Krymu v dílech ukrajinských modernistů*). K významným, nosným motivům náleží moře, stejně jako pobřežní dominanty (skály, pláže, přístavy), horské masivy a městská zákoutí, objevuje se téma krymskotatarského obyvatelstva. U některých autorů nacházíme ukrajinský patriotismus a přesvědčení, že Krym tvoří součást ukrajinské národní identity. Radana Merzová uzavírá svou kapitolu konstatováním, že z básnické tvorby ukrajinských básníků pobývajících na Krymu je patrná modernistická individuální modelace reality odrážející prožitou zkušenost i momentální stav duše.

Helena Pazdiorová (Filozofická fakulta Univerzity Palackého) si zvolila téma literárního toposu Krymu v současné ukrajinské poezii (*První pád: Krym, druhý pád: bez Krymu. Krym jako domov a téma současných ukrajinských básníků*). Svou pozornost věnuje ukrajinsky píšícím básníkům původem z Krymu i z dalších oblastí Ukrajiny, publikujícím od 90. let 20. století a zachycujícím poloostrov ve své tvorbě. Autorka se zaměřuje jak na amatérskou poezii, zveřejněnou na internetových literárních serverech, tak i na poezii vydanou knižně od více či méně etablovaných básníků. Společnými rysy amatérských básní jsou přírodní motivy, historické paralely, často politická angažovanost a patos obecně. Zvláštní podkapitolu tvoří analýza rozsáhlé antologie *Krym, jak jej máme rádi* (2016), obsahující tvorbu auto-

rů střední a starší generace, kde převažuje přírodní a reflexivní lyrika s častými historickými motivy. Naproti tomu u mladších autorů tvoří Krym kulisu pro drobné, každodenní příběhy. Badatelka konstatuje, že básnická reflexe není v současné ukrajinské poezii častá, výjimku představuje kyjevská autorka Svitlana Povaljajeva, jež věnovala Krymu celou sbírku, a básníci původem přímo z Krymu (Ihor Mitrov, Maša Semašyna). Anexe Krymu v roce 2014 nenalezla široký ohlas, což souvisí s celkovým vývojem ukrajinské literatury – odezněním vlny angažované poezie, jež byla populární po roce 2000.

Kapitola *Krym tragický, komický, metaforický. Lokality dramatu a geopolologie* Romany Štorkové-Maliti (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Památník národního písemnictví) tematizuje Krym jako scénický prostor, prezentovaný jednak na divadelní hře Sławomira Mrożka *Láska na Krymu* (1993), tak i na příkladech současných ukrajinských dramatiků, u nichž se Krym stává metonymií rusko-ukrajinského konfliktu. Studii uvozuje obecná úvaha o zrodu dramatického prostoru, o dramatickém a režijním přístupu ke ztvárnění geografické lokality. Autorka se odvolává na práce uznávaných teoretiků dramatického a divadelního prostoru (Kazimierz Braun, Arnold Aronson). Pro Sławomira Mrożka je charakteristické ztvárnění koloběhu společenské a kulturní historie Krymu na pozadí různých historických okamžiků 20. století. Ve hře Maxima Kuročkina *Russofobie*, založené na zápisech rozhovorů s respondenty různých věkových skupin a sociálních vrstev ve Finsku, v Rusku a na Ukrajině, se mimo jiné ukazují shodné rysy a kontexty mezi sovětsko-finskou tzv. zimní válkou (1939–1940) a aktuálním rusko-ukrajinským ozbrojeným konfliktem, jemuž předcházela anexe Krymu. V dramatu Natalije Vorozbit *Sašo, vynes smetí* (2014) se Krym stává prostorem vzpomínky a idylickým místem fantazií, což kontrastuje s tíživou realitou všedního dne, poznamenanou náhlou smrtí manžela a nevlastního otce.

Radomyr Mokryk (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy) se rozhodl srovnat mediální diskurz Krymu na příkladu tří ruských (interfax.ru, ria.ru, lenta.ru) a tří ukrajinských (pravda.com.ua, 24.tv.ua, segodnya.ua) zpravodajských webů (*Obraz Krymu v ruských a ukrajinských médiích*). Dochází k závěru, že fakta a události spojené s Krymem jsou v ruském a ukrajinském mediálním prostředí prezentovány protikladně. Předmětem jeho analýzy se stalo zejména referendum a následná anexe Krymu v březnu 2014, otázka krymsko-tatarské menšiny, turismus na poloostrově, stavba krymského (kerčského) mostu a sankce uvalené na Krym a Rusko. Radomyr Mokryk soudí, že ruský mediální diskurz vychází z ideologicky zatíženého vnímání Krymu jako nedílné součásti ruské historie a prostoru. Naproti

tomu ukrajinský pohled zdůrazňuje právní rozměr anexe (porušení ukrajinského zákonodárství i mezinárodních závazků), represivní politiku ruského státu vůči krymským Tatarům a projevům opozičních názorů, negativní ekonomické dopady okupace. Autor bohužel podrobně nevysvětluje volbu konkrétních médií, která nutně poskytují jen dílčí pohled na ruskou, ale i ukrajinskou mediální scénu. Vzniká otázka, zda na základě takto omezeného materiálu lze hovořit o postoji ruského a ukrajinského prostředí k tak citlivému a kontroverznímu tématu, jako je krymská otázka. Jistě bychom na obou stranách našli řadu příkladů, které by protiřečily nebo minimálně nepotvrzovaly jeho obecné závěry.

Z pozice recenzenta musím ocenit pečlivou redakční práci a pozornost věnovanou formální úpravě knihy, její součástí jsou anglická a ruská resumé, medailonky autorek a autorů a rozsáhlý jmenný rejstřík. Vítám rozhodnutí editorů přidržovat se při přepisu jmen a názvů z ruštiny a ukrajinštiny podoby obvyklé v českém prostředí.

V rámci kolektivní monografie o Krymu se setkávají jak rozsáhlé, ambiciózní kapitoly, pojímající téma poloostrova v širokém historickém kontextu a časovém rámci, tak i klasické případové, „sborníkové“ studie, které můžeme považovat za první krok na cestě k hlubšímu výzkumu. Jádrem knihy tvoří dva příspěvky Heleny Ulbrechtové a kapitola Radomíra Vlčka. Pokud jde o otázku Krymu jako kulturního fenoménu, kniha reflektuje oblast literatury; další segmenty kultury stojí na okraji zájmu. Pozornost by si jistě zasloužila například populární hudba nebo moderní kinematografie, mající silný společenský ohlas. Velká část možných koncepčních výtek nutně plyne z formátu „kolektivní monografie“ a interdisciplinárního charakteru, stejně tak z volby zastřešujícího tématu, které jediná publikace může stěží komplexně postihnout. Přípravu a vydání knihy považuji za významnou událost obohacující publicistický a zpravodajský narativ o Krymu v českém prostředí o badatelsky poctivou a metodologicky fundovanou mozaiku novátorských a inspirativních pohledů na krymský fenomén na politické a kulturní mapě Evropy. Kniha má potenciál zaměřit pozornost k tematice Krymu a jako taková se jistě stane východiskem pro další vědecké počiny. Zájem o knihu bezesporu podpoří i fakt, že její vydání vstupuje do vyhrcovaného historického kontextu nové fáze rusko-ukrajinské války, která začala útokem Ruské federace na Ukrajinu 24. února 2022. Téma Krymu, jež se po březnových událostech roku 2014 postupně vytrácelo z agendy mezinárodní politiky i mediálního diskurzu, se opět aktualizuje na pozadí dalšího pokusu Ruska o realizaci expanzivních plánů v prostoru, které ono samo považuje za součást svých prioritních zájmů či přímo za historicky ruské území. Zatímco pro

oficiální Rusko je status Krymu uzavřenou kapitolou, otázka budoucnosti poloostrova se znovu pravidelně objevuje jak v projevech ukrajinských politiků i v textech ukrajinských intelektuálů, tak i debatách ruské opozice o uspořádání postputinského Ruska. S novou silou zaznívají nejrůznější argumenty podporující vlastní nároky na poloostrov, shrnuté do osudové otázky – či je Krym? Aktuální polemiky o Krymu dalece přesahují rámec historických osudů a perspektiv jednoho (byť strategicky a symbolicky důležitého) teritoria. Krym se stejně jako již mnohokrát v minulosti stává součástí širších úvah o motivacích a smyslu ruské zahraniční politiky. Je to právě kritická analýza ruských koloniálních praktik a imperiálního narativu, která představuje jeden z tematických spojovníků celé publikace. Pokud se kolektivní monografie podaří alespoň zpochybnit některá ideologická klíše, narušit historické zkratky a kulturní stereotypy, můžeme něco takového považovat za úspěch.

Marek Příhoda

Petr WOHLMUTH,

Východ proti Západu. Krymská válka (1853–1856) pohledem historické antropologie.

Praha, Karolinum 2020, 432 s.,

ISBN 978-80-246-4602-2.

Fenomén krymské války je v současné české vědecké sféře podobně jako řada dalších ruských historických témat opomíjen. Problematika krymské války jako rozsáhlého celoevropského konfliktu, byť se odehrával na území Ruského impéria, však díky svému mezinárodnímu charakteru umožňuje pracovat s prameny z ruského, ale i britského či francouzského prostředí. Mladý historický antropolog Petr Wohlmuth, který v publikaci vychází ze své disertační práce, se zde koncentruje na prameny britské a ruské provenience.

V úvodu své práce se Wohlmuth značně asertivně a zřetelně vymezuje vůči současnému pojetí českých militárních dějin – respektive, v jeho dikci, vojenské historiografie, kterou chápe jako konzervativní a především určitým způsobem vždy navázanou na státní zájmy. Proti vojenské historiografii pak staví tzv. historiografii vojenství, která klade důraz na odbornost, absenci ideologie a hodnotovou neutralitu. V rámci tohoto směru se pak ve své publikaci hlásí k tzv. symbolické historické antropologii války. Tento koncept je založen na předpokladu, že jednot-

livé participující strany válečného konfliktu se vyznačují svébytnou militární kulturou, vlastními tradicemi a hodnotami, ale také odlišnou militární mechanikou. V průběhu válečného konfliktu pak může docházet k nedorozuměním pramenícím právě z odlišné „militární mentality“ protivníka, jež na průběh, charakter i výsledky střetnutí mohou mít dalekosáhlé důsledky. Koncept kultury války pak představuje dynamickou fúzi těchto jednotlivých militárních kultur participujících stran. S tímto konceptem pracoval Wohlmuth ostatně již ve své předchozí práci s názvem *Krev, čest a hrůza: historická antropologie pevnostní války na příkladu britských deníků z obléhání pevnosti Bergen op Zoom z roku 1747*. Problematika krymské války tak pro autora v tomto směru nabízí štědrý manévrovací prostor, neboť se jedná právě o jeden z prvních válečných konfliktů v dějinách, kdy byla v masivním měřítku použita moderní vojenská technika.

V poměrně rozsáhlých a podrobných úvodních dvou kapitolách se Wohlmuth věnuje nejprve stavu bádání o dějinách krymské války a následně obsírně analyzuje metodu historické antropologie války a s ní souvisejících pramenů osobní povahy. Autorovým cílem je dle jeho slov „zkoumání aktérské válečné zkušenosti, s výhledem na rekonstrukci dobové kultury války“, s tím, že podobné metodické pojetí krymského konfliktu zatím neexistuje ani v zahraničí. Krymská válka je často historiky považována za absurdní, nevysvětlitelný a zbytečný konflikt. Právě prostřednictvím dešifrování kultury války a na základě komparativního a interpretačního etnografického čtení dochovaných britských a ruských pramenů osobní povahy z období krymské války je Wohlmuthovým cílem vysvětlit, proč se tato válka jevila a dosud stále jeví tak nesmyslným střetnutím. Na základě své specializace se pak autor soustředí především na událost obležení a obrany klíčové pevnosti Sevastopol v letech 1854–1855. Autorovým záměrem bylo původně zkoumat problematiku pouze prizmatem britských pramenů. Je určitě chvályhodné, že tuto intenci Wohlmuth nakonec přehodnotil a v zájmu větší komplexnosti bádání a možnosti komparativního hlediska rozšířil badatelské pole i o prameny ruské provenience, byť jak sám přiznává, jejich výtečnost na aktérský pohled je bohužel nesrovnatelně nižší než v případě britských pramenů. Autor tak pracoval s poměrně širokou paletou různých typů ego-dokumentů od celkově 141 přímých i nepřímých účastníků války na britské a ruské straně. V teoretickém úvodu si Wohlmuth prozíravě neklade za cíl postihnout kompletně celou problematiku a období krymské války v širších souvislostech – právě naopak. Bitvám u Almy, Balaklavy a Inkermanu se tak utilitaristicky v knize věnuje jen do takové míry, jaká je potřebná k dešifrování válečné kultury jejich aktérů.

Velmi originální a přínosná je kapitola věnovaná militární mechanice na příkladu obléhání Sevastopolu a výše zmíněných bitev. Jak zde Wohlmuth vysvětluje, jedním z důvodů vnímání absurdnosti a nesmyslnosti krymského konfliktu byla skutečnost, že žádná ze zúčastněných stran nebyla zvyklá na užití vojenské techniky, tak dramaticky odlišné od té, na kterou byli doposud zvyklé. Krymská válka totiž představuje dosud nevidanou kumulaci nejrozumnějších technologických inovací počínaje přesnými ručními zbraněmi a konče telegrafem. Použitá moderní militární mechanika tak měla za důsledek nejprve zmatenost vojáků, negativní vliv na jejich psychiku a konečně i bezprecedentně vysoké počty obětí. Revolučním charakterem užití vojenské mechaniky, jejím fatálním dopadem na psychiku vojáků i na samotný průběh konfliktu pak krymská válka předznamenává katastrofu první světové války.

V rámci na sebe navazujících kapitol *Předvědění a očekávání* a *Zoufalství a hanba* autor výstižně analyzuje postupný propad psychiky a morálky především na britské straně. Líčí, jak byli Britové nejprve nadšeni z očekávaného vznešeného a hrdinského vítězství nad necivilizovanými obyvateli Východu, aby je zanedlouho psychicky zdecimovala všudypřítomná špína, špatná hygiena, bláto, vši, tyfus, cholera, omrzliny, pasivní vyčkávání na boj, pocit zmaru ze špatné logistiky a velení před Sevastopolem, depresivní prostředí a neudržované uniformy. Obrat psychiky o 180 stupňů a čiré zoufalství se stalo stálým fenoménem kultury války zejména na britské straně.

Mimořádně zajímavý je pak oddíl věnovaný vojenské duchovnosti a tzv. nouzovému náboženství. Wohlmuth zde pojednává o víře vymykající se klasickému duchovnímu prostředí, jež vzniká v extrémních válečných podmínkách. Jako reakci a útěchu před eskalujícím napětím, pocitem zmaru, hanbou a frustrací, si vojáci, izolovaní a opuštění jinými duchovními autoritami, vytvářejí specifické nouzové náboženství. Jeho nezbytnou složkou byl zpravidla velice intenzivní fatalismus a pověřivost vojáků, zejména těch na ruské straně. Tento fatalismus byl výrazně zesilován především velmi nedostatečnými podmínkami vojenské zdravotnické služby na obou stranách konfliktu. Nemoci typu cholery a tyfu či omrzliny se tak v představách vojáků stávaly aktem vyšší moci, proti níž neexistovalo žádné účinné pomoci, natožpak té lékařské. Nouzové náboženství tak sloužilo vojákům zejména ke smíření se smrtí. V rámci této kapitoly se pak Wohlmuth zmiňuje i o ruských milosrdných sestrách působících na Krymu a o jejich „jurodivosti“. Tuto jurodivost pak autor explicitně propojuje s prožívaným fenoménem nouzového náboženství. Zde by si autorka recenze dovolila jen jednu připomínku. Jurodivost je v ruské kul-

tuře velmi konstantním a tradičním rysem lidové mentality. Není proto zcela přesné tvrdit, že tento rys vznikl až vlivem obléhání Sevastopolu. Rusové mají v mentalitě sklon k jurodivosti zakořeněn a během krymské války jen tento rys, podobně jako fatalita na ruské straně, doznal explicitnější podoby.

Drobné výhrady by autorka recenze měla jen k místy přespříliš dlouhým souvětím, a především k chybné a někdy též nekonzistentní transkripci a uvádění některých ruských jmen (carevič Alexandr Alexandrovič, nikoli Aleksandr Aleksandrovič, Nikolaj Fjodorovič, nikoli Nikolaj Fedorovič) či nejednotné rozepisování jmen a otčestv u některých autorů.

Výše zmíněné marginální formální nedostatky však nemění nic na skutečnosti, že práce Petra Wohlmutha představuje v českém vědeckém prostoru jednoznačný unikát, a to jak svou tematikou, tak svým osvěžujícím, moderním metodickým přístupem a propracovaným teoretickým základem. Mimořádně rozsáhlá, pečlivá a podrobná teoretická úvodní čtvrtina díla *Východ nebo Západ*, která je dána autorovým vycházením z disertačního textu, by se možná mohla stát vůči laickému čtenáři jistou obstrukcí. Vzhledem k invenci a inspirativnosti, co se týče použitých metod a konceptů, je však tato část publikace plně pochopitelná a relevantní. Využití sekundárních či archivních ego-dokumentů ruské provenience pro téma z ruských sociálních či vojenských dějin je v českém prostoru taktéž stále spíše vzácností. Je tak možné jen věřit, že publikace svým pojetím nejen ovlivní, inspiruje a posune současné stále spíše konzervativní chápání historie vojenství, ale že rovněž otevře dveře zájmu českých historiků o další důležitá témata ruských dějin, ať už vojenských, sociálních či kulturních, třeba právě zde využitou a nesmírně zajímavou „perspektivou zdola“.

Anežka Kotoučová

Josef BARTOŇ – Jiří K. KROUPA (eds.),

Bible západoslovanská: jazyk a styl; Biblia zachodniosłowiańska: język i styl; Zapadosłowjanska biblija: reč a stil; Pódwujecornosłowjańska biblija: reč a stil; Západoslovanská biblia: jazyk a štýl.

in: *Clavibus unitis* 9/2, 2020, Praha, Nadace pro dějiny kultury ve střední Evropě 2020, 130 s.,

ISSN 1803-7747.

Dne 3. července 2020 se na půdě Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy konala konference s mezinárodní účastí, nesoucí mnohajazyčný titul *Bible západoslovanská: jazyk a styl; Biblia zachodniosłowiańska: język i styl; Zapadosłowjanska biblija: reč a stil; Pódwujecornosłowjańska biblija: reč a stil; Západoslovanská biblia: jazyk a štýl*. Referáty proslovené na této konferenci byly ve více či méně přepracované podobě shromážděny do sborníku *The West Slavic Bible: Language and Style / Bible západoslovanská: jazyk a styl*, jenž byl vydán editorskou prací Josefa Bartoňe a Jiřího K. Kroupy jako číslo 9/2 (2020) časopisu *Clavibus unitis*. Sborník obsahuje celkem 12 příspěvků autorů Anny Michalcové, Ondřeje Batky, Andrey Svobodové, Kateřiny Volekové, Anastasie Rozhkové, Hany Kreisingerové, Kataríny Džunkové, Roberta Dittmana, Tomasze Lisowského, Tomáše Cyrila Matějce, Josefa Bartoňe (jenž je rovněž autorem úvodního slova), Daniela Dzikiewiczze, Róberta Lapka, Juliany Kaulfürstowé a závěrečné informatorium autorské dvojice Hartmut Hantscho a Juliana Kaulfürstowa. Tématem sborníku jsou pak, jak už napovídá samotný název, různé aspekty biblického překladu v rámci jednotlivých západoslovanských jazyků. Již z přehledu autorů a jednotlivých příspěvků je jasná snaha o zastoupení pokud možno co největšího počtu západoslovanských jazyků, a to jak všech tří co do počtu mluvčích největších – nacházíme české, slovenské i polské příspěvky – tak i jazyků menších, jež zde reprezentují příspěvky týkající se problematiky Lužice. Zde nacházíme jednak horní a v rámci informatoria rovněž dolní lužickou srbštinu, především pak ale slepjašské nářečí. Jak jsme informováni i v úvodním slovu k celému sborníku, je to pravděpodobně vůbec poprvé, kdy je tento specifický dialekt na pomezí horní a dolní lužické srbštiny užít tímto způsobem ve vědeckém diskursu. Jedná se tedy o významnou událost nejenom z hlediska výzkumu biblického překladu, ale bez nadsázky též o jednu z nejvýznamnějších událostí na poli sorabistiky v posledních letech. Na okraj dodejme, že k úplnému zastoupení všech živých západoslovanských jazyků schází pouze příspěvek v kašubštině.

Celý sborník je uspořádán chronologicky. Postupně se tak dostáváme od problematiky biblických překladů období vrcholného středověku až k nejnovějšímu překladu Janova evangelia slovenské provenience, aktuální otázky hornolužickosrbského katolického biblického překladu, či k problematice hymnů slepjanského regionu. Výsledkem tohoto řazení je pak pomyslné rozdělení sborníku do třech širších tematických okruhů – vybrané problematiky týkající se středověkého, raně novověkého a konečně současného biblického překladu (z těchto tří okruhů poněkud vybočuje příspěvek Josefa Bartoně zabývající se tematikou z období osvícenství). Jak však vyplývá již z výše uvedeného, neméně důležité je hledisko regionální, jež ovšem s chronologickým členěním sborníku spíše nekoresponduje. Kapitoly z dějin českého biblického překladu jsou situovány spíše do staršího období, naopak zahraniční příspěvky se až na jedinou výjimku zabývají tématy nejaktuálnějšími. V této souvislosti se nabízí otázka, zda chronologické řazení není na překážku přehlednosti celého sborníku (zvláště, když některé texty zahrnují výrazně širší časové období než to, do něž byly zařazeny). Snad by bylo lépe pro usnadnění orientace upřednostnit hledisko regionální.

Tematicky je sborník rozkročen velmi široce. V úvodní části Anny Michalové *Mystické pojetí Písne písní v zrcadle rubrik staročeských biblí* sledujeme redakční postupy při vydání biblické Velepísně v českých biblích období středověku a raného novověku. Jak již z názvu vyplývá, pozornost je věnována především problematice textových rubrik, doplněných redaktory za účelem členění biblického textu. Druhý text autorského kolektivu Ondřej Batka, Andrea Svobodová a Kateřina Voleková *Iniciály a majuskule v prvním tištěném českém žaltáři (1487)* úvodem sumarizuje stav vědeckého bádání o počátcích českého knihtisku a následně přechází k problematice nejstaršího českého tištěného žaltáře. Všímá si zejména počátečních iniciál a barevných majuskulí v textu a jejich funkce pro praktické použití díla. Nalezneme zde rovněž komparaci textů jednotlivých výtisků, přičemž zvláštní důraz je kladen na textové odchylky v rámci jednotlivých proveniencí. Na základě této komparace je pak učiněn pokus o rekonstrukci původního překladu. Tématem třetího, poměrně krátkého příspěvku Anastasie Rozhkové *Vybrané problémy vývoje staročeského vokalizmu v textech Bible drážďánské* je četnost staročeských přehlásek v tomto nejstarším, v pouhém torzu dochovaném českém biblickém překladu. Důraz je kladen na výskyt jejich jednotlivých forem v různých pozicích v rámci slovních druhů a slov samých, a také na jejich diftongizaci. Čtvrtý text Hany Kresingerové *Jazyková specifika druhé staročeské biblické redakce (se zaměřením na temporální systém)* zkoumá používání různých forem minulého času

(jednoduché vs. mladší složené) příslušných překladů ve vztahu k latinskému originálu.

Pátý příspěvek Kataríny Džunkové *Ideové aspekty v prekladateľskom postupe štvrtej redakcie staročeskej Biblie* nás od lingvistické tematiky na chvíli přenáší na pole teologie, její historie a otázek konfesionalizace období raného novověku. Na příkladu utrakvistického překladu Martina Lupáče (cca 1450) nás seznamuje s dosud vědecky nezpracovanými ideologickými aspekty překladatelské redakce. Komparativní metodou pak ukazuje používání specificky utrakvistické teologické terminologie v rámci Lupáčova překladu. Šestým textem se pak vracíme zpět na pole lingvistiky. Robert Dittman ve své stati *Préteritální auxiliár ve třetích osobách v Matoušově evangeliu ve starších českých biblích* zkoumá uvedený gramatický jev na téměř sedmi tisících vzorcích vyňatých z českých Biblí od středověku až po období baroka. Sleduje vývoj a proměny jeho užívání, a to zejména v souvislosti s vydáním první české tištěné gramatiky roku 1533.

S pořadovým číslem sedm přichází na řadu první text se zahraničním přesahem a zároveň jediný takový, který se dotýká historické tematiky. Jde o polskojazyčný text Tomasze Lisowského *Bohemizm semantyczny mięsny (2Cor 3:3 gr. σάρκινος) wobec problemu leksykalnej relacji między Biblią gdańską (1632) a Biblią krakowską (1593)*. Zabývá se sémantickými rozdíly mezi překladem řeckého lexému σάρκινος jako „mięsny“ v 2Kor 3,3 ve srovnání s překladem „cielesny“ na jiných místech Bible gdaňské, přeložené Danielem Mikołajewskim roku 1632. Všimá si přitom totožné interpretace řeckého výrazu v o 39 let starším krakowském překladu. Na základě této shody pak vyvozuje vzájemnou překladatelskou a interpretační návaznost mezi oběma překlady. V období humanismu zůstáváme i s následujícím textem Tomáše Cyrila Matějce *Časomíra v českých žalmových parafrázích humanistického období*. Seznamuje nás s překladatelskými postupy v rámci českojazyčných žalmových parafrází, které můžeme nalézt u významných učenců zmíněné epochy – Matouše Benešovského a Vavřince Benedikta z Nudožer. Autor zároveň v obou parafrázích sleduje první pokusy o český kvantitativní verš, přičemž hlavní důraz klade na rozdílně uplatněné přístupy k tomuto jevu. Posledním historicky zaměřeným příspěvkem ve sborníku je stat' Josefa Bartoně *Český překlad písma „pro lid obecný“: Nový zákon Františka Poláška z roku 1791/92*. Zabývá se velmi specifickým překladem Nového zákona, který doposud nebyl vědecky prozkoumán. Všimá si především jazykových změn ve srovnání s oficiálním českým překladem a zejména úpravami textu za účelem jeho přiblížení lidovému čtenáři. Touto implementací předběhl svou dobu a předznamenal trendy v českém biblickém překladu, většinově uplatněné až po roce 1900.

S desátým textem Daniela Dzikiewiczze *Prínošk k diskusiji wo problematice porjedzenja katolskeho hornjoserbskeho přeložka Swjateho Pisma* opouštíme pole českého biblického překladu a přesouváme se k tématům zahraničním. Konkrétně se zde pak můžeme seznámit s přehledem redakční práce na vydání nejnovějšího překladu Bible do horní lužické srbštiny, vydaného roku 2006. Dzikiewiczův text se však neomezuje pouze na přehled minulého dění, nýbrž nabízí též podněty pro práci budoucí, a to nejen na úrovni překladatelské, ale rovněž v rámci historického a teologického vnímání biblického textu. Jedenáctý článek Róberta Lapka *Nový slovenský preklad Jánovho evanjelija* nás přivádí k našim východním sousedům. Zabývá se novým překladem Janova evangelia, vypracovaným ve spolupráci Centra pro studium biblického a blízkovýchodního světa v Košicích a Slavistického ústavu Jána Stanislava při Slovenské akademii věd v Bratislavě, a jde o první počín směrem k novému překladu celé Bible, zadaným Konferencí biskupů Slovenska. V rámci článku jsou představeny úryvky nového překladu ve srovnání s již existujícími interpretacemi. S dvanáctým textem Juliany Kaulfürstowé „*Aby mogli w swójej rěcy Boga chwalić: Spiwarske knigły Nënter comy Boga chwalić w lužiskoresbskej narěcy Slěpjańskeje wosady*“ se vracíme zpět na Lužici. Jeho tématem je první vydání hymnáře a modlitební knihy ve slepjańském nářečí, zejména pak motivace takového vydání. Zkoumá rovněž přenos hymnů, žalmů a modliteb z obou spisovných forem lužickosrbského jazyka do tohoto přechodného dialektu. Nedílnou součástí je též vymezení slepjańštiny a přehled literatury tohoto regionu od roku 1830. Studie je zakončena dvěma příklady, žalmem a hymnem. Připomeňme, že specifické je zde též užití slepjańského dialektu nejen jakožto tématu, ale také jako jazyka celého příspěvku.

Závěrečné, německo-dolnolužickosrbsky psané informatorium autorské dvojice Hartmut Hantscho a Juliana Kaulfürstowa *Der Verein Kólesko (Spinnrad) setzt sich für die sorbische Sprache und Kultur im Kirchspiel Schleife ein / Towarstwo Kólesko w srjedźnej Łužycy stara se za serbsku rěc a kulturu Slěpjańskeje wosady* připomíná desáté výročí tohoto významného sdružení zaměřeného na uchovávání historie, hudby a lidových tradic Slěpa a okolí. Zdůrazňuje důležitost jeho aktivit, neboť tento region je vystaven dlouhodobé industrializaci, s níž se pojí ohrožení tradičního kulturního prostředí. Pozornost je věnována rovněž publikační činnosti sdružení v letech 2003–2020 včetně kompletního soupisu.

Z nastíněného přehledu je patrné, že předkládaný sborník není ucelenou prací reflektující dějiny středoevropského biblického překladu jako celku. Je spíše výběrem specifických témat bez výraznější jednotící linie, což však konec konců

odpovídá i pojetí sborníku jakožto výstupu z konference předpokládající nové pohledy a neotřelé přístupy k příslušné problematice. Zajisté tedy není možné sborník používat jako úvod do výzkumu – předpokládána je poměrně vysoká úroveň vstupních znalostí čtenáře, a to zejména v oblasti biblických věd a lingvistiky. Poučenímu zájemci však sborník nabízí velice pestrý kaleidoskop informací a podnětů, nejenom pokud jde o výzkum biblického překladu, ale rovněž historie, etnografie a jazykovědy v nejširším slova smyslu. Velice přínosné je též nadnárodní pojetí příspěvků, které jednotlivé národní biblické překlady zasazují do kontextu západoslovanských jazyků a vzájemných vztahů ve střední Evropě. Nejedná se tedy pouze o zajímavý kamínek v mozaice výzkumu biblického překladu, nýbrž také o cenný příspěvek v rámci historických a slavistických věd. Zvláště cenné je pak po mém soudu hledisko sorabistické, které jednak výběrem jazykových prostředků (slepjanský dialekt), jednak otevřením doposud nepříliš probádaných kapitol lužickosrbských literárních dějin otevírá zcela nové obzory v rámci celého jednoho vědního oboru. Za zmínku stojí i kvalitně zpracovaný obrazový doprovod a pečlivé grafické zpracování celého sborníku. Celkově vzato je tedy sborník *Bible západoslovanská: jazyk a styl* významným počinem z celé řady výzkumných úhlů pohledu a právem si zaslouží pozornost.

Martin Boukal

Robert ADAM – František MARTÍNEK – Petr PALACKÝ – Magdalena POKORNÁ – Lucie RYCHNOVSKÁ (eds.),
Karel Havlíček. Korespondence IV 1848,
Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2021, 420 s.,
ISBN: 978-80-7422-477-5

Šestidílná edice Nakladatelství Lidové noviny představující a analyzující všechny dochované dopisy spjaté s novinářem a jedním z předních mužů českého národního obrození Karlem Havlíčkem Borovským vkročila do své druhé poloviny, která se – jak příznačně dokládá právě nově vyšlý čtvrtý svazek – ponese v mnohem neklidnějším duchu. Obsahem tohoto dílu se totiž staly pohnuté doby „všeobecného hýbání národového“ (s. 53), jak rok 1848 v jednom z listů Havlíčkovi trefně nazval moravský buditel Matěj Mikšíček. Díky bezmála dvěma stům dopisů se tak čtenář přenesl do revolučního kvasu, jenž bude mít zásadní vliv nejen na formování moderních evropských národů, ale i na další osudy samotného Havlíčka.

Stejně jako v předchozích třech dílech ani zde nechybí úvodní studie (tentokrát pouze z autorské dílny doc. Magdaleny Pokorné), jež tradičně podává vysoce erudovaný vhled nejen do Havlíčkova života, práce a myšlení daného období, ale i do nejzákladnějších společenských a politických reálií dané doby, a opět tak představuje mimořádně důležitou informační základnu pro hlubší porozumění obsahové roviny řady dopisů a jejich zařazení do kontextu.

Začít tento vstupní text stručnou charakteristikou revolučního dění ve Francii, Itálii, Uhrách a vídeňských ulicích je pro pochopení sledovaného období krokem jednoznačně správným. Tento předskok do zahraničí se s následným výkladem událostí v našich končinách nejenže harmonicky doplňuje, ale lze jej zároveň vnímat i coby jakési symbolické vyjádření Havlíčkova širokého intelektuálního záberu, který se zdaleka neomezoval výhradně na dění v české kotlině. Jakmile se tedy autorka následně ocitne na domácí půdě, předkládá čtenáři sice nutně zhuštěný, nicméně o základní fakta nikterak ochuzený a odborně nenapadnutelný popis roku 1848 v českých zemích – s tím, že u jednotlivých událostí, jako bylo březnové shromáždění ve Svatováclavských lázních, Slovanský sjezd, Svatodušní bouře či přesun Říšského sněmu do Kroměříže, přirozeně klade co největší důraz na Havlíčkovu, povětšinou aktivní, úlohu v těchto přelomových momentech. Studii pak Pokorná ukončuje krátkým shrnutím Havlíčkových postojů k vybraným tématům (např. se jedná o pohled na spolupráci s Moravou, česko-německé vztahy či poměr k vládní moci) a zdůrazňuje skutečnosti, které by z dochovaných listů nemusely vyplynout.¹ Co nezazní zde, plnohodnotně dovysvětlí druhá polovina publikace, tvořená tradičně podrobnými vysvětlivkami ke každému z dopisů.

Viditelným rozdílem oproti předchozím svazkům je nicméně skutečnost, že toto vstupní pojednání neobsahuje analýzy Havlíčkových vztahů s opačným pohlavím ani složitých interakcí s přáteli plynoucích z jeho vysokých nároků na sebe i okolí. Přestože rok 1848 přinesl v jeho soukromém životě dvě zásadní události, tj. březnovou svatbu s Julií Sýkorovou a narození dcery Zdenky v předvečer Štědrého dne, osobní rovinu zcela zastíňuje práce, resp. činorodá společenská angažovanost ve prospěch národní věci. Sňatkem a početím potomka si Havlíček konečně vytvořil stabilní a fungující rodinné zázemí, díky čemuž se z jeho života vytratila potřeba řešit často spleť milostné problémy. Prostor na osobní malichernosti však nezbyl

1 Podrobně o Havlíčkových životních osudech, pracovní náplni a politických postojích v roce 1848 srov. např. Tomáš GARRIGUE MASARYK, *Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení*, Praha 1896; Karel KAZBUNDA, *Karel Havlíček Borovský, svazek I.*, Praha 2013, s. 306–498; Zdeněk Václav TOBOLKA, *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*, Praha 1901.

především kvůli událostem ve světě i doma. Jestliže jsme tedy v předchozích třech dílech vedle listů oficiálního či úředního charakteru sledovali i čilou korespondenci Havlíčka jako přítele, bratra, syna či snoubence, nyní již jednoznačně dominuje Havlíčkova činnost veřejná, tj. jako redaktora, politika a jedné z vůdčích osobností tehdejší české společnosti.

Na příkladu Havlíčkových písemných styků lze velice názorně pozorovat, že ještě na počátku roku společnost netušila, jak ohromná smršť odporu vůči absolutistickým zřízením zachvátí o několik týdnů později evropský kontinent. V lednu a únoru ještě převažují osobní listy – všechny se přirozeně nesou v duchu svatebních příprav. Matku Josefu prosí Havlíček o vyřízení úředních náležitostí, o sňatku informuje i bratra Františka. Zachoval se i dopis adresovaný jeho nastávající Julii Sýkorové, který mimochodem svou povahou nápadně připomíná komunikaci s předchozí Havlíčkovou láskou Fany Weidenhofferovou, kterou reflektoval předchozí svazek.² Také Julii mladý redaktor upozorňuje, že jakkoliv ji velice miluje, za žádnou cenu se nemůže podvolit jejím „předpojatým, neopodstatněným předsudkům,“ neboť „zásady, na kterých spočívá můj způsob myšlení, světonázor a přesvědčení, mají natolik pevné základy a jsou natolik promyšleny a potvrzeny zkušenostmi mými i jiných lidí, než aby je bylo možné obětovat dětinským předsudkům a umíněnosti jednoho děvčete“ (s. 47). Rovněž Julie zaujímá podobně submisivní pozici jako její předchůdkyně, což potvrzují i slova adresovaná (již manželu) Havlíčkovi v květnu: „Já vím, že Ty mě držíš za mnohem horší, nežli jsem – ale počkej, za krátký čas budeš mít ze mě radost. [...] Již teď jsem docela jiná“ (s. 137).

Poté, co se Havlíček 4. března v pražském kostele sv. Havla ožení, tedy soukromá korespondence, až na několik solitérů, na několik měsíců umlká a nastupuje ta v podstatě ryze pracovní. Právě s ní souvisí zřejmě nejprekvapivější skutečnost tohoto svazku – vedle např. Vojtěcha Náprstka či Františka Ladislava Riegra, který Havlíčka na počátku března obšírně informuje o dění v Itálii, totiž většina dochovaných listů pochází od sedláků, obecních radních, strážmistrů, učitelů, kněží, písařů. Tato absence velkých jmen našeho národního pantheonu však obsah publikace v žádném případě nesnižuje, ba naopak. Díky ní se nám totiž odkrývá jiná, skrytější rovina pohnutých týdnů roku osmačtyřicátého, totiž jedinečná percepce tehdejších událostí a samotné osoby redaktora *Národních novin*³ ze strany běžného

2 Karel HAVLÍČEK, *Korespondence III 1845–1847*, Praha 2020. Recenze na publikaci vyšla ve *Slovanském přehledu* 107, 2021, č. 1, s. 232–237.

3 Poté, co byla císařským patentem 15. března zrušena cenzura, chopil se nové příležitosti – opustil *Pražské noviny*, jež mu neposkytovaly tak široký prostor, a od 5. dubna začal vydávat *Národní noviny*.

člověka. Tito vlastenci Havlíčka informovali o dění na českém a moravském venkově, o sporech mezi českým a německým etnikem nebo líčili pobouření, jaké jeho periodikum v konzervativnějších kruzích vyvolalo („číslo *Národních novin* od 6. t. m. některé měšťany slánské, obzvláště setníky gardy, tak rozjitřilo, že by Vás přítomného byli snad krátkým právem na kusy roztrhali“, s. 140). Oproti předchozím svazkům zřetelně cítíme o poznání uspěchanější tempo, naléhavost, mnohem vyhrconější náladu a naděje střídající se s o to hlubšími deziluzemi, tedy emoce emblematické pro každou revoluční dobu. Některé dopisy dokonce působí dojmem, že si jejich autoři z Havlíčka vytvářeli jakéhosi zpovědníka. Pisatelé se skutečně mnohdy doslova nechávají unést a vypisují fakta, která vytiženého redaktora nemohla příliš zajímat a jimiž ani neměl čas se více zabírat. Velká část z odesílatelů pak ke svému listu přiložila článek, o jehož uveřejnění žádala. Skutečnost, že valná většina z nich nebyla v Havlíčkem redigovaných periodikách publikována, proto v tomto kontextu příliš nepřekvapí.

V každém případě ale dochovaná korespondence podává cenný důkaz o mimořádně silné důvěře, jaké se Havlíček v řadách pokrokově smýšlející části společnosti těšil. „Spoléháme se úplně na morální pomoc z Vaší strany“ (s. 65), psal např. vodňanský vlastenec Jan Karel Haering, který na příkladu jistého kněze dokládá zpátečnické pozice římskokatolické církve. „Vy jste nám za 10 000 Čechů, zachovejte Vás Bůh naší drahé Vlasti“ (s. 81). „Vždyť naše česká národnost nemá jistě žádného vřelejšího, mužnějšího, žádného silnějšího zastavatele nad Vás“ (s. 141). „Národ náš bude i Vašeho jména pamětliv, až mu slavná budoucnost vzejde“ (s. 159) apod. Listy však rovněž disponují velkým potenciálem oslovit současné regionální vlastivědce, jimž by tyto rozsahově sice většinou skromné, zato informačně vzácné reflexe revolučních dní v jednotlivých městech a obcích mohly pomoci vyplnit případná prázdná místa lokálních dějin či je inspirovat k dalšímu výzkumu daného období v jejich domovině. Vedle větších sídel typu Teplice či Jičín se přeneseme např. do Chlumína či Římovy, v květnu pak dopisem Jana Vlčka i do Havlíčkovy rodné Borové: „nebude Vám snad nemilo, když Vám oznámím, že zde a v okolí vůbec dobrý duch vlastenecký, dobrosrdečný, přirozený, nezkažený panuje“ (s. 134). Svazek předkládá rovněž několik listů zpravujících o situaci v zahraničí (např. v Horních Uhrách či v Lužici), z nichž v kontextu dalšího dějinného vývoje zaujmou především vizionářské úvahy doktora Jana Mašína, žijícího v srbském Valjevu: „nebylo by věru divu, kdybyste tu Vaši svobodičku (posud ji jinak jmenovati nelze) v krátkém čase opět pochovali; neb ďábel nespí a na každou příležitost čeká, by tu outlou dušičku do svých pazourů dostal“ (s. 148).

Na korespondenci z období jara a počátku léta udiví pozoruhodně malé množství listů psaných Havlíčkovou rukou. Tento nedostatek Havlíčka osmačtyřicátníka (který je však pro sledované období bohatě kompenzován jeho články v *Národních novinách*)⁴ se částečně změní s druhou polovinou roku, na překotné události neméně bohatou.⁵ Zřejmě nejlepším příkladem Havlíčkova britkého vyjadřovacího stylu, pověstné brilantní argumentace a neskrývané radosti z polemik je v rámci celého svazku komunikace s tuchoměřickým páterem Josefem Votýpkou. Přirozeně mnohem více než lamentace zpátečnického kněze zaujme tradičně výborná Havlíčkova odpověď. Očividně pobavený redaktor v ní mimo jiné ironizuje skutečnost, že Votýpka, považující tisk za klepy, neváhal utratit 13 zlatých a 20 krejcarů za otištění svého textu v *Národních novinách* namísto toho, aby je coby řádný křesťan raději daroval na dobročinné účely. „To přece já, proti Vám jen bídny publikán, křesťanštěji smýšlím a odevzdám ty složené peníze [...] právě onomu muži, jenž mi Vaši cedulku přinesl, aby tyto peníze chudým Vaší osady rozděleny byly“ (s. 212).

Z tohoto období zaujme rovněž písemná komunikace se členy redakce *Národních novin*, nejvíce pak s Hermenegildem Jirečkem, kterého Havlíček sice z Vídně kárá (neprávem, jak se ukáže) za neotištění svého dopisu, avšak následné korespondenční fragmenty dávají znát, že v kruhu tohoto listu panovala přátelská atmosféra – dokladem budiž žertovně patetické Havlíčkovy pozvání k slavnostnímu obědu u příležitosti jeho svátku adresované jeho podřízeným, „aby se ve jmenované sobotu ve dvě hodiny k výše podotknutému obědu tím jistěji dostavili a vynajíti dali, poněvadž pak po vypršelé lhůtě jen sami sobě připsati musí, jestli já sám níže podepsaný všechno sním a vypiju“ (s. 218).

„Milá Maminko! Zrovna teď v 1 hodinu s poledne narodila se nám šťastně holka, zdravá jako ryba a silná“ (s. 248), píše novopečený otec 23. prosince do Borové. Havlíčkův rušný rok se tedy, příchodem malé Zdenky, uzavírá veskrze šťastně. Radostná předzvěst harmonického života se nicméně, jak dobře víme, nenaplní. Tento svazek tak pomyslně představuje jakýsi poslední Havlíčkův nádech čerstvého

4 Úvodní Havlíčkovy články z *Národních novin* z let 1848–1850 byly vydány souhrnně v publikaci Karel HAVLÍČEK BOROVSÝ, *Duch Národních novin: spis, obsahující úvodní články z Národních novin roků 1848, 1849, 1850*, Praha 1906.

5 Po Windischgrätzově zrušení svobody tisku byl Havlíček v noci na 8. července zatčen a čtyři dny vězněn na Pražském hradě, načež musel být propuštěn, neboť se mezitím stal poslancem Říšského sněmu. Vyhrál v pěti okresech, nakonec se rozhodl zastupovat ten humpolecký: „na každý pád hodlám na cestě své do Vídně vaše milé město uviděti a osobně se poděkovati“ (s. 190), zní část jeho dopisu adresovaného tamním volitelům.

vzduchu před pozvolným pádem do temných vod, z nichž mu již nebude dáno se vynořit.

Matěj Matela

Eckart CONZE,

Velká iluze. Versailles 1919 a nové uspořádání světa,

Praha, Universum 2021, 464 s.,

ISBN 978-80-242-7016-6

Eckart Conze, německý historik moderních dějin přednášející na univerzitě v Marburgu, přináší ve své nové knize s názvem *Velká iluze. Versailles 1919 a nové uspořádání světa* osobitý pohled do mírového uspořádání po první světové válce, který zásadním způsobem ovlivnil uspořádání světa tak, jak jej známe dnes. Pařížská mírová konference zahájená 18. ledna 1919 formálně ukončila „zbytečnou válku“, jak ji později nazval Winston Churchill.¹ V Zrcadlové síni na zámku ve Versailles zanikly staleté říše, ze kterých se zrodily novodobé státy, ukotvily se nové mezinárodní vztahy, ale také se zakořenily nové rozpory vedoucí k další světové válce.

Východiskem knihy se nestalo hodnocení mírové konference, která měla po první světové válce nastolit trvalý mír, ale zhodnocení jejích důsledků. Kniha se zabývá především otázkou, proč tento mír ztroskotál. Conze jako správné východisko vidí ztroskotání mocných očekávání, která s sebou konference nesla. Mocnosti věřily v nastolení nového mezinárodního soužití, které nezavdává důvod k nové válce, znovusjednocené národy věřily v nově vybudované státní útvary a poražení doufali ve smírnou budoucnost. Všechna tato očekávání ovšem již brzy po uzavření mírových smluv vzala za své. V tomto hledisku by se s autorem dalo jistě souhlasit, ani jedna z očekávání se totiž nenaplnila v plném rozsahu, což v zásadě vedlo k novým rozporům a přizívalo rozpory nezahojené.

Název knihy předurčuje i její obsah, který by se měl věnovat samotným jednáním na mírové konferenci a jejím výsledkům. Přesto se autor obsáhle věnuje tématům, která konferenci předcházely, i těm, které následovala po ní. První kapitola knihy s názvem *Cesty z války* se v širším pohledu věnuje válečnému konfliktu v letech 1916–1918. Conze zde nerozebírá bitvy ani válečné bojové taktiky, naopak se věnuje vývoji války z pohledu politického. V první části této kapitoly se autor zaměřuje na jeden z klíčových aspektů války, a to na válečné cíle bojujících stran. Tyto

1 Helge HESSE, *Citáty, které pohnuly dějinami 20. století*, Praha 2011, s. 46.

cíle se od počátku konfliktu postupně měnily tak, jak se vyvíjela samotná válka. Především v souvislosti s Rakousko-Uherskem se otevřel neřešený problém – národnostní otázka. Národy rakousko-uherské monarchie využily válečného konfliktu a slabosti mocnářství k tomu, aby začaly prosazovat myšlenku samostatnosti. Německo nehodlalo ustoupit a bylo připravené bojovat do poslední chvíle. Oproti tomu státy Dohody, především Francie, začaly prosazovat myšlenku bezpodmínečné kapitulace Německého císařství. Tato myšlenka se prosazovala pomalu, ale na pozadí krvavých bitev u Verdunu a na Sommě šlo o jediné přijatelné řešení.

Pro další vývoj války byla dle autora také zásadní osobnost amerického prezidenta Wodrowa Wilsona, a především jeho čtrnáct bodů, které se měly stát jakýmsi modelem nového uspořádání světa. Důležitost role prezidenta Wilsona je často velmi přeceňována, ale jak uvádí Conze „byl to silný prezident, který plně využíval svých ústavních možností a nadto soustavně a intenzivně usiloval o veřejnou a mediální podporu“.² Zárukou bezpečnosti v dalších letech se měla stát organizace Společnosti národů, jež postavila agresivitu a válku na hranici zločinu proti lidskosti.³ Poselství, které Wilson připravil v podobě Společnosti národů však, jak se později ukázalo, vyšlo do prázdna. Jednak proto, že USA neratifikovaly ustavení této organizace a jednak proto, že ve 30. letech 20. století se Společnost národů ukázala být zcela neakceschopnou. Kromě samotné osobnosti prezidenta byla role Spojených států amerických spíše ekonomická. Mobilizace amerického hospodářství zásadním způsobem podpořila válečné úsilí spojenců, zatímco hospodářství Ústředních mocností upadalo do totálního zhroutení.

Roku 1917 do poměrů sil válčících stran zasáhla událost, která byla do značné míry předzvěstí nových mezinárodních vztahů po druhé světové válce: bolševická revoluce. Rusko po míru v Brestu-Litevském vystoupilo z války a Německo mohlo přesunout veškeré své vojsko na západní frontu. Německo však v březnu 1918 stálo již na pokraji svých sil a ani přesun válečného materiálu a vojáků neodvrátil jeho konec. Dne 11. listopadu 1918 podepsali němečtí zástupci dohodu o příměří. Příměří, které v německém lidu zakořenilo hlubokou touhou po odplatě.

Druhá kapitola *Uzavřít mír* se již věnuje samotné mírové konferenci a jejím podstatným aspektům. Wilsonova naivní představa usmíření a překonání rozdílů mezi vítězi a poraženými vyvolala naději především u německé delegace, která dou-

2 Eckart CONZE, *Velká iluze. Versailles 1919 a nové uspořádání světa*, Praha 2021, s. 59.

3 Francis Paul WALTERS, *A History of the League of Nation*, London – New York – Toronto 1952, s. 2.

fala ve spravedlivý mír.⁴ Opačným směrem se vydala především Francie, která se dožadovala tvrdých mírových podmínek pro poražené Německo. Oproti tomu Velká Británie stále doufala v nastolení tradice rovnováhy sil.

K řešení toho bylo na konferenci podstatně více než jen formální ukončení války. Bylo zapotřebí dojednat, jaký bude mír, tedy jak naložit s poraženými státy. Otázkou se stal osud již prakticky zaniklé habsburské monarchie a jejích nástupnických států. Řešil se vznik nového polského státu, koloniální otázky, otázky námořní dopravy, otázky národnostní a také otázka Společnosti národů. Tyto a další otázky měly na starosti dané komise. Hlavní slovo při řešení finálních podob měla pak Nejvyšší rada složená ze zástupců pěti hlavních vítězných mocností. Tyto státy se účastnily všech jednání, zatímco takzvané státy se zvláštními zájmy se účastnily pouze těch jednání, která se jich přímo dotýkala. To samo o sobě dělalo mírovou konferenci konferencí velmocí. Těch velmocí, které se o dvacet let později musely vyrovnávat s důsledky jimi nastoleného míru. Ve stejném stylu, tedy především z pohledu mocností, které rozhodovaly o osudech ostatních států, je pojata celá uvedená kapitola. Dopodrobna rozebírá britský a francouzský pohled, přičemž autor bohužel často opomíjí pohled dalších aktérů konference.

Ve třetí a poslední kapitole s názvem *Od Versailles ke druhé světové válce* se autor zabývá důsledky nastoleného míru a meziválečným vývojem světové politiky. Na konferenci byla přijata klauzule označující Německo za jediného viníka rozpoutání válečného konfliktu v roce 1914. Versailleská mírová smlouva s Německem ve 30. letech 20. století vzala za své. Stala se krystalizačním bodem utrpení německého obyvatelstva, které se vrhlo do náručí svého nového vůdce. Snaha velmocí, především Velké Británie, urovnat nespravedlnosti spáchané vůči Německu, se stala symbolem politiky appeasementu 30. let. Tato politika však již nedokázala odvrátit neodvratitelné, druhou světovou válku. V souvislosti s poválečným vývojem Conze věnuje jednu podkapitulu britskému ekonomovi Johnu Maynardovi Keynesovi, který byl během mírových jednání zástupcem britského ministerstva financí. Snažil se o snížení plánovaných reparací vůči Německu a také o anulování spojeneckých válečných dluhů. Když neprosadil své ekonomické plány, delegaci opustil, a ještě pod vlivem emotivních zážitků sepsal knihu *Ekonomické důsledky války*. Keynes se v ní o mírové smlouvě s Německem vyjádřil jako o kartaginském míru.⁵

⁴ Vladimír NÁLEVKA, *Světová politika ve 20. století*, Praha 2000, s. 8.

⁵ Pojem kartaginský mír použil Jan Smuts, zástupce Jižní Afriky v Paříži, kdy tím kritizoval mírovou smlouvu s Německem. Keynes tento pojem převzal a do značné míry ho tím zpopularizoval.

Přesto, že kniha se svými více než čtyřmi sty stránkami obsáhle mapuje klíčové problémy a skutečnosti posledních dvou let válečného konfliktu a i přesto, že se důsledně věnuje samotnému průběhu kongresu, prakticky opomíjí otázky nástupnických států, které vznikly rozpadem Rakousko-Uherska. Conze se tomuto tématu věnuje v jedné z podkapitol s názvem *Staré říše a nové státy*, ovšem na danou problematiku pohlíží z perspektivy mocností, především z pohledu Francie, Velké Británie a samotného Rakouska, což v důsledku způsobuje necelistvost celého díla. Na druhou stranu autor popisuje i události ne tak všeobecně zakořeněné a spjaté ve veřejném mínění právě s konferencí v Paříži. Eckart Conze otázku mírové konference pojal opravdu velkoryse. Neopominul například situaci Korejského poloostrova, který byl Japonským císařstvím anektován již roku 1910. Stoupenci národního hnutí Kim Kju-sikovi⁶ se podařilo dostat na jednání ve Versailles, kde chtěl především získat podporu Wodrowa Wilsona. Odkazoval se přitom na právo na sebeurčení národů na základě 14 bodů. Kim Kju-sik byl však odkázán na právě se vytvářející mezinárodní organizaci – Společnost národů – která měla otázku Koreje prodiskutovat. Zůstalo však pouze u planých slov a Korea se konce nadvlády Japonského císařství dočkala až roku 1945. Tuto nadvládu ovšem vystřídalo soupeření mezi Západem a Východem, což skončilo rozdělením poloostrova, které trvá dodnes.

Kniha renomovaného německého historika Eckarta Conzeho monumentálním způsobem předkládá svým čtenářům ucelený pohled do utváření mírového uspořádání po Velké válce, která se měla stát posledním krvavým konfliktem Evropy. Ve své podstatě v sobě kniha zahrnuje mezinárodní dění od roku 1916 až po francouzskou kapitulaci v roce 1940. Okolnosti utváření mírových smluv vznikajících v Paříži v letech 1919–1920 jsou pak popsány především z hlediska Velké pětky. I tak ale obsahují podrobné vyličení všech podstatných aspektů ovlivňujících a vytvářejících celé meziválečné uspořádání.

Eva Hauerová

6 Ministr zahraničí Korejské exilové vlády.

Chad BRYANT,

Prague: Belonging in the Modern City,

Cambridge, MA, Harvard University Press 2021, 352 s.,

ISBN: 9780674048652.

The city of Prague occupies a central place in the Czech national imagination. Capital of the Czech Republic, it is also imagined as the capital of the nation. Its history is filled with Czech national myths. Children in Czech schools are taught how the mythical princess Libuše prophesied “a great city whose glory will touch the stars” and they are encouraged to imagine Prague as a city of Czechs, built by Czechs and inhabited only by Czechs. The “others” – be it Germans, Jews, or Vietnamese – are often left out of the dominant Czech national narrative. However, Prague has been inhabited by various people, some of them excluded from the majority community based on their language, others for their faith, and political orientation. How did they imagine Prague, how did they feel in its urban spaces, and what were their everyday practices of belonging? These are the main questions posed by American historian Chad Bryant in his book *Prague: Belonging in the Modern City*, which successfully tries to deliver a more coherent picture.

The questions of what it meant to be Czech or German in Prague, how Praguers “behaved” nationally, and how they personally chose their nationality were already central to Bryant’s previous book about Praguers during the Nazi occupation *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism* (Harvard University Press, 2007). In his new book about Prague and its inhabitants, Bryant widens the time frame and follows local developments from the beginning of the 19th century until today. He focuses on significant but marginalized groups of people in Prague to illustrate their search for belonging. While this is admittedly not a completely new subject of study,¹ Bryant’s innovative approach tackles the experience of belonging

1 See Ines KOELTZSCH, *Geteilte Kulturen. Eine Geschichte der tschechisch-jüdisch-deutschen Beziehungen in Prag (1918–1938)* (München: Oldenbourg Verlag 2012); Kateřina ČAPKOVÁ, *Czechs, Germans, Jews? National Identity and the Jews of Bohemia* (New York – Oxford: Berghahn Books 2012); Kateřina ČAPKOVÁ – Hillel KIEVAL (ed.), *Zwischen Prag und Nikolsburg. Jüdisches Leben in den böhmischen Ländern* (München: Vandenhoeck & Ruprecht 2020); Stanislav HOLUBEC, *Lidé periferie: sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době* (Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni 2009); Celia DONERT, *The Rights of the Roma: The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia* (Cambridge: Cambridge University Press 2017); Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)* (Praha: Antikomplex 2011).

of the diverse Prague's non-dominant groups by highlighting personal histories at the same time.

The book is divided into five chronologically ordered chapters that focus on the experience of belonging in the last 200 years of Prague's modern history. Each chapter is framed by the story of one Prager who was not part of the majority population of Prague during his or her lifetime. Based on sources written by the five protagonists, often ego-documents, Bryant reconstructs the experiences of minority Praguers against the backdrop of Czech political development. Some of the primary sources that Bryant analyzes have already been a subject of study, but his approach to them and their positioning into the "big" story of Prague is unique. The author was able to connect guides to Prague from the 1830s with blog posts from 2008, conduct enormous research in the archives in the Czech Republic and the USA as well as interviews with two of the book's protagonists. He also relied on a vast array of secondary literature in Czech, German, and English, with publication dates spanning from the 19th century to the present.

The first chapter entitled *German city* is centered around the personality of Karel Vladislav Zap, the author of Czech language guides of Prague in times when the German language dominated the city. Bryant starts the chapter with the birth of the Czech national movement in the beginning of the 19th century. He centers on the emerging Czech middle class and its efforts to become respectable members of the Prague community. While giving an overview of the well-known developments of Czech nationalism, Bryant underscores the importance of strolling in experiencing Prague. He calls it "walking-as-belonging" practices by which the Prague middle classes, Czech and German, claimed particular urban spaces described in the Zap's guides (p. 51). In contrast to the romantic strolling of the Czech middle class for which Zap wrote his guidebooks, Bryant also sheds light on the dark and dirty parts of modernizing Prague and its even more marginalized people such as the poor, workers, or Jews, who were neglected in Zap's work. The author therefore provides a balanced picture of Prague in the 19th century, depicting a modernizing city with competing nationalisms as well as a number of vulnerable social groups.

The next chapter introduces Egon Erwin Kisch as a representative of German Jewish writers in Prague which by the turn of the century became dominated by Czechs. By introducing the reader to Kisch's *Prague Forays* columns, Bryant focuses on Kisch's struggles to "find a sense of belonging" (p. 59) and continues in describing "walking-as-belonging" practices. Bryant depicts the modernization of

Prague and fills the city's development with Kisch's experiences of the poor districts. He connects Prague's ghetto clearance with Kisch's youth and follows Kisch's attempts to find his place among Czech or German-speaking communities. One of the places, which served Kisch as "a site of belonging" (p. 87) used to be Café Montmartre. Bryant artfully uses excerpts from Kisch's writings to show the atmosphere of the place where Kisch was accepted despite his class difference. The chapter shows how Kisch experienced Prague as a German Jewish writer, speaking Czech, enjoying the city's middle-class café culture as well as the pubs of the poor. With his insight into life on Prague's periphery, contrasting it with the bourgeois life of the middle classes, Kisch tried to create his own alternative sense of Prague, the place where he was born and where he lived as a member of a marginal group.

The life of Prague's working class is also the subject of the third chapter, which follows the story of Vojtěch Berger – a carpenter and member of the Communist Party of Czechoslovakia since the 1920s. Chad Bryant uses Berger's diary to illustrate his practices of belonging especially through common experiences marked by the Communist ideology. The May Day parade belonged to the most prominent events organized by the Party already in the interwar period. For Berger, it was also the "most meaningful" (p. 130). This march was another example of "walking-as-belonging", providing Berger with the rare opportunity to show in the streets of Prague not only his political affiliation, but also his dissatisfaction with the new postwar order. In this chapter, Bryant describes the historical circumstances of Berger's radicalism such as his traumatic experiences in World War I. He explains how Berger tried to make sense of his life on the margins of Prague society during the First Czechoslovak Republic, through World War II to the Communist coup in 1948, which deeply disappointed the old Berger, who had lost his enthusiasm for the newly mass Communist Party.

In the next chapter called *Communist City*, the attention shifts from the sympathizers of the Communist Party to people who were persecuted by the Party and the Communist regime established in Czechoslovakia after 1948. The protagonist of this chapter is the actress Hana Frejková. Her parents were born in the German Jewish milieu. Her father, a leading Communist economist, was in the 1950s executed during the Stalinist show trials. Frejková herself tried to understand her family history and identity in her book *Divný kořeny* (Strange Roots, Praha 2007), which serves as a main primary source of this chapter next to the author's interview with the actress. Frejková tried to find a sense of belonging in the city that had rejected her and her family, primarily through theater, where she was able to find and

build a community in which she felt comfortable (p. 157). Bryant contextualized Frejková's life story through a balanced historical portrayal of the Communist regime. Although Bryant describes persecution, attempts to control society, and social problems, he also focuses on the process of modernization in the second half of the 20th century, and Frejková's story allows him to explore the admittedly limited possibilities for people to escape into their own world.

The main protagonist of the last chapter, *Global City*, is Duong Nguyen Jirásková, a blogger, writer, and member of the Prague Vietnamese diaspora. In this chapter, Bryant brings closer "radically new practices of belonging" (p. 204) in the on-line space. The main primary source is Nguyen's blog posts, in which she described her struggle to find her place in Prague society as a "banana child" – yellow on the outside, rather white on the inside.² Bryant puts Nguyen's writings into a broader context of Czech(oslovak)-Vietnamese relations concentrating on the labor programs. He juxtaposes the first-generation Vietnamese with their children who were born in the Czech Republic. Aside from his analysis of the topics of in-betweenness and search for belonging that Nguyen refers to in her blog, Bryant also critically evaluates the benefits and disadvantages of on-line communication. He acknowledges its role in connecting people, such as in the case of the Vietnamese diaspora, but also points out the spread of hatred and xenophobia palpable in some on-line reactions to Nguyen's blog posts. Bryant provides an insight into the current situation of the Vietnamese diaspora, which is present, but largely overlooked by Czechs in Prague. Compared to previous chapters, however, Bryant provides only a limited overview of Prague's development after the fall of the Communist regime.

The great contribution of *Prague: Belonging in the Modern City* to Prague historiography is that it fills the already known Prague's history with people, men and women, who lived in the city and struggled to find their sense of belonging as members of the city's marginal groups. The conclusion of the book aptly wraps the stories of five individuals and their lives in Prague under the umbrella of their strategies to find their place and a community where they would feel accepted. Bryant in conclusion turns back to Prague and strolling through the city, he metaphorically connects all five personalities by their mentions of walks through the Old Town Square in the city center. He again points to their writings, each of them slightly different, but all dealing with the feelings of being a minority, disconnected from most of the Praguers.

2 Duong Nguyen JIRÁSKOVÁ, <https://doimoi.cz/> (accessed on 18 October 2022).

Bryant's book is an exemplary work of contemporary historiography that uses individual biographies to tell "great" histories. He introduced the voices of Praguers who were not a majority, but still found their place in Prague, the city they belonged to. The author wrote a book that is inspiring work not just for historians and researchers, but accessible to a broad readership interested in this Central European city – be it Praguers, or tourists coming to Prague. The language of the book is clear, and the author explains the historical background of the past two centuries of the Czech lands. *Prague: Belonging in the Modern City* offers a view of an experienced historian who engagingly writes about Prague, its inhabitants and their search for belonging. As Bryant wonderfully concludes: "We need to understand the rise of nationalism, but we should not forget that it happened in tandem with people's individual needs to create a sense of belonging for themselves." (p. 254)

Tereza Juhászová

Jozef M. IROVIĆ,

Od Národní knihovny a čítárny po Českou besedu Kruščice 1912–2021,

Kruščice, Česká beseda Kruščice 2022, 79 s. + 16 str. obrazové přílohy,

ISBN 978-86-9159119-2-2; /

Јозеф М. Ировић, ***Од Народне библиотеке и читаонице до Чешке беседи Крушчица 1921–2021,***

Крушчица, Чешка беседи Крушчица 2022, 79с. + 16 стр. сликовног прилога,

ISBN 978-86-9159119-2-2.

Co se pozornosti badatelů, turistů či médií týče, nachází se srbský Banát a jeho čeští krajané ve stínu sousedního Banátu rumunského a jeho české menšiny. Publikací, věnovaných české enklávě v srbském Banátu je poskrovnu, ty existující se pak věnují buď konkrétním obcím,¹ nebo dílčím fenoménům, jako je krajanské

1 Michal PAVLÁSEK, *S motýlkou a Pánem Bohem: Po stopách českých evangeliků ve Vojvodině*, Brno 2015; Idem, *Z Moravy až do Velikého Srediště: Etnografické podobenství o zapomenuté náboženské komunitě*, Brno 2020; Ozren M. RADOSAVLJEVIĆ, (ed.), *Česko Selo nekad i sad (Prilozi i građa za istoriju) / České Selo kdysi a dnes (Příspěvky a prameny k historii)*, Česko selo 2015; Karel SCHOVANEC (ed. Jaromír Linda), *Dějiny české osady Fabián v Království jihoslovanském. / Istorija češkog naselja Fabijan u Kraljevini Jugoslaviji*, Bela Crkva 2013; Anton STEHLÍK, *Monografija Češkog sela. Tragom Čeha na prostoru srpskog Banata / Monografije Českého sela. Stopy Čechů na území srbského Banátu*, Bela Crkva 2015.

divadlo,² dobové fotografie či písně;³ syntetický výklad dějin místního českého osídlení je patrně v nedohlednu (k dispozici ovšem máme dílčí, nutno však uvést, že brilantní studii Štěpánkovu).⁴ Každá nová kniha, věnovaná místní české komunitě, tak stojí za povšimnutí. Letošní rok jsme přitom v daném ohledu zažili doslova publikační žně, neboť světlo světa spatřily takové publikace hned dvě. První z nich je sborník *České vesnice v srbském Banátu: etnologický výzkum*, editovaný tandemem Stanislav Havla, zastávajícího v srbském Banátu od roku 2017 post českého učitele ve službách Domu zahraniční spolupráce, a Lenky Jakoubkové Budišlové, působící na Ústavu etnologie FF UK.⁵ Druhou pak monografie *Od Národní knihovny a čítárny po Českou besedu Kruščice 1921–2021 / Од Народне библиотеке и читаонице до Чешке беседе Крушчица 1921–2021*, jejímž autorem je kruščický rodák a aktivní příslušník místní české menšiny Jozef M. Irović. Právě jí budou věnovány následující řádky.

Recenzovaná práce není Irovićovou prvotinou. Tou byla v roce 2012 vydaná zdařilá, byť (zatím) jen v srbstině dostupná publikace *Crkva svetog Václava u Kruščici 1912–2012* z roku 2012, rekapitulující stoleté dějiny kruščického kostela, zasvěceného svatému Václavu. Navazujíc na linii, etablovanou výše zmíněnými pracemi Jaromíra Lindy, obsahuje Irovićova monografie text jak v srbstině, tak v češtině. Toto bilingvní řešení je třeba označit za velmi šťastné a funkční, neboť knihu zpřístupňuje oběma potenciálním čtenářským obcím.

Po autorově *Předmluvě* (s. 6)⁶ následuje krátké uvedení do problematiky *Vznik českých spolků v obci Bela Crkva* (s. 7–9) od Jaromíra Lindy, dlouholetého pedagoga bělehradské univerzity, který na poli studia české přítomnosti v srbském Banátu (viz výše), resp. v Srbsku,⁷ vyoral nesmazatelnou brázdu, a který, jak se dozvídáme v *Předmluvě*, „měl být dle původního plánu autorem této monografie“ (s. 9). Na sepsání práce pak sice rezignoval, shromážděné materiály ovšem poskytl Jozefu Irovićovi (tamtéž).

2 Jaromír LINDA, *České ochotnické divadlo v Kuščici*, Kruščice 2013.

3 Jaromír LINDA, *Skryté příběhy portrétů: banátské Česi na nejstarších fotografiích = Skrivenne priče portreta : banatski Česi na najstarijim fotografijama*, Bela Crkva 2012; Idem, *Zpěvník banátských Čechů*, Bela Crkva 2004/2012.

4 Václav ŠTĚPÁNEK, *Česká kolonizace Banátské vojenské hranice na území srbsko-banátského hraničářského pluku*, in Ladislav Hladký – Václav Štěpánek – Bronislav Chocholáč – Libor Jan (eds.), *Od Moravy k Moravě: z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století*, Brno 2005, s. 73–101.

5 Lenka JAKOUBKOVÁ BUDIŠLOVÁ – Stanislav HAVEL (eds.), *České vesnice v srbském Banátu: etnologický výzkum*, Kruščice 2022.

6 Strany české a srbské varianty si odpovídají.

7 Jaromír LINDA, *Československý dům v Bělehradě 1928–2018*, Bělehrad – Praha 2018.

Samotný Irovićův text sleduje a pokrývá časové období sta let, od založení Národní knihovny a čítárny – prvního českého spolku v dnešním srbském Banátu – roku 1921, po události roku 2021, přičemž cílem bylo „rekonstruovat historii spolku tak, aby zůstala stopa po práci a aktivitách našich předků pro zachování kontinuity české identity, kultury a tradic“ (s. 6) – cíl to hodný uvědomělého krajana!

Pro výstavbu textu autor zvolil chronologický postup (s. 6), kdy sleduje vývoj spolku, resp. jeho nástupnických organizací – od roku 1935 do rozpadu Československa Československé, pak již jen České besedy v Kruščici – a souvisejícího dění rok po roku, případně po větších časových úsecích. Komentáře k jednotlivým letům, resp. obdobím na jedné straně akcentují důležité okamžiky týkající se spolku, resp. krajanské komunity (institucionální počátky, založení Československé besedy, příjezd českého učitele v roce 2000, stoleté výročí založení kostela sv. Václava v roce 2012, první ročník festivalu Lepota rozličitosti / Krása různorodosti v roce 2013 a další), zároveň ale zjevně záleželo i na tom, kolik a jakého materiálu měl autor pro daný rok k dispozici. Pro období 1953–1976 čerpá dominantně, až výhradně z *Českého lidového kalendáře*, tištěného v Daruvaru „který podle zpráv z besed představoval jejich činnost z předchozího roku“ (s. 20). Pokud se materiálu nedostává – jedná se především o interval mezi lety 1976–1991 –, autor tuto skutečnost konstatuje a vysvětlí („doklady byly [...] na papírech, které se bohužel nedochovaly“ /s. 36/). Obdobně pak explicitně uvádí i to, že v určitých letech (druhá světová válka, ozbrojené konflikty následující po rozpadu Jugoslávie) došlo k útlumu institucionálně organizovaného dění, „činnost spolku byla omezena na minimum“ (s. 36), takže ze zvoleného zorného úhlu takřkajíc nebylo o čem psát.

Síla monografie *Od Národní knihovny a čítárny po Českou besedu Kruščice 1921–2021 / Од Народне библиотеке и читаонице до Чешке беседи Крушчица 1921–2021* spočívá v zevrubné – a namnoze osobní – obeznámenosti autora s realitami a aktéry popisovaných aktivit, které (proto) mnohdy představuje ve značném detailu. Jinak řečeno, Jozef Irović ví, o čem píše. Síla mikroperspektivy je ovšem současně i potenciální slabinou knihy – pokud by čtenáře zajímaly širší souvislosti lokálního dění, anebo pokud by se chtěl na konkrétní události a aktivity podívat z odstupu, v širší, celosrbské či evropské perspektivě, bude se muset poohlédnout jinde, takové pohledy Irovićova práce nenabízí. Toto konstatování není míněno jako výtku, jedná se o faktickou charakteristiku knihy, která zjevně vyplývá ze záměru a volby autora. Jozef Irović totiž ví, dá se soudit, nejen o kom, ale také pro koho svou knihu psal. I když to nikde neříká explicitně, lze předpokládat, že coby čtenáře své knihy očekává především samotné banátské Čechy a jejich potomky, a dále pak

zájemce, s tématem banátských Čechů tak či onak obeznámené. A v tomto svém očekávání se rozhodně nespletl. Byl jsem přítomen křtu knihy, který proběhl v Kruščici jako součást jubilejního desátého ročníku festivalu Lepota različitosti / Krása různorodosti, a měl jsem tak možnost dobře vidět, že nadcházející čtenářská obec Irovićovu knihu ihned přijala jako „svou“ – stejně tak, jako chápe za „svého“ i jejího autora. Jinak řečeno, autor má v tomto případě své čtenáře velmi dobře přechtené. To ovšem nijak neznamená, že tato čtenářská obec tvoří uzavřenou společnost, dveře této komunity jsou otevřené a jejím členem se může stát vlastně kdokoli. Žádné členské příspěvky se v ní neplatí, ovšem zadarmo se jejím členem nestanete. Je třeba investovat zájem. A pokud se začnete o Čechy v srbském Banátu zajímat, pak se kniha *Od Národní knihovny a čítárny po Českou besedu Kruščice 1912–2021 / Од Народне библиотеке и читаонице до Чешке беседи Крушчица 1912–2021* rázem stane publikací, kterou nebudete moci minout.

Marek Jakoubek

Đorđe BOROZAN (ed.),

Leksikon diplomatije Crne Gore,

Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti 2022, 712 s.,

ISBN 978-86-7215-520-4.

Černohorská historiografie v uplynulém dvacetiletí, zejména od roku 2006 po získání státní nezávislosti, začala systematicky, bez ideologických bariér a vnějších tlaků, mapovat své politické dějiny, a to s ohledem na složitý balkánský, slovanský i neslovanský kontext. Reprezentativním příkladem tohoto úsilí se stal nedávno vydaný *Leksikon diplomatije Crne Gore* (Lexikon diplomacie Černé Hory) připravený Černohorskou akademií věd a umění ve spolupráci s Ministerstvem zahraničí Černé Hory. Tato rozsáhlá encyklopedická příručka, která vznikla za řízení hlavního editora, akademika Đorđe Borozana, je jedním z řady lexikonů publikovaných touto akademií a týkajících se různých společenských a přírodovědných oborů (archeologie, botanika, drama, etnologie, výtvarné umění apod.). *Lexikon* obsahuje 744 definičních hesel od 96 domácích a zahraničních autorů, mezi nimiž se vyskytuje i přední český montenegrista František Šístek, který vypracoval hesla o vztahu Černé Hory k České republice a k Slovensku. *Lexikon* zároveň představuje první publikaci svého druhu, která komplexně zachycuje diplomacii a historický vývoj Černé

Hory nacházející se na rozhraní rozmanitých národních útvarů, kulturních a náboženských okruhů, které po staletí formovaly pravoslavné, muslimské, ale i katolické impulsy. Hesla, představující jakýsi tematizovaný identifikační determinant, mají totiž ustálenou podobu předmětového či biografického přehledu s cenným odkazem na odbornou literaturu a archivní uložení, chronologicky mapují období od vzniku prvního středověkého černohorského státu (duklyanské království) od konce 10. století až po aktuální současnost. Největší počet hesel se týká osobností: *Lexikon* obsahuje všechny černohorské panovníky ze čtyř černohorských vládnoucích dynastií – Vojislavljevičové (11.–12. stol.), Balšićové (14.–15. stol.), Crnojevičové (15. stol.) a dynastie Petrovićů-Njegošů (18.–20. stol.), ale i nositele nejvyšších státních funkcí (prezidenti Černé Hory, premiéři, předsedové vlád a parlamentu, ministři zahraničních věcí) v období, kdy byla Černá Hora federální jednotkou Jugoslávie. *Lexikon* zahrnuje i osobnosti, které vedly černohorské diplomatické a konzulární mise v době existence prvního moderního, mezinárodně uznávaného černohorského státu (od berlínského kongresu v roce 1878 až do zániku černohorské státnosti na konci první světové války, kdy byla Černá Hora, i když stála na vítězné straně, násilně připojena k Srbsku). Dále jsou zde uvedeni černohorští diplomaté ve službách Jugoslávie (více než 80 diplomatů ze seznamu černohorského personálu řídilo jugoslávské ambasády, stálé mise při mezinárodních organizacích a generální konzuláty v období 1945–1991) a konečně diplomaté znovu nezávislé Černé Hory, od roku 2006 do prosince 2021.

Kromě Černohorců obsahuje *Lexikon* i hesla cizinců, kteří měli pro černohorskou diplomacii určitý význam, jako např. zahraniční vládcí a státníci (Kateřina II. Veliká, Napoleon III., František Josef I., Nikola Pašić, Bismarck, Gyula Andrassy ad.), vyslanci (J. V. Dolgorukov, S. J. Pučkov, Filip Vukasović ad.), současní politici a diplomaté důležití pro Černou Horu (Miroslav Lajčiak, František Lipka, John McCain ad.), *Lexikon* zahrnuje i jinonárodní osobnosti, které hrály důležitou roli v černohorské diplomacii a politice, jako byl Čech Jan Vaclík (1830–1918), který působil v černohorských službách zejména jako vyslanec a konzul v několika diplomatických misích. A konečně černohorští vědci a kulturní činitelé, kteří zanechali stopy v diplomacii (např. Ivo Visin, první jihoslovanský kapitán, který obeplul svět, dále významní černohorští spisovatelé a právníci; jedno heslo rovněž odkazuje na první státní tiskárnu na světě založenou ve druhé polovině 15. století vladařem Ivanem Crnojevičem).

Zvláště rozsáhlá část *Lexikonu* se týká hesel, která pokrývají kontakty mezi Černou Horou a ostatními zeměmi. V tomto smyslu bylo zpracováno celkem více

než čtyřicet přehledových studií zachycujících styky mezi Černou Horou a dalšími zeměmi, jejich historický vývoj i vztahy současné včetně seznamu diplomatických zástupců obou stran, bilaterálních návštěv atd. Detailní jsou především reference připomínající země zásadního významu pro Černou Horu (Rusko, Francie, Rakousko-Uhersko, Turecko či Osmanská říše, Velká Británie, USA, Itálie, Srbsko, ale i Česká republika, Slovensko, Dubrovník, Benátská republika ad.). Některá hesla osvětlují vztahy mezi Černou Horou a důležitými mezinárodními organizacemi, jako je OSN, Evropská unie, NATO, Organizace pro evropskou bezpečnost a spolupráci, Rada Evropy ad. *Lexikon* také citlivě s nezbytnou mírou objektivit odrazí komplikovanost úzké „příbuznosti“ Srbů a Černohorců a problémy „dvojití identity“. Ta, jak známo, se promítala převážně do diskusí o vymezení černohorského podílu na rozmachu „velkosrbského“ nacionalismu. Na druhou stranu původní loajalita k Srbsku byla již od roku 1997 vystřídána černohorskou snahou o prozřadný, demokraticky orientovaný kurz, který se opatrně distancoval od Slobodana Miloševiče a jeho následovníků. Třeba však upozornit, že hesla nezamlčují tradiční, nejen jazykově-etnickou blízkost mezi Černohorci a Srby.

Rada hesel se rovněž zabývá státními institucemi, jejich kompetencemi a historickým vývojem (Ministerstvo zahraničních věcí, vláda), dalšími institucemi jistého významu pro diplomacii (Olympijský výbor Černé Hory, Červený kříž, Černohorská akademie věd a umění), zatímco jiné reference se systémově věnují zahraniční politické a diplomatické službě Černé Hory nebo zemi, jejíž byla integrální součástí. Také některá hesla připomínají historické události a místo Černé Hory v nich (např. Pařížská mírová konference 1919–1920), nebo jiná důležitá témata z dějin diplomacie (konkordát knížectví Černé Hory a Svaté stolice z roku 1886). V *Lexikonu* se našlo místo i pro komentář oceňující architekturu diplomatických zastoupení v bývalém hlavním městě, v historické Cetinji, která zanechala výraznou stopu v černohorských dějinách. Dnes tyto budovy pozitivně vypovídají o místě, které černohorský stát zastával v období *fin de siècle* na mapě Evropy. Syntetický oddíl s rejstříkem *Historiografie a diplomacie Černé Hory* podává podrobný přehled knih a děl reflektujících historii černohorské diplomacie a zahraniční politiky, obdobně v oddílu *Černohorské státní symboly* nalezneme faktograficky vyčerpávající a ilustračně zachycený vývoj černohorské vlajky, státního znaku a hymny.

Lexikon diplomacie Černé Hory je výsledkem pětileté práce týmu akademiků, diplomatů a vybraných osobností veřejného života z Černé Hory a dalších zemí (Chorvatsko, Srbsko, Česká republika ad.). Ačkoli se jedná v bývalém jugoslávském kontextu o první publikaci, která zahrnuje všechna relevantní témata z historie

i současnosti dějin či diplomacie Černé Hory, zároveň jsou zde uveřejněna četná data a údaje získané vlastním heuristickým výzkumem, který se realizoval zejména ve Státním archivu v Cetinji. Za přednost *Lexikonu* můžeme rovněž považovat skutečnost, že jej doprovází velké množství ilustrací a fotografií, přičemž některé ilustrace získané ze soukromých archivů nebyly dosud představeny veřejnosti. Spolu s přínosem, který tato encyklopedická příručka přináší jako syntéza černohorských politických dějin a diplomacie zhruba za tisíc let, je důležité poukázat i na to, že originálně osvětluje některá období, která zatím nebyla ve větší míře prozkoumána (např. meziválečné období Království Jugoslávie, ve kterém se angažoval omezený počet černohorských diplomatů, což ilustrovalo tehdejší periferní místo Černé Hory v tomto unitárním státě). Rovněž období středověku charakterizuje nedostatek pramenů a v mnohých případech nejsou k dispozici ani základní údaje o vládících, kteří stáli v čele feudálních státních útvarů na současném černohorském území. Jisté zúžení pramenné základny platilo i pro „dvojsvazek“ Černé Hory se Srbskem z let 1992–2006, protože Srbsko odmítlo autorskému kolektivu *Lexikonu* zpřístupnit některé své archivní zdroje.

Lexikon diplomacie Černé Hory celkově představuje významný příspěvek ke studiu dějin a politiky Černé Hory a Jugoslávie a také může sloužit jako inspirace pro podobné snahy v jiných zemích. Bezesporu se stane faktografickým i koncepčním podkladem pro další výzkumy evropských historiků a slavistů, zabývajících se složitým komplexem multinárodního, slovanského i neslovanského balkánského areálu.

Boris Vukićević – Miloš Zelenka

ZPRÁVY / BOOK REPORTS

Jelena Pavlovna SERAPIONOVA,
Češi i Slováci v Rossijskoj imperii
(poslednaja treť XIX – načalo XX veka),
Moskva, Institut slavjanovedenija RAN
2021, 332 s.,
ISBN 978-5-7576-0453-4.

Ruská historička Jelena Pavlovna Serapionova, pôsobiaca v moskovskom Inštitúte slavjanovedenija Ruskej akadémie vied, sa problematike dejín Československa a česko-slovensko-ruským vzťahom v prvej polovici 20. storočia venuje dlhodobu a systematicky.

Za tému svojej najnovšej monografickej práce si vybrala problematiku pôsobenia Čechov a Slovákov v Ruskom impériu, pričom výskumnú tému časovo ohraničila obdobím poslednej tretiny 19. a začiatkom 20. storočia. Autorka monografiu koncipovala do troch kapitol. V úvodnej kapitole poukazuje na počiatky a príčiny migrácie Čechov a Slovákov v minulosti všeobecne a špeciálne približuje počiatky migrácie obyvateľov oboch národov do Ruska. Podotýka, že príčinou migrácie Čechov a Slovákov do Ruska v druhej polovici 19. storočia boli religiózne, politické, no predovšetkým ekonomické dôvody. Autorka prichádza k záveru, že na začiatku 20. storočia (pred začiatkom prvej svetovej vojny) žilo na území cárskeho Ruska od 60 000 do 100 000 príslušníkov oboch národov, pri-

čom väčšina z nich prišla do Ruska v poslednej tretine 19. storočia. Zo sociálneho hľadiska išlo predovšetkým o poľnohospodárov a remeselníkov. Na začiatku 20. storočia k nim pribudli inžinieri, inteligencia (učitelia, hudobníci a pod.) a obchodníci.

Nosnou časťou monografie je druhá kapitola, v ktorej autorka približuje hlavné centrá českej a slovenskej diaspóry v Rusku. Príslušníci oboch národov sa nachádzali takmer vo všetkých kútoch Ruska, no najpočetnejšie komunity žili v Kyjeve, v Sankt-Peterburgu, v Moskve a na Volyni, menšie skupiny v Odese a Besarábii, na Kaukaze, na Kryme, na Urale, na Sibíri a na Ďalekom východe. Stopy Čechov a Slovákov je však možné nájsť aj v oblastiach, ktoré v uvedenom období boli účasťou Ruského impéria a dnes sú samostatné štáty – v Bielorusku a v Poľsku. Takmer vo všetkých väčších centrách, v ktorých sa koncentrovala česká a slovenská diaspóra, začali jej príslušníci vyvíjať nielen pracovné aktivity, no vytvárali aj vlastné spolky a zväzy, hoci, ako podo-tyka autorka, organizácie celoruského charakteru Česi a Slováci žijúci v uvedenom období v Rusku nevytvorili.

Poslednú kapitolu monografickej práce venovala Je. P. Serapionová analýze kontaktov českej a slovenskej diaspóry v Rusku s pôvodnou vlasťou a aktívnemu zapojeniu sa Slovákov a Čechov do slovanského hnutia rozvíjajúcemu sa na prelome 19. a 20. storo-

čia a ich podpore myšlienok neoslavizmu. Rezumujúc výskumnú problematiku autorka konštatuje, že Česi a Slováci žijúci v Rusku na prelome 19. a 20. storočia vniesli svojou prácou a aktivitami vklad do vývoja kultúry a do rozvoja poľnohospodárstva, dopravy, priemyslu v Rusku v sledovanom období.

Monografická práca Jeleny Serapionovej je venovaná problematike, ktorá už v rôznych obdobiach, rôznym formami i na rôznej úrovni bola v českej, slovenskej

i v ruskej historiografii sporadicky spracovávaná. Autorka sa pokúsila o syntetizujúci pohľad na pôsobenie Čechov a Slovákov v Rusku na prelome 19. a 20. storočia. Finálna podoba monografie má prehľadový charakter a sumarizuje už známe fakty. Pozornému čitateľovi však naznačí možné smery primárneho výskumu uvedenej problematiky, ktorých finalizácia by priniesla nové pohľady na vzájomné vzťahy Čechov, Slovákov a Rusov na začiatku 20. storočia.

Lubica Harbuľová

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA / NEWS FROM ACADEMIC LIFE

Letní škola žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova znovu v Praze

Ve dnech 11. až 29. července 2022 proběhla na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy (FF UK) již pátá Letní škola žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova, jedna z profilujících akcí Akademického centra Borise Němcova pro výzkum Ruska FF UK (ACBN), pořádaná ve spolupráci s partnerským Fondem Borise Němcova za svobodu se sídlem v Bonnu. Letní škola s kapacitou tří desítek míst nabízí třítydenní interdisciplinární výukový program určený pro začínající novináře, blogery a badatele, přičemž účast není omezena věkem, dosaženým vzděláním, akademickou hodností či dosavadní profesní zkušeností. Pracovním jazykem školy je ruština. Účast je bezplatná, studentům je plně hrazeno ubytování na koleji Univerzity Karlovy, cestovné z místa pobytu do Prahy, jízdenka na pražskou městskou dopravu, základní stravování a zdravotní pojištění. První dva ročníky letní školy proběhly na FF UK ve dnech 16. července až 3. srpna 2018 a 15. července až 2. srpna 2019. Kvůli epidemiologickým opatřením v souvislosti s pandemií koronaviru se další, třetí ročník musel uskutečnit online 3.–14. srpna 2020. Po uvolnění restrikcí pro cestování a organizaci hromadných akcí se pro účastníky třetího a čtvrtého ročníku mohl ve dnech 4.–15. dubna 2022 realizovat intenzivní, zkrácený výukový program v Athénách. Letní škola, která se odehrála v Praze letos v červenci, tedy znamenala po dvou letech návrat k původně plánovanému formátu i délce trvání.

Do užšího organizačního týmu letošního ročníku se zapojili Žanna Němcovová, spoluředitelka ACBN a zakladatelka Fondu Borise Němcova za svobodu, jež se ujala funkce ředitelky školy, a Marek Příhoda, spoluředitel ACBN. S řešením praktických záležitostí pomáhaly dvě dobrovolnice – Anna Dulevska a Tetana Kotelnikovová. Uspořádání pátého ročníku finančně podpořila Univerzita Karlova z prostředků programu POINT „Podpora internacionalizace na Univerzitě Karlově“. Stejně jako v uplynulých letech organizátoři obdrželi velký počet přihlášek, konkrétně 634 od občanů 22 států, nejvíce z Ruské federace (470), Kazachstánu (42) a Běloruska (38). Pokud se podíváme na geografii přihlášek z hlediska toho, kde aktuálně žijí zájemci o letní školu, situace je ještě pestřejší (celkem 34 zemí), nijak překvapivě mělo mezi nimi největší zastoupení Rusko (více než polovina), přičemž byla rovnoměrně zastoupena jak velká města (Moskva, Sankt-Petěrburg), tak i ruské regiony. Povinnou součástí elektronické přihlášky byl strukturovaný životopis a návrh individuálního novinářského nebo badatelského projektu, který by měl být jako klíčový výstup připravován během letní školy a finalizován do konce roku 2022. Přihlášky následně

hodnotila mezinárodní výběrová komise, jež se snažila o co možná největší diverzitu zpracovávaných témat. Celkem bylo vybráno 32 uchazečů, z nichž se školy nakonec mohlo zúčastnit 28. Navzdory všem vizovým omezením a problémům s cestováním v souvislosti s válkou na Ukrajině přijeli do Prahy mladí lidé z celkem 14 zemí – z Ruska (10), Polska (3), Arménie (2), Francie (2), Ukrajiny (2), Černé Hory (1), Česka (1), Gruzie (1), Kazachstánu (1), Lotyšska (1), Maďarska (1), Moldavska (1), Tádžikistánu (1) a Uzbekistánu (1). Mezi účastníky bylo zdaleka nejvíce občanů Ruské federace (16).

Po vyhodnocení ohlasů z předchozích ročníků školy byl velký prostor věnován osvojování praktických návyků a dovedností (vyhledávání, zpracování a ověřování informací, základy reportážní fotografie, zásady investigativní žurnalistiky, pravidla interview, internetová bezpečnost, natáčení a montáž videí a podcastů, vytváření fotografických projektů). Vzdělávací program probíhal s využitím různých formátů: tvůrčí dílna, přednášky, exkurze, tréninky a praktické úkoly. Na výuce se podíleli zakladatelé a členové vedení vlivných nezávislých sdělovacích prostředků, etablovaní novináři a publicisté, působící v různých evropských zemích, a odborníci z oblasti historie a mediálních studií. Na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v rámci letní školy hostoval americký novinář a mediální manažer Stephen Capus, výkonný redaktor *CBS News* a bývalý prezident *NBC News*; novinářka a mediální manažerka Galina Timčenkova, generální ředitelka a zakladatelka zpravodajského projektu *Meduza*; ukrajinská novinářka Soňa Koškinová, spoluzakladatelka a vedoucí redaktorka portálu *LB.ua* (Livyj bereh); novinář a televizní moderátor Michail Fišman, dlouholetý vedoucí autorského pořadu *Itak daleje* na televizním kanálu *Dožd'*; investigativní novinář a zpravodaj Nikita Dulněv, v minulosti vedoucí informační služby internetového média *MBCH media*, založeného v roce 2017 Michaelem Chodorkovským; novinářka, autorka podcastů, producentka, redaktorka Alina Beljatová; televizní moderátor, redaktor, publicista Ilja Ber, zakladatel projektu *Provereno. Media* v roce 2020; novinář a rozhlasový moderátor Sergej Parchomenko, v letech 2003–2022 vedoucí každodenního analytického pořadu *Sut' sobytij* v rozhlasové stanici Echo Moskvy, zakladatel novinářské ceny Redkollegija a od roku 2014 jeden z iniciátorů a koordinátorů projektu *Poslednij adres*; novinářka, obrádkyně lidských práv, producentka, publicistka Zoja Svetovová; novinářka, televizní moderátorka, videoblogerka Irina Šichmanová, od roku 2017 vedoucí autorského YouTube kanálu *A pogovoriti?*; novinář Dmitrij Treščanin, spolupracovník internetového média *Mediazona*, založeného v roce 2014 členkami skupiny Pussy Riot Naděždou Tolokonnikovou a Marijí Aljochinovou; Andrej Gorjanov, hlavní producent v *BBC News Russian*; fotograf, motion designer, aranžér Alexej Todosko; IT manažer, programátor a byznys analytik Pavel Jelizarov; novinářský fotograf Sergej Ponomarjov, spolupracovník různých periodik, například novin *The New York Times*, časopisů *Paris Match*, *Stern*, *Le Figaro Magazine*; mediální manažer Lev Geršenzon, zakladatel technologické společnosti *Detectum* v roce 2014; britský novinář, spisovatel, televizní producent Peter Pomerantsev; profesor žurnalistiky, odborník na média Andrej Richtěr, působící na Univerzitě Komenského v Bratislavě. S odbornou přednáškou vystoupil historik a rusista Marek Příhoda, zaměstnanec Ústavu východoevropských studií FF UK. Tvůrčí dílnu internetového média *Važnyje istorii*, založeného v roce 2020 a zaměřujícího se na investigativní reportáže, realizovaly jeho spolupra-

covnice Alesja Marochovskaja, Irina Dolininová, Káta Bonč-Osmolovskaja, Julija Alykova-vá a Polina Užvaková.

Pro studenty školy byly připraveny exkurze do redakce *Rádía Svobodná Evropa/Rádía Svoboda* a sídla mediální společnosti *Seznam*. Proběhla prezentace knihy Michaila Fišmana *Prejemnik. Istorija Borisa Němcova i strany, v kotoroj on ně stal prezidentom* (2022) za účasti autora a promítání dokumentárního filmu *Sliškom svobodnyj čelovek* z roku 2016 režisérky Věry Kričevské, věnovaného politické dráze Borise Němcova (1959–2015). Doprovodný neoficiální kulturní a sportovní program nabídl exkurzi po historických místech Prahy s tématem křižovatek československé historie 20. století a cyklistický výlet.

Projekty, na nichž účastníci pátého ročníku Letní školy žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova pracují, mají různý formát (podcast, multimediální longread, textová publikace, video, film), závěrečný výstup může mít podobu nezávislého investigativního projektu *Perm 36,6*, popularizačního mediálního serveru o dědictví ruských regionů *V LESACH*, regionální síti společensko-politických médií *Grozy* o vysokoškolském vzdělávání a politice mládeže v ruských městech, YouTube kanálu *SUNSETGEO* o historii jednotlivých regionů Ruska či dokonce hudebního singlu s využitím zvukových efektů z vězeňského života. Ruská agrese proti Ukrajině, jež se během přípravy letošní letní školy stala hlavním globálním problémem, zcela očekávaně ovlivnila volbu a formulaci témat projektů, jejichž velká část se tak či onak probíhajícího konfliktu týká (ruská propaganda na okupovaných územích Ukrajiny, ruské fake news o válce v Ukrajině a boj s ruskou propagandou v Moldavsku, příslušníci sexuálních menšin sloužící v ukrajinské armádě, dopad války na ruské akademické prostředí, mazáctví a série sebevražd v ruských vojenských jednotkách nyní bojujících v Ukrajině, ekologické dopady současných bojových operací, podoby solidarity české společnosti s Ukrajinou, osudy válečných běženců, vyhledávací dotazy v Google od obyvatel Ruska po vypuknutí války). Zajímavé otázky otevírají rovněž projekty věnované problémům současného Ruska (proměny žurnalistického vzdělávání, kolektivní bydlení, korupce rektorů předních vysokých škol, ruská propaganda v Africe, život měst, která vyrostla z pracovních táborů pro politické vězně, příběhy aktivistů a pracovníků kultury na téma utlačovaných národnostních menšin na území Ruska). Aktuální tematika se týká i dalších zemí postsovětského prostoru (portrét běloruské společnosti po událostech roku 2020, osudy bývalých běloruských politických vězňů z roku 2020, omezování ženských práv po nástupu nového turkmenského prezidenta Serdara Berdymuhamedova, život afghánských běženců ve státech Střední Asie) a střední Evropy (situace maďarských transgenderů po přijetí anti-LGBT zákona a vítězství Viktora Orbána ve volbách roku 2022).

Na oficiální internetové stránce letní školy (<https://summerschool.nemtsovfund.org/>) jsou k dispozici aktuality, podrobná informace o projektu i podmínkách účasti a zejména prezentace zdařilých projektů absolventů. Účastníci minulých ročníků a členové přípravného týmu udržují pravidelný kontakt prostřednictvím uzavřené facebookové skupiny.

Po úspěšném pátém ročníku se sluší poděkovat Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, bez jejíž podpory a zázemí by bylo velmi obtížné akci podobného rozsahu realizovat. Po provedení vnitřních studentských evaluací a závěrečné bilanci se předpokládá příprava dalšího (šestého) ročníku, který by se měl odehrát v Praze ve dnech 10.–29. července 2023.

Mimořádný zájem o účast na letošním ročníku napříč zeměmi a sférami působení vede k optimistickému závěru, že se Letní škola žurnalistiky a sociokulturních studií Borise Němcova nejen etablovala mezi podobně zaměřenými akcemi, ale že zdárně naplňuje původní ambiciózní vizi, s níž se celý projekt rodil, změnit pražskou Filozofickou fakultu UK na jedno z významných evropských center vzdělávání mladých odborníků na východní Evropu. Pozitivní ohlasy ze strany absolventů pak dávají naději, že se tři týdny strávené v Praze pro ně stanou důležitým milníkem v osobním profesním růstu a kariéře investigativního novináře, publicisty nebo vědce.

Marek Příhoda

Mezinárodní konference Polsko-czechosłowacka współpraca wojskowa u progu wojny w 1939 roku – Wrocław, 11. října 2022

Institut paměti národa (Instytut Pamięci Narodowej, IPN), jehož pobočka sídlí v polské Vratislavi, uspořádal ve spolupráci s pražským Vojenským historickým ústavem mezinárodní konfenci na téma polsko-československé vojenské spolupráce na prahu války v roce 1939.

Konferenci zahájil ředitel vratislavské pobočky Paweł Mikołaj Rozdźestwieński, první konferenční blok otevřel Jiří Plachý (VHÚ Praha). Tématem jeho příspěvku byl *Legion Čechů a Slováků – Vznik a činnost*, který osvětlil zejména pozadí budování první zahraniční jednotky druhého československého odboje. Druhým vystupujícím byl Stanislav Kokoška (ÚSD AV a ÚSTR), jehož referát *Odboj v Protektorátu Čechy a Morava a blížící se válka* zevrubně nastínil, v jak složité situaci se nacházel vznikající domácí protinacistický odboj v „předvečer“ blížící se války. Na budování spojenečství v oblasti vojenského zpravodajství upozornil Pavel Kreisinger (FF Univerzity Palackého). Tématem jeho vystoupení byla *Československa exilová zpravodajská služba v Londýně a její spolupráce s polským 2. oddělením Hlavního štábu*, a to na příkladu dvou zpravodajských misí československého majora Josefa Bartíka.

Druhý konferenční blok zahájil Milan Vyhliďal (Fakulta vojenského leadershipu Univerzity obrany). Tématem jeho příspěvku byli *Tři konšelé – česká zpravodajská skupina v Protektorátu Čechy a Morava a její kontakty s Polskem*. Tato odbojová zpravodajská skupina ve složení Alois Čáslavka, František Fárek a Antonín Longa spolupracovala s polskými zpravodajci v Praze a mimo jiné zajistila odchod rodin důstojníků tzv. Moravcovy zpravodajské jedenáctky. Dalším vystupujícím byl Jiří Rajlich (VHÚ Praha) s tématem *Josef František a českoslovenští letci v Polsku*. Cílem jeho referátu nebylo demytizovat osobnost Josefa Františka, ale spíše zasadit osud tohoto legendárního letce do širších souvislostí působení československých letců v Polsku. Na jeho vystoupení navázal Martin Posch (Historický ústav Slovenské akademie věd) referátem *Imrich Gablech a slovenští vojáci a důstojníci v Polsku*. Slovák Gablech (1915–2016) uletěl 7. července 1939 ze Slovenského štátu do Polska a následně vstoupil do polského letectva. Pozoruhodné byly i jeho další válečné osudy, ne-

boř v září 1939 byl zajat Rudou armádou a za domnělou špionáž až do roku 1941 vězněn v sovětských gulazích. Po napadení SSSR nacistickým Německem byl propuštěn a podařilo se mu dostat do Velké Británie, kde vstoupil do RAF.

Třetí, závěrečný konferenční blok zahájil domácí historik Dariusz Dąbrowski (IPN Wrocław). Ten se zaměřil na málo známou osobnost podplukovníka Adolfa Dostala. Tento pražský rodák, básník a spisovatel (1873–1940) působil za éry druhé polské republiky ve Varšavě a získal zde polskou státní příslušnost a důstojnickou hodnost. Po vzniku našeho legionu se stal styčným důstojníkem polské armády u československé jednotky a jako tisíce dalších polských důstojníků byl i on po zajetí Rudou armádou popraven v katyňském lese. Podobně tragický osud měla i česká odbojářka a beskydská převaděčka Marie Pětrošová (1919–1942), jejíž život zevrubně představila Pavla Plachá (ÚSTR). Pětrošová převáděla československé odbojáře do Polska v oblasti Morávky a Bílého Kříže spolu se svým přítelem Františkem Příborským, kterému se následně podařilo odejít do zahraničí.

Poslední blok zakončil v pořadí již druhým referátem doktor Dąbrowski, který se tentokrát zaměřil na „polskou linku“ v činnosti Poručíka Arnošta Valenty (1912–1944). Tento rodák ze severomoravského Svěbohova se do „velkých“ druhoválečných dějin zapsal jako jeden z účastníků legendárního spojeneckého velkého útěku z tábora Stalag luft III v Saganu (dnes polská Zahán).

Závěrečné slovo pronesl Kamil Dworaczek, vedoucí oddělení historického výzkumu IPN ve Vratislavi, který upozornil na fakt, že československo-polská vojenská spolupráce na začátku války je dodnes mezi širší polskou veřejností málo známá. Stejně tak panuje v Polsku dodnes celá řada mýtů o tom, jak Češi za války proti Němcům vůbec nebojovali, a podobně. Bořit podobné představy by měla pomoci výstava s názvem *Kraków, 30. kwiecień 1939*, kterou při příležitosti 80. výročí založení čs. jednotky připravili v roce 2019 zaměstnanci VHÚ Praha. Panely byly instalovány v Krakově a po „covidových“ letech se přesunuly do prostor vratislavského IPN.

Celou konferenci moderoval její hlavní organizátor Dariusz Dąbrowski a byla simultánně tlumočena. V příštím roce by měla k tématu konference vyjít kolektivní monografie v polštině s reprezentativní obrazovou přílohou. IPN v ní chce představit téma československo-polské vojenské spolupráce v roce 1939 širší polské veřejnosti.

Pavel Kreisinger

Conference “Balkan Express 2021: Neighbors and neighborhood in the Balkans” (Prague, November 12–13, 2021)

The Balkan Express Conferences, organized since 2013, are the largest conferences in Balkan Studies held on a regular basis in the Czech Republic. In 2021, the 6th international and interdisciplinary conference Balkan Express approached the Balkan past and present through concepts and ideas of neighbors, neighborhood and neighborly relations. The central role of the notion of neighborhood (*komšiluk*) in the daily lives of people in the Balkans

and the importance of neighborly relations in Balkan societies in general seems to be beyond doubt. The traditional Balkan notion of neighborhood, formed under Ottoman and Mediterranean social and cultural influences, tends to be conceptualized in an inclusive manner, emphasizing the special relations, respect and mutual assistance among close neighbors regardless of their faith and ethnicity. However, the Balkans are also frequently represented as a region characterized by deep and long-lasting mutual animosity and repetitive violence among neighbors. Neighborhood is thus represented as a breeding ground of distrust, jealousy, hatred and conflict.

The conference “Balkan Express 2021: Neighbors and neighborhood in the Balkans” took place on November 12-13, 2021 in the new building of the Faculty of Humanities of Charles University in Prague - Troja. The organization of the gathering was financially supported by Strategy AV 21 – Top Research in Public Interest, research program of the Czech Academy of Sciences. The conference was jointly organized by several top Czech research and educational institutions and associations: the Institute of History of the Czech Academy of Sciences; Faculty of Humanities – Charles University; Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences; Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences – Charles University and the Czech Association for Slavic, Balkan and Byzantine Studies. There were altogether 9 thematic panels with 22 academic presentations (30 minutes per presentation) prepared by 25 participants from the Czech Republic, USA, Slovenia, Poland, Kosovo, Serbia, Greece, Bosnia and Herzegovina, Belgium, Germany, Austria, United Kingdom, Croatia and Montenegro. The presenters included distinguished senior scholars and noted junior scholars as well as students presenting their latest research results. The conference was organized as a hybrid event. In addition to participants and conference guests present in Prague in person, several dozen scholars, students and other online participants from Europe and North America followed the conference program on Zoom and took active part in discussions. One of the founders of the Balkan Express conferences, Dr. Mirjam Moravcová, our dear colleague and doyen of Czech ethnology who celebrated her 90th birthday in March 2021, was also among them.

The first panel on neighborhood in the Balkans the 19th and early 20th century included presentations by anthropologist Mario Katić (University of Zadar): *Neighbors and Neighborhood in Bosnia during the Austro-Hungarian Empire: the Example of Vareš* and historian Krzysztof Popek (Institute of History, Jagiellonian University, Cracow): *Muslims in the Rural and City Councils in Bulgaria at the Turn of the 19th and 20th Century*. The second panel focusing on neighborly relations in Kosovo provided examples of both historical and anthropological perspectives, with presentations of Božica Slavković Mirić (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade): *Neighborly Relations in Kosovo and Metohija between the Two World Wars: Examples of Family Cooperatives (porodične zadruge)*, Marzena Maciulewicz (Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw): *Neighborhoods and Neighborly Relations in Mitrovica* and Rozafa Berisha (University of Manchester): *Café Routine, Waiting, and Everyday Sociability among Youth in Kosovo*. In a simultaneously held panel, the distinguished Balkan scholar, anthropologist and historian Božidar Jezernik (Faculty of Arts, University of Ljubljana) discussed the *Czech Roots of the*

Name Yugoslavia. Antonio Grgić (The Institute of Architectural Theory, Art History and Cultural Studies, TU Graz) joined the audience via Zoom with his overview of *The Role of the Monuments Dedicated to the People's Liberation War in the Reconciliation of Neighbors in Yugoslavia after WWII*. Ruža Fotiadis (Chair for South-East European History, Humboldt University of Berlin) analyzed and deconstructed the concept of the Greek-Serb Friendship in her presentation “Traditional Friends”, “Orthodox Brothers” and “Good Neighbors”? *The Making of the Greek-Serbian Friendship during the 1990s*.

Special panel devoted to neighborhood and neighborly relations in Bosnia and Herzegovina included a paper by anthropologist Aline Cateux (University of Louvain-la-Neuve): *Mostar, a Geography of Pain*, based on her long-term field research in the capital of Herzegovina and a largely autoreflexive presentation of Alenka Bartulović (Faculty of Art, University of Ljubljana): *Old Neighbors, New Neighbors: Absence, Migrations, and the “Ruralization” of the City*, focusing on the Sarajevo neighborhood where she spent her childhood before the war of 1992-1995. František Šístek (Institute of History, Czech Academy of Sciences, Prague) and Boban Batričević (Faculty for Montenegrin Language and Literature, Cetinje) discussed the recent results of their research project devoted to the history of the Jews of Montenegro in their joint presentation *Hidden Neighbors: Jews in Montenegro during the Second World War*. In his paper entitled *A Rhetorical Analysis of Nož: Vuk Drašković's Mein Kampf*, American sociologist Keith Doubt (Sociology Department, Wittenberg University, Springfield, Ohio) critically analyzed the influential novel *Nož* (Knife) by Serbian writer and nationalist politician Vuk Drašković from the 1980s. Martina Plančak & Edina Palević (both from Andrássy University, Budapest) approached the everyday construction of nationhood through a musical angle in their presentation *Zar je važno da se peva ili pjeva: Everyday Nationhood and Protest Music in Contemporary Montenegro*. Piotr Mirocha (Jagiellonian University, Cracow) in his paper ‘Significant Others’? *Representation of Neighboring Countries in Croatian and Serbian Press Discourses on Europe after 2007* provided a different methodological perspective: a corpus-based study of representative samples of media discourse from the Croatian and Serbian press. Shkelzen Gashi (independent researcher, Prishtina) compared the mutually often exclusive representations of the Kosovo war in school history textbooks in his paper *The Kosovo War during 1998-1999 in the History Textbooks in Kosovo and Serbia*.

The panel entitled “Greece and its neighbors” included presentations of Petros Marazopoulos (University of Ioannina): “Reversed Nesting Orientalisms” *The concept of Orientalism into a European context*, Maria Paschalina Dimopoulou (Institute of International Studies, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague): *Greek Perceptions of the Macedonian Name Dispute (1991-2019)* and Konstantinos Tsivos (Institute of Greek and Latin Studies, Faculty of Arts, Charles University, Prague): *The Co-existence of Greek and Macedonian Emigres in Post-war Czechoslovakia: a Graft That Did Not Bloom*. The final Saturday panel was devoted to the theoretical as well as practical implications of the key concepts of neighborhood and *komšilik* - Bojan Baskar (Faculty of Arts, University of Ljubljana): “Because We Are Neighbors”, Zora Hesová (Faculty of Arts, Charles University, Prague): “Citizens and Neighbors”, “komšilik i džemat”: *Concepts of Neighborly Coexistence*

in *Bosnian Muslim Texts* and Sandra Grudić (Strassler Center for Genocide and Holocaust Studies, Clark University): *Reconstructing Bosnian Komšiluk*.

Apart from classic academic presentations, the program also included the first public presentation of the collective volume *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe*, edited by František Šístek (New York and Oxford: Berghahn Books 2021). The book launch and discussion, moderated by anthropologist Mario Katić, was attended by several co-authors of the book (Alenka Bartulović, Bojan Baskar, Zora Hesová, Božidar Jezernik and František Šístek). On Saturday afternoon, participants of the conference had a chance to attend the first public screening of the ethnographic film *M.I.R.* by anthropologist Markéta Slavková and documentarist Viola Tokárová. The film provided an insight into everyday lives and perspectives of four men of Bosnian Muslim origin, their family members and friends living in post-war Srebrenica.

The first day of the conference was followed by a live concert of the Prague group *Džezvica*, inspired by the music of the Balkans, on the premises of the Faculty of Humanities, Charles University. On the second day, the accompanying cultural program took place at Opletalova street near Prague's central Wenceslas Square at *Lastavica – Association for the Citizens of Former Yugoslavia*, organization promoting tolerance, multicultural understanding, and cultivation of links and exchanges between the countries of former Yugoslavia and the Czech Republic. The evening program included author readings and discussions with two well-known contemporary authors from Bosnia and Herzegovina: writer and current ambassador of Bosnia and Herzegovina in the Czech Republic Martina Mlinarević and writer Faruk Šehić (both moderated by Markéta Slavková and František Šístek). This part of the program was realized with the help and cooperation of the Embassy of Bosnia and Herzegovina in Prague. Discussions on literary matters as well as contemporary politics were followed by the opening of an exhibition *When the Neighbors Were Real Human Beings*, prepared and presented by historian Elijas Tauber from Sarajevo, founder and director of the newly opened Jewish archive of Bosnia and Herzegovina and leading expert on Jewish history, society and culture of that Balkan country. The exhibition focused on the destinies of persecuted Jews in Bosnia and Herzegovina during the Second World War whose lives were saved thanks to the solidarity and friendship of their non-Jewish neighbors.

František Šístek – Markéta Slavková

SEZNAM AUTORŮ / CONTRIBUTORS

Mihai Dragnea, Ph.D.

USN School of Business, Department of Business, History and Social Sciences
University of South-Eastern Norway
Campus Vestfold, Raveien 215, 3184 Borre, Norway
mihaidragnea2018@gmail.com

Doc. PhDr. Marek Jakoubek, Ph.D. et Ph.D.

Ústav etnologie, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
marek.jakoubek@ff.cuni.cz

PhDr. Mgr. Kristýna Kaucká, Ph.D.

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i.
Gabčíkova 10, 182 00 Praha 8
kaucka@mua.cas.cz

Mgr. Jana Kočí, Ph.D.

Ústav pedagogických a psychologických věd, Fakulta veřejných politik
Slezská univerzita v Opavě
Bezručovo nám. 14, 746 01 Opava
jana.koci@fvp.slu.cz

PhDr. Pavel Kreisinger, Ph.D.

Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
Na Hradě 5, 771 80 Olomouc
pavel.kreisinger@upol.cz

Dr. phil. Tomáš W. Pavlíček, Ph.D.

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa, Polska
tpavlicek@ihpan.edu.pl

Mgr. Andrea Preissová Krejčí, Ph.D.

Ústav veřejné správy a regionální politiky, Fakulta veřejných politik
Slezská univerzita v Opavě
Bezručovo nám. 14, 746 01 Opava
andrea.preissova@fvp.slu.cz

Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D.

Ústav historických věc, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice,
Studentská 95, 532 10 Pardubice
zbynek.vydra@upce.cz

Journal for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / *Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.*

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: slovanskyprehled@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

<http://www.hiu.cas.cz/en/institute-of-history-publishing/journals-and-periodicals/slavonic-review.ep/>

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep/>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 108.

Distribuci předplatitelům zajišťuje jménem vydavatele společnost SEND Předplatné spol. s r. o.

Předplatné lze objednat prostřednictvím webového formuláře <https://send.cz/casopis/10534/slovansky-prehled>,

telefonicky na číslech 225 985 225 a 777 333 370, emailem na adrese send@send.cz,

písemně na adrese SEND Předplatné, Ve Žlíbku 1800/77, 193 0 Praha 9.

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též

v Knihkupectví Academia nebo přímo

v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Alaš Skřivan ml., Praha 9 – Letňany

SCOPUS (<https://www.scopus.com/sourceid/21000>)

ERIH PLUS (<https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=481689>)

H-Soz-Kult (<https://www.hsozkult.de/journals/id/zeitschriften-747>)

Recenzio.net (<https://www.recensio.net/rezensionen/zeitschriften/slovansky-prehled/slovansky-prehled>)

CEJSH (<http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.3111a42d-c41b-3f03-8867-b741b7917dba>)

EBSCO (<https://www.ebscohost.com/titleLists/30h-coverage.htm>)

FACEBOOK (<https://www.facebook.com/slovanskyprehled/>)

Academia.edu (<http://independent.academia.edu/Slovanskýpřehled>)

ISSN 0037-6922

9 770037 692004